

304.868

FOLIA
ARCHAEOLOGICA

XIX

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XIX

1968

NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA BUDAPEST

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XIX

1968

NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Főszerkesztő
FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság
HUSZÁR LAJOS
L. KOVRIG ILONA
MIHALIK SÁNDOR

Szerkesztő
SÁRDY JUDIT

Fényképek
GABLER CSABA
KARÁTH JÓZSEF

Rajzok
PATAY PÁLNÉ

MAGYAR
NEMZETI MÚZEUM
KÖNYVTÁRA

TARTALOM — INHALT

TABLE DES MATIÈRES — CONTENTS

PATAY PÁL: A tiszavalki rézfokos	9
Copper Battle-Axe from Tiszavalk	22
ÉVA B. BÓNIS: Emaillierte Palästra-Geräte aus Brigetio	25
LÁSZLÓ BARKÓCZI: Die datierten Glasfunde aus dem 3—4. Jahrhundert von Brigetio	59
SZ. BURGER ALICE: Későrómai sírok Halimbán	87
Spätrömische Gräber in Halimba	98
BÍRÓNÉ SEY KATALIN: II. Theodosius solidusának egykorú hamisítványa	99
A Contemporary Counterfeit Coin of a Solidus of Theodosius II.	103
ZOLTÁN KÁDÁR: Ikonographische und religionsgeschichtliche Bemerkungen zu den Zierscheiben von Rakamaz	105
HORVÁTH BÉLA: Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen ..	113
Les vestiges d'une construction en bois de l'époque arpadienne à Fonyód-Bélatelep	144
GEDAI ISTVÁN: Adalék a XI—XII. századi bizánci pénzek forgalmához	145
Beitrag zum Umlauf der byzantinischen Münzen des 11—12. Jahrhunderts	149
V. EMBER MÁRIA: XVI—XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptákból	151
Vêtements des XVI ^e et XVII ^e siècles mis à jour des cryptes de Sárospatak	182
HUSZÁR LAJOS: A körmöcbányai veretű dutkák	185
Les dutka frappés à Körmöcbánya	190
GÁBRY GYÖRGY: W. A. Mozart úti clavichordja	191
W. A. Mozarts Reise-Klavichord	200
BÁNKUTI IMRE — HEGEDÜS LÁSZLÓ: A Magyar Nemzeti Múzeum egy XVIII. századi szekrénye	203
Ein Schrank aus dem 18. Jahrhundert im Ungarischen Nationalmuseum	213
SZAKÁCS MARGIT: Az 1885. évi Országos Kiállítás lengyel látogatói	215
Les visiteurs polonais de l'Exposition Nationale de 1885	221

RÖVIDÍTÉSEK — ABKÜRZUNGEN

AA	= Archäologischer Anzeiger
Acta Ant.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AECO	= Archivum Europae Centro-Orientalis
AH	= Archaeologia Hungarica
AHA	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AK	= Archaeologiai Közlemények
AntH	= Antiquitas Hungarica
Arch. Aust.	= Archaeologia Austriaca
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
BHH	= Bibliotheca Humanitatis Historica
BJ	= Bonner Jahrbücher
BpR	= Budapest Régiségei
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DJ	= Jelentés Debrecen . . . Múzeumának . . . évi működéséről
FA	= Folia Archaeologica
FFC	= FF Communications (Helsinki)
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts
JPME	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
Közl.	= Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából
Laur. Aqu.	= Laureae Aquincenses
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)

MGH	= Monumenta Germaniae Historica
MIA	= Materiali i Issledovanija po Arheologii SzSzSzR
MTKcs	= Magyar Történelmi Képcsarnok
Művtört. Ért.	= Művészettörténeti Értesítő
MZ	= Mainzer Zeitschrift
NK	= Numizmatikai Közlöny
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár
PWRE	= Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
PZ	= Prähistorische Zeitschrift
Rég. Tan.	= Régészeti Tanulmányok
RF	= Régészeti Füzetek
RGF	= Römisch-Germanische Forschungen
RLiÖ	= Der Römische Limes in Österreich
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
Spraw. Arch.	= Sprawozdania Archeologiczne
Sz	= Századok
S(z)A	= Szovetszkaja Arheologija
Tört. Rég. Ért.	= Történelmi és Régészeti Értesítő (Temesvár)
VHAD	= Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva
VU	= Vasárnapi Újság
ZfE	= Zeitschrift für Ethnologie

F. VATTAI ERZSÉBET DR.

1919—1967

1967. március 25-én örökre eltávozott körünkől a Középkori Osztály egyik legrégebbi dolgozója, F. Vattai Erzsébet dr., az ötvösgyűjtemény vezetője. Távozásával nagy veszteség érte osztályunkat, mert kitűnő munkatársat, a reá bízott anyag lelkiismeretes és hozzáértő kezelőjét és kedves barátot veszítettünk el benne. De nagy veszteséget jelent a sorból való kiesése a tudomány számára is: húszéves rendszeres anyaggyűjtés és mindenre kiterjedő, alapos kutatómunka gyümölcseit szakította le a halál idő előtt a tudomány fájának arról az ágáról, melyen jelentőségéhez mérten amúgy is kevés gyümölcs terem.

Vattai Erzsébet 1919. november 4-én született Erzsébetfalván. Itt végezte gimnáziumi tanulmányait is. A budapesti egyetem bölcsészettudományi karán művészettörténet-keresztény régészet-néprajz tárgyakból doktorált 1948-ban, summa cum laude eredménnyel. „Cseh—magyar művészeti kapcsolatok a középkorban” c. doktori értekezése kitűnő történeti és műtörténeti felkészültségről tanúskodott.

1948 novemberében került a Magyar Nemzeti Múzeum akkori Történeti Osztályára az ötvösanyag kezelőjeként.

Tudományos munkásságának alaposságát jellemzi, hogy kutatási területének kérdéseit az alap-problémák megismerésével és felgöngyölítésével kezdi. Erről tanúskodik „Néhány adat az ötvösmesterség és szerszámok történetéhez (XI—XIX. sz.)” c. ötvösségtechnikai tanulmánya. Ez után kezd hozzá az ötvös- emlékek feldolgozásához. Főbb dolgozataiban rejtett kincsekkel (budapesti ötvöslelet, körmendi lelet, kölesdi ezüstkincs) és kiemelkedő ötvösművekkel (Nádasdy Gerleg, margitszigeti korona, az esztergomi latinok kettős pecsétje, Pálffy Miklós Győzelmi serlege, „Agnus Dei”-csésze) foglalkozott. Már nem érthette meg a margitszigeti koronáról és gyűrűről szóló, második cikke megjelenését.

Megjelent tanulmányait széles körű anyagismeret, minden részletre kiterjedő, alapos előkészítő munka jellemzi. Tudjuk azonban, hogy a kutatási területéhez szorosabban kapcsolódó kérdéseken túl ismereteit a középkori ötvösségtörténet teljes területén, s az előzmények tanulmányozásával is igyekezett bővíteni, hogy

jól előkészíthesse a talajt tervezett összefoglaló munkái megírásához. Tervei között szerepelt a magyar ötvösségtörténet, s Budapest ötvösségtörténetének megírása s a legközelebbi időkben a magyar ékszeranyag feldolgozása. Ez utóbbiakból azonban — a ránk maradt hatalmas jegyzetanyag mellett — már csak részlet feldolgozások készülhettek el, az átfogó művek megírásában a mindjobban elhatalmasodó, súlyos betegség akadályozta meg.

Munkakedve, tudásvágya betegsége alatt sem hagyta el. 1966 júliusában, alig fél évvel halála előtt még törökországi tanulmányútra indult, hogy fáradságot nem ismervé tanulmányozza a műemlékeket és múzeumi gyűjteményeket, a magyar vonatkozású emlékanyagot, s hogy itt szerzett tapasztalatainak eredményeképpen egy muzeológiai cikkel s egy magyar történelmi vonatkozású posztumusz tanulmánnyal gazdagítsa ismereteinket.

Az úrt, amit távozásával maga után hagyott, sokáig érezni fogjuk még. Hiányolni fogjuk szakértelmét, hiányozni fog zárkózott, de időnként őszintén megnyíló egyénisége s még sokáig pótolhatatlan marad az a veszteség, melyet megkezdett munkáinak félbemaradása jelent az ötvösségkutatás számára.

N. E.

A TISZAVALKI RÉZFOKOS

A kiskőrösi temető feltárása óta tudjuk, hogy a bodrogkeresztúri kultúra rézeszközeinek egyik alakját a fokosok alkotják.¹ Ezzel a névvel azokat a nyéllyukas eszközöket jelölöm, amelyek általában megközelítőleg egyenlő hosszú két karjának egyike a nyéllal párhuzamos élben, a másika tompa fokban végződik. Utóbbi karja kerek átmetszetű. F. Schubert a nyéllyukas rézeszközökről írt tanulmányában a balták III. csoportjának világosi (Siria) típusaként említi ezeket.²

E fokosok egy újabb példányát szolgáltatta a Tiszavalkon 1966—67-ben kiásott rézkori temető 29. sz. sírja.

A temetőnek 54 sírját tártuk fel. A sírok mellékletei jellegzetesen a bodrogkeresztúri kultúra körébe tartoznak. A temetkezés rítusa is megegyezik a bodrogkeresztúri kultúráéval. Legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a sírok egy része a szokásossal ellentétes, azaz Ny-K-i tájolású. Ez a jelenség azonban szintén ismeretes a bodrogkeresztúri kultúra néhány temetőjében, pl. a jászladányiban,³ sőt a Polgár-basatanyai temetőben dominálnak mondható.⁴ A tiszavalki és Polgár-basatanyai temetők népessége között fennállott szorosabb kapcsolatokra vall egyébként az is, hogy a bodrogkeresztúri kultúrán belül csak e két temetőben találunk vadkan-állkapcsot az egyes sírok mellékletei között.⁵

A tiszavalki 29. sírban a fokos a jobb oldalán fekvő csontváz előrebíllent koponyájának fejtetői része mellett feküdt, úgy, hogy nyéllyukának tengelye az arc előtt levő jobb kéz behajlított ujjai irányába szolgált. A fokos nyelét tehát a halott a kezében fogta. (A kiskőrösi fokos is a halott jobb csuklójánál feküdt.⁶)

A tiszavalki fokos alakjának két különleges vonása erősen szembeötlő. Egyrészt a kissé aszimmetrikusan elhelyezkedő nyéllyuka mellett alul gyengébben, felül erősebben felcsúcsosodó nyúlvánnyal rendelkezik, mintegy hüvelyfélét alkotva a nyél szilárdabb rögzítése végett. Másrészt a fokán, a karját jóval meghaladó átmérőjű gömbsüveg alakú gomb ül. A fokos hossza 16 cm (1. ábra).

A fokos ezen alakja egy tipológiai fejlődés eredménye. A legegyszerűbb alaknak a kiskőrösi 8—9. sír példánya lenne tekinthető (2. ábra 1), amely azonban, amint látni fogjuk, éppen nem jellemző a bodrogkeresztúri kultúra törzsterületére, hanem olyan sajátossággal rendelkezik, amely a kultúra délnyugati peremterületén fordul csak elő. Teste egyenes. Éle oldalnézetben sem karélyos, a nyéllyuk

¹ Csalogovits J., Die neu aufgedeckte neolithische Siedlung und das kupferzeitliche Gräberfeld von Kiskőrös. PZ 22 (1931) 106, 111., 9. kép.

² Schubert, F., Zu den südosteuropäischen Kupferäxten. Germania 43 (1965) 280, 284.

³ Patay P., Arch. Ért. 1944—45. 2—7. (4., 7., 27., 28. sz. sírok); Ua., A bodrogkeresztúri kultúra temetői. RF II: 10. (Bp. 1961) 7. kép.

⁴ B. Kutzán I., The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. AH 42 (Bp. 1963) 354.

⁵ Uo. 309.

⁶ Csalogovits J., i. m. 106.

1. ábra

mellett sincs felcsúcsosodó nyúlványa vagy akár nyéllyukgyűrűje, de felülnézetben sem szélesebb a teste a nyéllyuk mellett.

Nem sokban különbözik tőle egy kerepesi fokos (2. ábra 2). Teste még ennek is egyenes, csak a nyéllyuka aránytalanul nagy átmérőjű; meghaladja a fokáét, ezért teste felülnézetben a nyéllyuk mellett erősen kiszélesedik. Még fokozottabb mértékben érvényesül ez a fényeslitkei temető egyik, még az ásatás előtt feldúlt — „S” jelzésű — sírjából származó példányon is (2. ábra 3).

Az egyenes tengelyű fokosok éle azonban a legtöbb esetben szélesebb a fokos testénél és ívelt. Egy ismeretlen lelőhelyű példánynál ez még alig észlelhető (2. ábra 5a—b), annál inkább azonban egy öcsödi (3. ábra 2) és egy Győr vidéki példányon (3. ábra 3a—b) és egészen félholdas formában jelentkezik egy vencesellőin (3. ábra 4a—b).⁷

A fokosoknak kialakult azonban egy másik változata is. Ennél a megnyúlt test tengelye nem maradt egyenes, hanem megtört, így a fokos egyik karja sem áll merőlegesen a nyelére. Ezeknél a példányoknál az él már lényegesen szélesebb lett és egészen köríves. Egy ismeretlen lelőhelyű fokoson ez még alig érvényesül (3. ábra 1a—b), jobban látszik azonban már az érdi példányon (4. ábra 1), a fényeslitkei temető egy másik, ugyancsak feldúlt sírjából származó darabján (4. ábra 2), a világosi fokoson (4. ábra 3), míg végül egy másik kerepesi fokoson már egészen hatalmas lecsüngő karéjjá alakult, egyben oldalnézetben e karjának alsó profilja erősen ívelté vált (4. ábra 4).

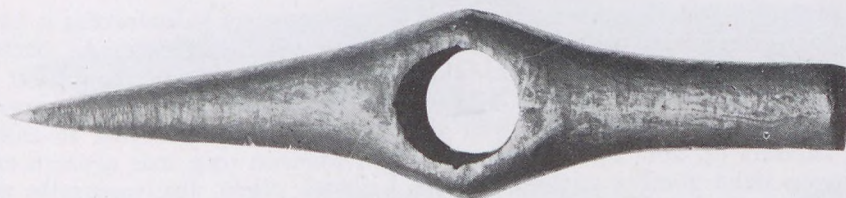
Ugyanakkor a fokos teste a nyéllyuk mellett nemcsak kiszélesedik, hanem a nyél irányában is vastagabb lesz. A világosi példányon a nyéllyuk melletti rész alig emelkedik ki a fokos karjához képest (4. ábra 3). Az érdi (4. ábra 1) és kerepesi fokosnál (4. ábra 4) már gyűrű veszi körül a nyéllyukat. Az ismeretlen lelőhelyű (3. ábra 1a—b), de méginkább a fényeslitkei példányon (4. ábra 2) viszont egészen csúcsos nyúlványt találunk a nyéllyuk alsó oldalán.

Mind az egyenes, mind a megtört testű fokosoknál is megfigyelhető, hogy oldalnézetben az élben végződő karjuk profilja nemcsak lefelé, hanem kisebb mértékben fölfelé is ívelt. Ezt az egyenes testű Győr vidéki (3. ábra 3a—b) és vencesellői

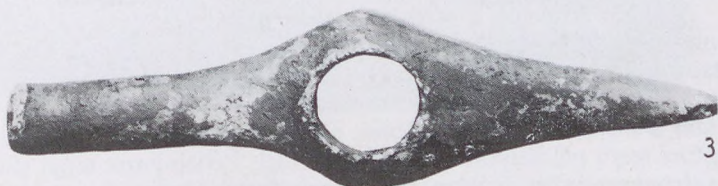
⁷ Fokát a megtalálás után kalapálással eltorzították.

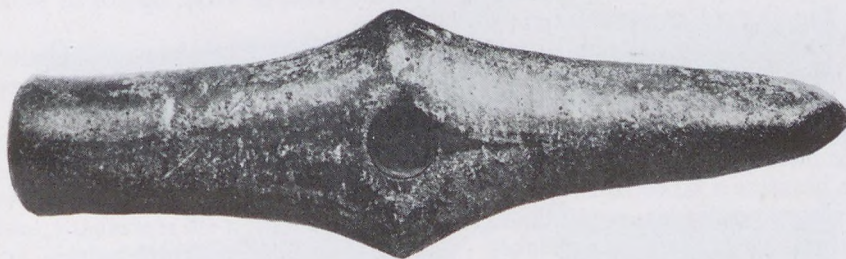
1

2

3

4

5a

5b

2. ábra

(3. ábra 4a—b), a megtört világosi fokoson (4. ábra 3), valamint igen jól érzékelhetően egy Hiricsen talált példányon (4. ábra 5a—b) figyelhetjük meg. Az élnek ez a felvétele úgy hat, mintha az él közelében maga a fokos tengelye is felfelé görbülne. Ezt tapasztalhatjuk az alsójárai (4. ábra 6), az egyik ismeretlen lelőhelyű (2. ábra 5a—b), valamint egy Baranya megyei példányon (5. ábra 1a—b).

A hiricsi fokoson egyébként, bár egyenes testű, a nyéllyuk mellett egészen szárnyszerű nyúlványokat találunk, nemcsak az alsó, hanem a felső oldalon is (4. ábra 5a—b).

A használat következtében több fokos foka — amelyet kalapácsként is használhattak — peremessé vált és mintegy gombos végűvé torzult. Az öcsödi (3. ábra 2), tiszadobi⁸ és Győr vidéki fokoson (3. ábra 3a—b) figyelhetjük ezt jól meg. Az alsójárai fokos kerek foka is kissé gombszerű, de ez már nem a használat következménye; az eszközt már ilyen alakúra készítették, bizonyára az előbbi példák hatására (4. ábra 6). A Baranya megyei fokoson meg már egészen erős gömbsüveg alakú gombot találunk a fokos karjának végén, amelynek talán már nem is annyira gyakorlati, mint inkább díszítő jellege lehetett (5. ábra 1a—b).

Amidőn átnéztük a rézfokosok tipológiai sorát, megfigyelhettük, hogy bármennyire is különös a tiszavalki 29. sír rézfokosának az alakja, annak minden sajátosságára, ha külön-külön is, de találunk analógiát. Foka azonos a Baranya megyei példányével, nyéllyukának kiképzése akár az egyik fényeslitkei, ill. még inkább a hiricsi fokoséval, élének alakja ugyancsak a hiricsiével, nem kevésbé a megtört testű példányok zömén láthatóval. Példányunk tehát tökéletesen beleillik a bodrogkeresztúri kultúra fokosainak formakörébe, és azok tipológiai sorának szinte legfejlettebb tagját alkotja.

A fentebb vázolt tipológiai fejlődés egyes állomásai azonban nem jelentenek időrendi sorrendet. Legalább is a Kárpát-medencében mindezek egy és ugyanabban az időszakban, a javarészkorban lépnek fel. Ezt igazolja az a tény, hogy rézfokosokat eddig zárt leletből csakis a bodrogkeresztúri kultúra köréből ismerünk. A most bemutatott tiszavalki példányon kívül a tiszadobi is temetőből származik,⁹ nem is beszélve a kiskőrösiről, amely méghozzá hiteles feltárásból.¹⁰ Az érdi valószínűleg egy gazdag sír- vagy raktárlelet tartozéka; ellentét élű rézcákány, szakálhátú típusú réz laposbalta és rézkés — mind a bodrogkeresztúri kultúra vezértípusa — volt vele együtt.¹¹ A világosi fokos egy, a bodrogkeresztúri kultúra sajátos kőbaltájával együtt jutott a Nemzeti Múzeumba.¹² De mindezeknél még döntőbben bizonyítja megállapításunkat az, hogy a fényeslitkei temetőben talált két fokos egyike egyenes (2. ábra 3), a másika megtört testű (4. ábra 2), márpedig ez a temető egységesen a rézkornak csakis a bodrogkeresztúri kultúrával jellemzett középső szakaszából szolgáltatott leleteket. De egyazon temető leletét képezhette a fentebb említett két ismeretlen lelőhelyű, eltérő alakú fokos is, hiszen egyszerre, azonos körülmények között jutottak a Nemzeti Múzeum birtokába (2. ábra 5a—b; 3. ábra 1a—b).

Az említett, ill. a mellékletet képező jegyzékben felsorolt fokosok zöme tényleg a bodrogkeresztúri kultúra törzsterületéről való. Vannak azonban azon kívül

⁸ Patay P., Arch. Ért. 77 (1950) XXXV. t. 20.

⁹ Uo. 115.

¹⁰ L. I. j.

¹¹ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsh. 30/1899—1—4.

¹² Patay P., A bodrogkeresztúri... 98., XXXVI. t. 2.

1a

1b

2

3a

3b

4a

4b

3. ábra

fekvő lelőhelyekről származók is. Budapest környéki előfordulásuk (Érd, Adony) nem meglepő, hiszen tudjuk jól, hogy bár ez a vidék nem tekinthető a kultúra törzsterületének, mégis egy perifériális csoportja települt itt meg a javarészkor folyamán. Erdély és az Alföld rézeszköz formái igen sok tekintetben megegyezők, tehát nem csodálkozhatunk, hogy az előbbi földrajzi egység keretében is feltűnnek a fokosok (Alsózára, Tövis). Igen valószínű azonban, hogy e közös előfordulásban ugyancsak volt szerepe a bodrogkeresztúri kultúrának, amelyről azt is tudjuk, hogy Erdélyben is megtalálható a hagyatéka.

Baranya megyében viszont — eddigi ismereteink szerint — nem volt honos a bodrogkeresztúri kultúra. Mégis két fokost onnan is ismerünk (Hirics, közelebből nem ismert lelőhely). Ha azonban ezeket tüzetesebben megvizsgáljuk, szokatlan jellemvonást fedezhetünk fel rajtuk, mégpedig azt, hogy nyéllyukuk nem kerek, hanem ovális. Ovális nyéllyuka van azonban a kiskőrösi fokosnak is, amelynek lelőhelye a bodrogkeresztúri kultúra törzsterületének már igencsak a szélére esik, viszont annak éppen a Baranyához közel fekvő részén. De hasonló nyéllyukkal ellátott két rézsákányt említ M. Garašanin is Szerbia területéről, közelebből nem ismert lelőhelyről.¹³ F. Schubert pedig a Vidra típusú balták és Mugeni típusú ellentett élű csákányok sajátosságaként említi az ovális nyéllyukat.¹⁴ Úgy látszik tehát, hogy a hiricsi, Baranya megyei és kiskőrösi fokost egy, a Kárpát-medence déli részén működött rézművesség állította elő, amelynek termékei azonban a bodrogkeresztúri kultúra népei körébe is eljutottak.

Egyébként csak mint érdekességet említjük meg, hogy a bodrogkeresztúri kultúra nyugati, ill. déli periferiáján előkerült adonyi (5. ábra 2a—b) és deçi (Szerémség) fokos¹⁵ alakja mennyire azonos.

A rézfokosok különböző alakjának kifejlődése a kőeszközökre is hatással volt, és utóbbiak sorában új formákat hozott létre. Így a fényeslitkei temető egyenes testű rézfokosának kőből készült hasonmását megtaláljuk ugyanezen a lelőhelyen, egy ugyancsak az ásatás előtt feldúlt sír mellékleteként (2. ábra 4). Természetesen a nyersanyag eltérő voltából kifolyólag a kőfokos testének arányai módosultak. De csak kissé, úgy, hogy az eredeti alak még igen jól felismerhető. Viszont, hogy mennyire híven igyekeztek megközelíteni a minta eredeti jellegzetességeit, azt abban láthatjuk, hogy a nyéllyuk mellett azt az ékalakú bevágást is kidolgozták, ami a rézből készült példányokon a nyéllyuk kiképzése folytán természetesen állott elő és amit legjobban a Győr vidéki (3. ábra 3a—b), vagy kevésbé jól éppen a fényeslitkei egyenes testű rézfokoson is észlelhetünk (2. ábra 3). Különbözik a fényeslitkeihez teljesen hasonló alakú kőfokost szolgáltatott a tiszavalki temetőnek egy, a rendszeres ásatást megelőzően feldúlt, valamint a Polgár-basatanyai temető 129. sírja is,¹⁶ ami néhány szórványos lelettel együtt azt tanúsítja, hogy ez a típus nem unikumnak, hanem a kultúrára jellemzőnek tekintendő.

A rézeszközök egyes sajátos jellegzetességeinek a kőeszközökön való utánzása egyébként is szokássá vált a rézkor folyamán. Ez ugyan már eddig is ismert tény volt, de itt ennek az igazolására két példát be is mutatunk. Az egyik esetben a réz-

¹³ Garašanin, M., Schaftlochhächte aus Kupfer in den Sammlungen serbischer Museen, BRGK 34 (1951—53) 69. (37—38. sz.), 1. kép 13.

¹⁴ Schubert, F., i. m. 277, 280.

¹⁵ Brunšmid, J., Nahodjaji bakrenoga doba iz Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja. VHAD 6 (1902) 53., 11. kép 1.

¹⁶ B. Kutzián I., i. m. 208., CX. t. 7.

4. ábra

baltán levő öntési varrányt utánozták — a nyersanyag tulajdonságaihoz képest értelmetlenül — egy kőbaltán (5. ábra 3—4),¹⁷ a másik esetben pedig a rézeszközök használatától peremessé vált fokának mintájára a kőbaltát is gombos fokkal látták el (6. ábra 1—2).¹⁸ Sőt azt is megjegyezhetjük, hogy utóbbi kőbalták a tőlünk nyugatra levő területeken elég gyakoriak is lettek, olyannyira, hogy végső soron ezek visszahatottak a rézbalták alakjára, amint azt a puchi rézbalta esetében megfigyelhetjük.¹⁹

Nincs szándékomban ezen ismertetés keretében messzemenő fejtegetésekbe bocsátkozni, azonban amikor a tiszavalki rézfokost bemutatjuk, a dadi kőfokosra²⁰ is fel kell hívnunk a figyelmet, mint amely — leszámítva a nyersanyagok különbözőségéből természetszerűleg adódó alak eltéréseket — számos azonos jellemvonást mutat a rézfokosokkal, de különösen éppen a tiszavalki példánnyal. Nem szükséges bővebben fejtegetnünk, hogy a dadi fokos alakja nem anyagszerű, azaz a forma nem abban a nyersanyagban született meg, mint amiből ezt a példányt kiképezték. Miként a fentebb bemutatott két példa, ez is fém- (réz-) eszközt utánoz.

Kétségtelen, hogy Mozsolics A. meggyőzően mutatott rá arra a hasonlóságra, amely a dadi és borodinói kőfokosok, úgyszintén az utóbbiakkal rokon, A. Vulpe által felsorolt egyéb kő- és fémfokosok között fennáll (Trója „L” kincs, Tufa, Perşinari, Poiana 17. sír).²¹ Ezt a kört azonban Vulpe a rézfokosokkal is összefüggésbe hozta, amikor utóbbiakat a kerek átmetszetű balták — fokosok — A,²² előbbieket B csoportjába osztotta. Kapcsolat tehát nagy vonásokban már csak a kerek átmetszetű test alapján is feltételezhető a rézfokosok és a dadi kőfokos között. Ha azonban utóbbi alakját analizáljuk, szinte minden jellegzetes vonását vizsontlátjuk külön-külön a rézfokosokon, ill. azok számos példányán.

A dadi kőfokos teste (különösen a fok felőli karja) kerek átmetszetű, miként az a fokosok alapvető jellegzetessége. Tengelye megtört, miként a rézfokosok jelentős részének is. Háta a nyéllyuknál enyhén megvastagodik, ami szinte azonos mértékben észlelhető a Baranya megyei példányon, de másokon is megfigyelhető. Foka gömbsüvegszerű és a testénél nagyobb átmérőjű, amiben feltétlenül a Baranya megyei és tiszavalki rézfokos gombjának utánzását láthatjuk.

Ezek a példák meggyőzhetnek bennünket arról, hogy a bodrogkeresztúri kultúra rézfokosainak és a dadi kőfokosnak az alakja alapján véve egy és ugyanaz. És ha utóbbi a karjának egyenlőtlen hosszából kifolyólag látszólag különbözik is a rézfokosok többségétől, a tiszavalki példány még e tekintetben is párhuzamot jelent vele, ugyanis ennél is határozottan rövidebb a fok felőli kar az él felőlinél. (Csak az arányokban van különbség; amíg a dadinál a két kar aránya 2 : 1, addig a tiszavalkinál 3 : 2.)

¹⁷ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 98/1889—1, lelőhelye: Tolna megye, ill. 96/1902, lelőhelye ismeretlen.

¹⁸ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 14/1949—1, lelőhelye: Tiszanagyfalu, ill. 113/1894, lelőhelye: Okorág.

¹⁹ Mossler, G., Eine Hammeraxt aus Kupfer von Puch, Niederösterreich. Arch. Aust. 1 (1948) 96—97., 1. kép.

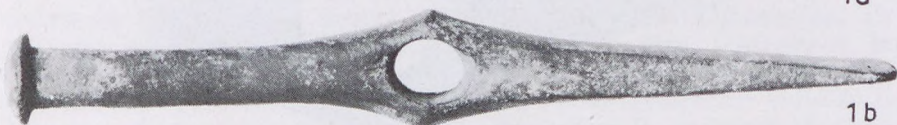
²⁰ Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 217., 1—2. kép.

²¹ Vulpe, A., Depozitul de la Tufa și topoarele cu ceafa cilindrica. SCIV 10 (1959) 266—274.

²² A. Vulpe ezek között tárgyalja a sepsibesenyeői és csókai rézbaltákat is (i. m. 268—270), amelyek azonban nem teljesen azonosíthatók a mi fokosainkkal. F. Schubert is a kerek átmetszetű balták külön típusaként említi az utóbbiakat (i. m. 279—280).

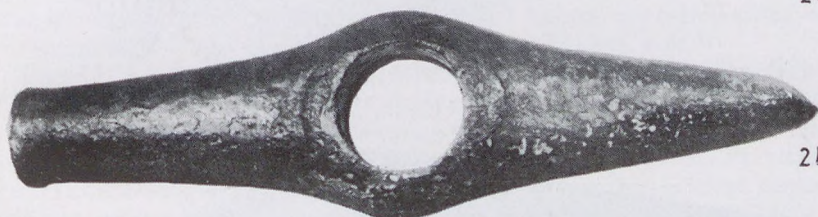
1a

1b

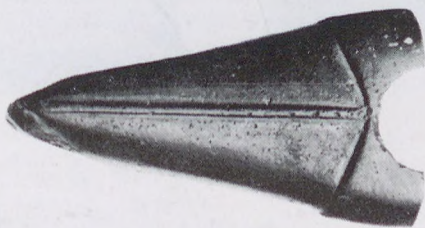
2a

2b

3

4

5. ábra

baltán levő öntési varrányt utánozták — a nyersanyag tulajdonságaihoz képest értelmetlenül — egy kőbaltán (5. ábra 3—4),¹⁷ a másik esetben pedig a rézeszközök használatától peremessé vált fokának mintájára a kőbaltát is gombos fokkal látták el (6. ábra 1—2).¹⁸ Sőt azt is megjegyezhetjük, hogy utóbbi kőbalták a tőlünk nyugatra levő területeken elég gyakoriak is lettek, olyannyira, hogy végső soron ezek visszahatottak a rézbalták alakjára, amint azt a puchi rézbalta esetében megfigyelhetjük.¹⁹

Nincs szándékomban ezen ismertetés keretében messzemenő fejtegetésekbe bocsátkozni, azonban amikor a tiszavalki rézfokost bemutatjuk, a dadi kőfokosra²⁰ is fel kell hívnunk a figyelmet, mint amely — leszámítva a nyersanyagok különbözőségéből természetesen adódó alak eltéréseket — számos azonos jellemvonást mutat a rézfokosokkal, de különösen éppen a tiszavalki példánnyal. Nem szükséges bővebben fejtegetnünk, hogy a dadi fokos alakja nem anyagszerű, azaz a forma nem abban a nyersanyagban született meg, mint amiből ezt a példányt kiképezték. Miként a fentebb bemutatott két példa, ez is fém- (réz-) eszközt utánoz.

Kétségtelen, hogy Mozsolics A. meggyőzően mutatott rá arra a hasonlóságra, amely a dadi és borodinói kőfokosok, úgyszintén az utóbbiakkal rokon, A. Vulpe által felsorolt egyéb kő- és fémfokosok között fennáll (Trója „L” kincs, Tufa, Persinari, Poiana 17. sír).²¹ Ezt a kört azonban Vulpe a rézfokosokkal is összefüggésbe hozta, amikor utóbbiakat a kerek átmetszetű balták — fokosok — A,²² előbbieket B csoportjába osztotta. Kapcsolat tehát nagy vonásokban már csak a kerek átmetszetű test alapján is feltételezhető a rézfokosok és a dadi kőfokos között. Ha azonban utóbbi alakját analizáljuk, szinte minden jellegzetes vonását viziontlátjuk külön-külön a rézfokosokon, ill. azok számos példányán.

A dadi kőfokos teste (különösen a fok felőli karja) kerek átmetszetű, miként az a fokosok alapvető jellegzetessége. Tengelye megtört, miként a rézfokosok jelentős részének is. Háta a nyéllyuknál enyhén megvastagodik, ami szinte azonos mértékben észlelhető a Baranya megyei példányon, de másokon is megfigyelhető. Foka gömbsüvegszerű és a testénél nagyobb átmérőjű, amiben feltétlenül a Baranya megyei és tiszavalki rézfokos gombjának utánzását láthatjuk.

Ezek a példák meggyőzhetnek bennünket arról, hogy a bodrogkeresztúri kultúra rézfokosainak és a dadi kőfokosnak az alakja alapján véve egy és ugyanaz. És ha utóbbi a karjának egyenlőtlen hosszából kifolyólag látszólag különbözik is a rézfokosok többségétől, a tiszavalki példány még e tekintetben is párhuzamot jelent vele, ugyanis ennél is határozottan rövidebb a fok felőli kar az él felől. (Csak az arányokban van különbség; amíg a dadinál a két kar aránya 2 : 1, addig a tiszavalkinál 3 : 2.)

¹⁷ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 98/1889—I, lelőhelye: Tolna megye, ill. 96/1902, lelőhelye ismeretlen.

¹⁸ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 14/1949—I, lelőhelye: Tiszanagyfalu, ill. 113/1894, lelőhelye: Okorág.

¹⁹ Mossler, G., Eine Hammeraxt aus Kupfer von Puch, Niederösterreich. Arch. Aust. 1 (1948) 96—97., 1. kép.

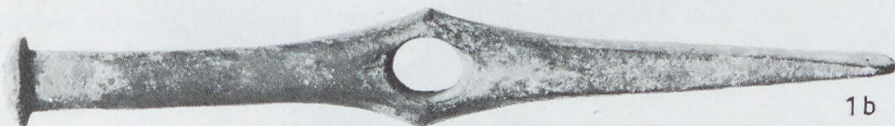
²⁰ Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 217., 1—2. kép.

²¹ Vulpe, A., Depozitul de la Tufa și topoarele cu ceafa cilindrica. SCIV 10 (1959) 266—274.

²² A. Vulpe ezek között tárgyalja a sepsibesenyői és csókai rézbaltákat is (i. m. 268—270), amelyek azonban nem teljesen azonosíthatók a mi fokosainkkal. F. Schubert is a kerek átmetszetű balták külön típusaként említi az utóbbiakat (i. m. 279—280).

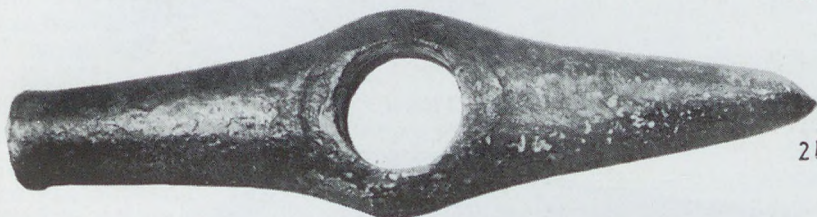
1a

1b

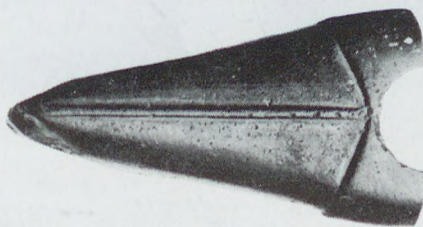
2a

2b

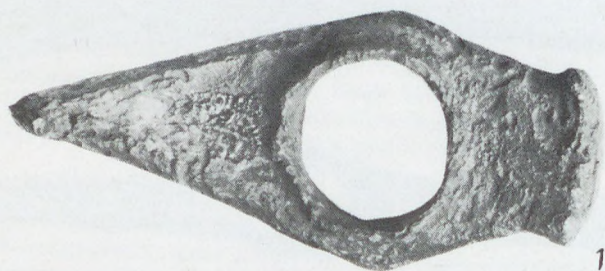

3

4

5. ábra

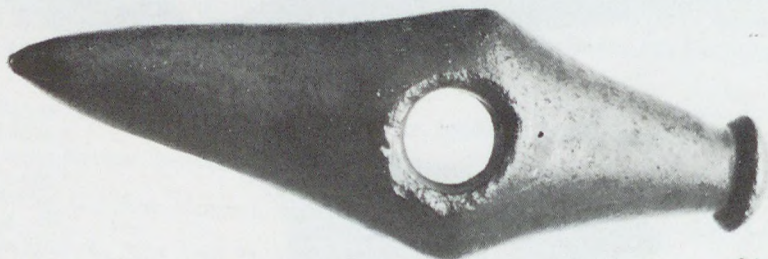
1

2

3a

3b

6. ábra

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a dadi kőfokos alakja a rézfokosokéra vezethető vissza,²³ azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a dadi kőfokos szórvány lelet, amelynek korát kísérő leletek nélkül nem lehet meghatározni.²⁴

A borodinói lelet időrendileg a legcsekélyebb összefüggésbe sem hozható a Kárpát-medence rézkorával. De hasonló díszfokosok előfordulása a trójai „L” kincsben azt igazolja, hogy ilyenek hosszú időn át voltak használatban. És ha figyelembe vesszük a trójai leletnek Cl. Schaeffer által feltételezett korát (Trója III. = i.e. 2250—2100),²⁵ úgy a mi javarézkorunk idejéhez érkezünk el. Egyébként kőből készült díszbalták használata a bodrogkeresztúri kultúrán belül is ismeretes. A konyári 11.,²⁶ úgyszintén a sárazsadányi II. sír márványból készült baltáját²⁷ például semmiképpen sem tekinthetjük a mindennapi életben használt eszköznek; nyersanyaguk ugyanis ahhoz nem megfelelő. De még több más, a bodrogkeresztúri kultúra sírjában talált baltáról is feltételezhetjük, hogy dísz-tárgyul, hatalmi jelvényként szolgálhatott, ugyanis nyersanyaguk nem a szokásos, hanem eresztségük, szemcsézetségük, vagy egyéb színhatásuk révén különleges, esetleg kifejezetten esztétikai hatással rendelkeznek (Magyarhomorog LXIV. LXVI. sír,²⁸ Polgár-Basatanya 37. sír²⁹). Hasonlóképpen dísz-tárgynak, hatalmi jelvénynek tekinthető a hajduszoboszlói 1. sír buzogánya is.³⁰ De azt is megjegyezhetjük, hogy magának a kérdéses tiszavalki rézfokosnak is ilyen szerepe lehetett, amit az is indokol, hogy „gazdag” sírban foglalt helyet, így feltehetőleg a közösség — nemzetség — egy vezető személyének sírmelléklete volt.³¹

Mindebből csak arra óhajtok következtetni, hogy a borodinói leletben a kőfokosok egy több évszázados, a rézkor idejére visszanyúló hagyomány emlékét őrzik. De nemcsak a fokosoknak a trójai leletben fellépő analógiái bizonyítják ezt, hanem a lelet dudoros kőbuzogánya is, amelynek a marosdécsi temető 12. sírjában van meg a rézkori analógiája.³² A hagyomány a fokosok esetében is híven ragaszkodott az alakhoz, amit a két egymástól távoleső időből származó leleten kívül még az A. Vulpe által bemutatott, ill. idézett és részben összekötő láncszemként szolgáló többi lelet is igazol. Egyébként a rézfokosokra visszavezethető kőfokosoknak a dadin kívül további érdekes példánya a Kárpát-medencéből egy Nagyküküllő megyei darab (6. ábra 3a—b), amelynek megtört tengelye és gombszerű foka elevenen emlékeztet a mintául szolgáló rézeszközökre.³³

Hogy a dadi fokos mikor készült, kísérő leletek hiányában nem tudjuk megállapítani. Mindenesetre alakjának mintájául a helyi leletanyagból ismert rézkori fokosok szolgálhattak, azok között is az olyanok, mint a Baranya megyei példány, vagy éppen a tiszavalki rézfokos.

PATAY PÁL

²³ Nem tartjuk indokoltnak Mozsolicsnak a dadi kőfokossal kapcsolatban tett alábbi megállapítását: „Die Axt hat keine Merkmale, wonach sie in die Kupferzeit zu datieren wäre.” *Mozsolics, A.*, i. m. 217.

²⁴ Uo. 223—225.

²⁵ Schaeffer, C., *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie occ.* (London 1948) 243.

²⁶ Sőregi J., DJ 1932. 95., 19. kép.

²⁷ Patay P., A bodrogkeresztúri... 72.

²⁸ Uo., MFMÉ 1964—65. 17.

²⁹ B. Kutzián I., i. m. 89., LXXII. t. 7.

³⁰ Zoltai L., DJ 1928. 47., 14. kép 3.

³¹ Patay P., MFMÉ 1966—67: 2. 49—55.

³² Kovács I., Közl. 4 (1944) 10., 12. kép.

³³ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 62. 1. 93.

	Lelőhely	hossza cm	alakja
1	Adony-Dajapuszta	11,7	enyhén megtört
2	Békásmegyer	töredék	
3	Érd	15,8	megtört
4	Fényeslitke „S” sír	17	egyenes
5	Fényeslitke	18,8	megtört
6	Győr vidéke	15,8	egyenes
7	Hirics	23	egyenes
8	Kerepes	18,3	megtört
9	Kerepes	15,5	egyenes
10	Kiskőrös 8—9. sír	11,3	egyenes
11	Nyirtura	16,5	majdnem egyenes
12	Öcsöd	11,9	egyenes
13	Szentes-Sáphalom	töredék	egyenes
14	Tiszavalk 29. sír	16	egyenes, gombos fokú
15	Vencsellő	eltorzult	egyenes
16	Baranya megye	26,3	majdnem egyenes, gombos fokú
17	Lelőhelye ismeretlen	10,4	egyenes
18	Lelőhelye ismeretlen	13,3	megtört

ROMÁNIA

19	Cornești (Sinfalva)- Kertmege	14,3	megtört
20	Iara de Jos (Alsójára)	13,2	egyenes
21	Șiria (Világos)	18,7	megtört
22	Teiuș (Tövis)	17,5	

JUGOSZLÁVIA

23	Deč	12,3	enyhén megtört
----	-----	------	----------------

CSEHSZLOVÁKIA

24	Baňská Bystrica (Besztercebánya)		egyenes, ovális nyéllyuk
----	----------------------------------	--	--------------------------

NÉMETORSZÁG

25	Goplo-See, Kr. Strelno		egyenes
----	------------------------	--	---------

A RÉZFOKOSOK JEGYZÉKE

	gyűjtemény, lt. sz.	publikáció	illusztráció
1	Székesfehérvár, 7672	Szfvári Szemle 1 (1932) 32.	5. ábra 2a—b
2	MNM, 26/1887—1		
3	MNM, 30/1899—4	Arch. Ért. 19 (1899) 377	4. ábra 1
4	Nyíregyháza		2. ábra 3
5	Nyíregyháza		4. ábra 2
6	MNM, 41/1907—4		3. ábra 3a—b
7	MNM, 109/1903	Acta Arch. Hung. 16 (1964) 217., 3. kép	4. ábra 5a—b
8	MNM, 6/1894—7		4. ábra 4
9	MNM, 48/1902	Arch. Ért. 22 (1902) 420.	2. ábra 2
10	MNM, 22/1936—8	PZ 22 (1931) 111., 9. kép	2. ábra 1
11	Nyíregyháza	Közl. 2 (1942) 47., 48. kép 2	
12	Szentes		3. ábra 2
13	Szentes 60.949. 1.		
14	Miskolc		1. ábra
15	Nyíregyháza		3. ábra 4a—b
16	MNM, 106/1887—1		5. ábra 1a—b
17	MNM, 64.14.1.		2. ábra 5a—b
18	MNM, 64.14.2.		3. ábra 1a—b
19	Debrecen Déri Múzeum 37/1904—54	Közl. 2 (1942) 51., 52. kép	
20	MNM, 122/1907—2	Közl. 2 (1942) 26.	4. ábra 6
21	MNM, 74/1899—1	Patay P., A bodrogkereszturi . . . RF II: 10. (Bp. 1961) 98., XXXVI., t. 2.	4. ábra 3
22	MNM, 32/1903—2		
23	Zagreb, 2126	VHAD 6 (1902) 53., 11. kép 1.	
24		MAG 15 (1885) 63., III. t. 54.	
25	Berlin, Mus. f. Vor-u. Frühgesch., I. d. 1090	PZ 27 (1936) 145., 17. kép. 2.	

Megjegyzés: a fentiekén kívül a MNM gyűjteményében még több, ismeretlen lelőhelyű példány is található, amelyek azonban különösebb jelentőséggel nem bírnak. Lt. sz.: 85/1887—1, 51.26.26—29, 31.

COPPER BATTLE-AXE FROM TISZAVALK

A new specimen of a certain type of copper tools, belonging to the Bodrogkeresztúr culture, was uncovered in grave 29 of the Copper Age cemetery excavated in the summer of 1966. It is a copper battle-axe (according to F. Schubert it is the *Şiria* type of group III of copper axes), which was put next to the skull of the skeleton lying on the right side; its one-time haft was held by the dead.

Two very remarkable features of the form of the Tiszavalk battle-axe are striking. On the one hand it has near the slightly asymmetrical shaft-hole two ridges protruding on the lower side more and on the upper one less, forming so a sort of socket which fixes the shaft more firmly. On the other hand it has on its butt end a calotte-shaped knob of a diameter surpassing the body. The length of this battle-axe is 16 cm (Fig. 1).

This form is a result of a typological development, the simplest form of which is represented by the Kiskőrös specimen with a straight body (Fig. 2. no. 1). Development produced two varieties of these battle-axes, one of them with a straight body (Fig. 2. nos. 5a—b; Fig. 3. nos. 2—4), the other with a slightly bent (Fig. 2. nos. 5a—b; Fig. 4. nos. 1—4). In the course of typological development wing-like protrusion grew upwards and downwards from the shaft-hole, the edge became rather wide and semi-circular, the butt end terminated in a knob, which in fact imitated the rim made on the butt by use.

The Tiszavalk battle-axe, though it may seem peculiar as such, fits exactly in this course of evolution, for there is, of only separately, an analogy for each of its peculiarities among the copper battle-axes. The single stages of the above-mentioned typological evolution do not indicate, however, a chronological succession. At least in the Carpathian basin they appear at the same time, i.e. in the Middle Copper Age. So far battle-axes coming to light in finds are only known in the Bodrogkeresztúr culture. Besides that for instance at Fényeslitke and at a site not yet identified two varieties of the battle-axes were found in the same cemetery.

Battle-axes occur not only in the Hungarian Great Plain, i.e. on the main region of the Bodrogkeresztúr culture, but also in its peripheral group, in the vicinity of Budapest, as well as in Transylvania, where the relics of the Bodrogkeresztúr culture can be found, too. The two battle-axes, found in county Baranya (Fig. 4. nos. 5a—b; Fig. 5. nos. 1a—b) have oval shaft-holes, like that of the Kiskőrös specimen coming to light from a site nearer to them. As the oval shaft-hole occurs on copper battle-axes from Serbia and on copper axes of the Vidra type, as well as on battle-axes of the Mugeni type; it may be that the battle-axes in question were produced by craftsmen working on the southern part of the Carpathian basin. The similarly-shaped battle-axes from Adony (Fig. 5. nos. 2a—b) and Deč derive also from the peripheral region of the Bodrogkeresztúr culture.

The development of the shapes of the copper battle-axes had also an influence on the form of the stone tools. A particular type of the stone axes of the Bodrogkeresztúr culture (Fig. 2. no. 4) is to be considered as a result of such an influence. It is, however, a well-known fact that the imitation of certain characteristic features of copper tools on stone ones was quite common during the Copper Age; it can be proved by several examples (Fig. 6. nos. 1—3).

In discussing the battle-axe of Tiszavalk we have to call attention to the stone battle-axe of Dad as well, which — notwithstanding the differences in shape — due to the different materials — shows many similar features with the copper

battle-axes, especially with that from Tiszavalk. It is not necessary to discuss in detail that the form of the Dad battle-axe is not true to material, which means that the prototype was not made of the same material as our specimen. Although there is a strong likeness between the stone battle-axe of Dad and those of Borodino — as A. Mozsolics pointed out the fact convincingly — we find every characteristic feature of them separately on copper battle-axes, i.e. on several specimens of these. It means that this form is, after all, derived from copper battle-axes. The date of the stone battle-axes found in hoard „L” of Troy corresponds to the time of the Bodrogkeresztúr culture. In the Bodrogkeresztúr culture of the Copper Age the use of stone axes made of stone is, however well-known.

EMAILLIERTE PALÄSTRA-GERÄTE AUS BRIGETIO

Das Ungarische Nationalmuseum erwarb aus dem Gebiet von Brigetio (Szöny) im Jahre 1930 einen beachtenswerten Fundkomplex durch Ankauf.¹ Der in der einstigen Photonegativsammlung des Museums und in der mündlichen Überlieferung als „Grab eines Arztes“ von Brigetio in Evidenz gehaltene Komplex wurde bisher noch nicht veröffentlicht. Zu diesem Fund gehören emaillierte² und bronzene Gegenstände, mit bisher unbekannter Gebrauchsbestimmung. Aus diesen konnte, dank einer gründlicheren Untersuchung, eine Palästra-Garnitur zusammengestellt werden.

Die Gegenstände des Fundkomplexes sind die folgenden:

1.) *Bronzekanne*, mit kleeblattförmiger Mündung (Abb. 7/1; Abb. 8/1) (H: 15 cm, mit Henkel: 19 cm, Mdm: $9,6 \times 8,4$ cm, Bdm: 8,2 cm). Der untere Teil der sich abwärts stark verbreiternden, gegossenen Kanne ist flach und hat einen feinprofilierten Rand. Der hochgeschwungene, flache Henkel, mit zwei tiefen Rinnen ist fein gegliedert. Am unteren Teil des Henkels befindet sich auf einem gesonderten Schild ein Relief, auf einen mit Tänien verzierten Stab gesetztes Bukranion, darüber ein Hammelschädel. Die zur Verzierung dienenden Halbmonde und das von der Stirn des Bukranions herunterhängenden Band wurde durch eine Silberinlage betont. Die Kanne ist wohl erhalten, ihre Oberfläche dürfte einst von goldigem Glanz gewesen sein.

Der Ursprung der mit einer kleeblattförmigen Mündung hergestellten Kannen läßt sich auf eine griechische Form zurückführen. Meistens wurden solche im 1. Jahrhundert u. Z. in Italien erzeugt.³ Diese Form war im Reich so beliebt, daß sie sogar in die am Schwarzen Meer gelegenen Städte gelangt sind. Gerade zu dem feinprofilierten Henkel der erörterten Kanne von Brigetio finden wir in dieser

¹ Ungarisches Nationalmuseum, Archäologische Abteilung, Römische Sammlung, Inv.-Nr. 23. 1930. Nach der Eintragung von I. Járdányi Paulovics: durch Ankauf von Jenő Petrovics, Fundort: „aus der einfallenden Erde beim Zuschütten des im Jahre 1927—28 freigelegten römischen Wasserleitungsgrabens“. Bei der erwähnten Ausgrabung wurde ein Teil der aus der Richtung Tata in das römische Lager einlaufenden Wasserleitung erschlossen (Paulovics, I., Funde und Forschungen in Brigetio. Laur. Aqu. II. DissPann II: 11. (Bp. 1941) S. 143.), es ist unwahrscheinlich, daß nach der Ausgrabung ein ganzes Grab aus der aufgehäuften Erde zum Vorschein gekommen wäre. — Nach dem am 7. XII. 1966 von J. Petrovics geschriebenen Brief wurden die Funde durch ihn selbst aus dem von der Zivilstadt westlich gelegenen Gräberfeld, das an der Nordseite der Landstraße Budapest—Wien liegt, ausgegraben. Da man jedoch auch entlang der nach Tata führenden Römerstraße gleichfalls Gräber zutage gefördert hat (Barkóczi, L., Anth 3 (1949) S. 69), kann heute nicht mehr genau festgestellt werden, aus welchem der in Brigetio angelegten Gräberfelder die Funde zum Vorschein gekommen sind.

² Sellye, I., Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine. DissPann II: 8. (Bp. 1939) S. 87., Taf. XVI. 1a—4b.

³ Radnóti, A., Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. DissPann II: 6. (Bp. 1938) S. 150.

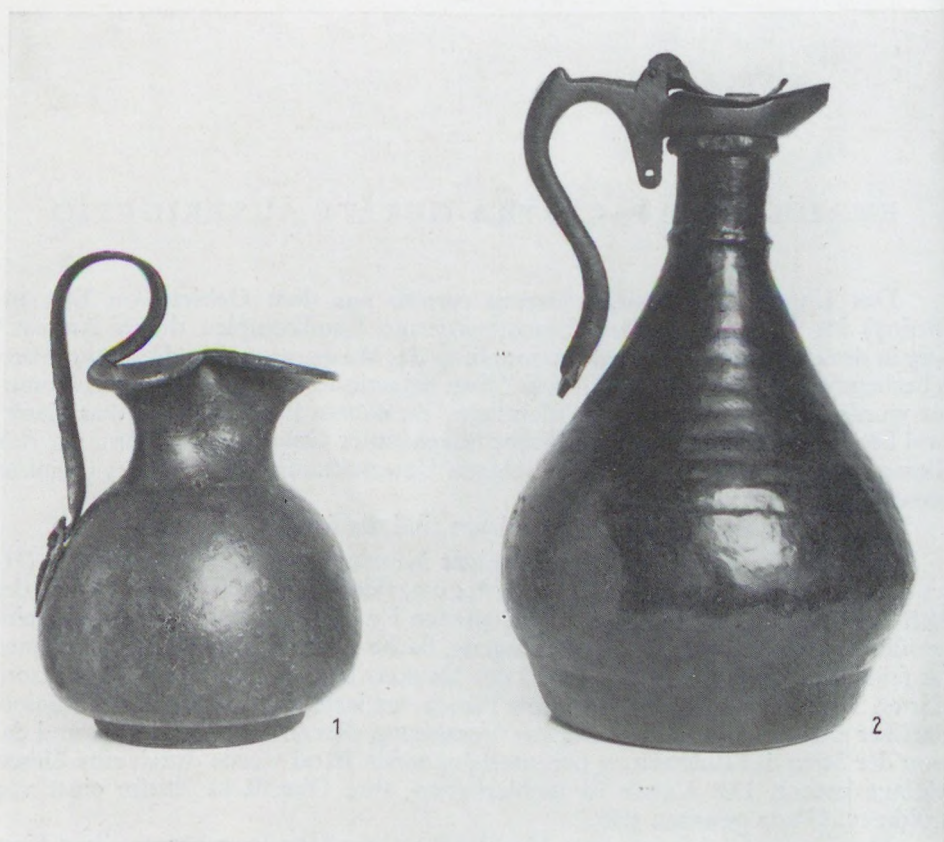

Abb. 7.

Gegend Parallelstücke vor.⁴ Kannen solchen Typs wurden auch später gebraucht, wie dies zahlreiche Beispiele aus Pannonien beweisen.⁵ Silbereinlagen kommen jedoch nur selten vor. Eine Kanne mit gleich profiliertem Henkel wurde in Speyer gefunden.⁶ Auf diesem Gefäß, das auf das 1. Jahrhundert bestimmt wurde, ist unter dem Henkel eine Sirene dargestellt. Das Band, welches den Kopf der Sirene verziert, ist aus Silbereinlage. Die Kanne von Brigetio ist daher von erstrangiger Ausführung, ein aus der Frühkaiserzeit stammendes Stück, das jedoch lange Zeit hindurch in Gebrauch gewesen sein dürfte, wie dies auch die starke Abnützung des Ansatzes beweist.

2.) *Bronzene Blechkanne mit gegossenem Henkel* (Abb. 7/2; Abb. 8/2), (H: 25,5 cm, Mdm: 6,4 × 4,5 cm, Bdm: 11,6 cm). Der eckig ausgebildete Ausguß der sich nach

⁴ Lordkipanidze, O. D., Italiskije bronsowije isdelija, naidennije na territorii drevnei Grusii. S(z)A 1964: 1. S. 221., Abb. 8.

⁵ Radnóti, A., a.a. O. S. 150.; Barkóczi, L., Acta Ant. 13 (1965) S. 241., Taf. VI. 2., Abb. 6/7.

⁶ Menzel, H., Die römischen Bronzen aus Deutschland. I. Speyer. (Mainz 1960) S. 34., No. 62., Taf. XLII.

Abb. 8.

unten konisch verbreiternden Kanne ist mit einem aus Blech erzeugten und durch Scharnier aufklappbaren Deckel abgeschlossen. Der gegessene Rand des Ausgusses wurde mit einem durch kleinen Buckel verzierten, gegossenen Henkel zusammen gefertigt. Den Henkel brachte man unten durch ein gezacktes Blatt an die Gefäßwand an. Unter dem Mündungsrand und am Hals der Kanne wölbt sich eine dicke Leiste hervor, der konkave Boden wurde an den Gefäßkörper nachträglich angelötet. In der Kanne ist von innen ein aus dünnem Bronzeblech gertigtes Futter, die an den Mündungsrand gehämmert angehaftet ist. Das Futter diente wahrscheinlich zum Warmhalten des in die Kanne gefüllten Wassers, auf das Innere der Fütterung legte sich eine Wassersteinschicht an.

Dieser Blechkannentyp kommt in Pannonien sehr häufig vor, die bekannten Exemplare sind provinzielle Erzeugnisse aus dem 2. und 3. Jahrhundert.⁷ Von den zahlreichen Parallelstücken heben wir die Blechkanne von Vajra hervor, bei der der aus einem Plättchen herausgeschnittene Klappdeckel ebenfalls erhalten geblieben

⁷ Radnóti, A., a.a. O. S. 151—153.

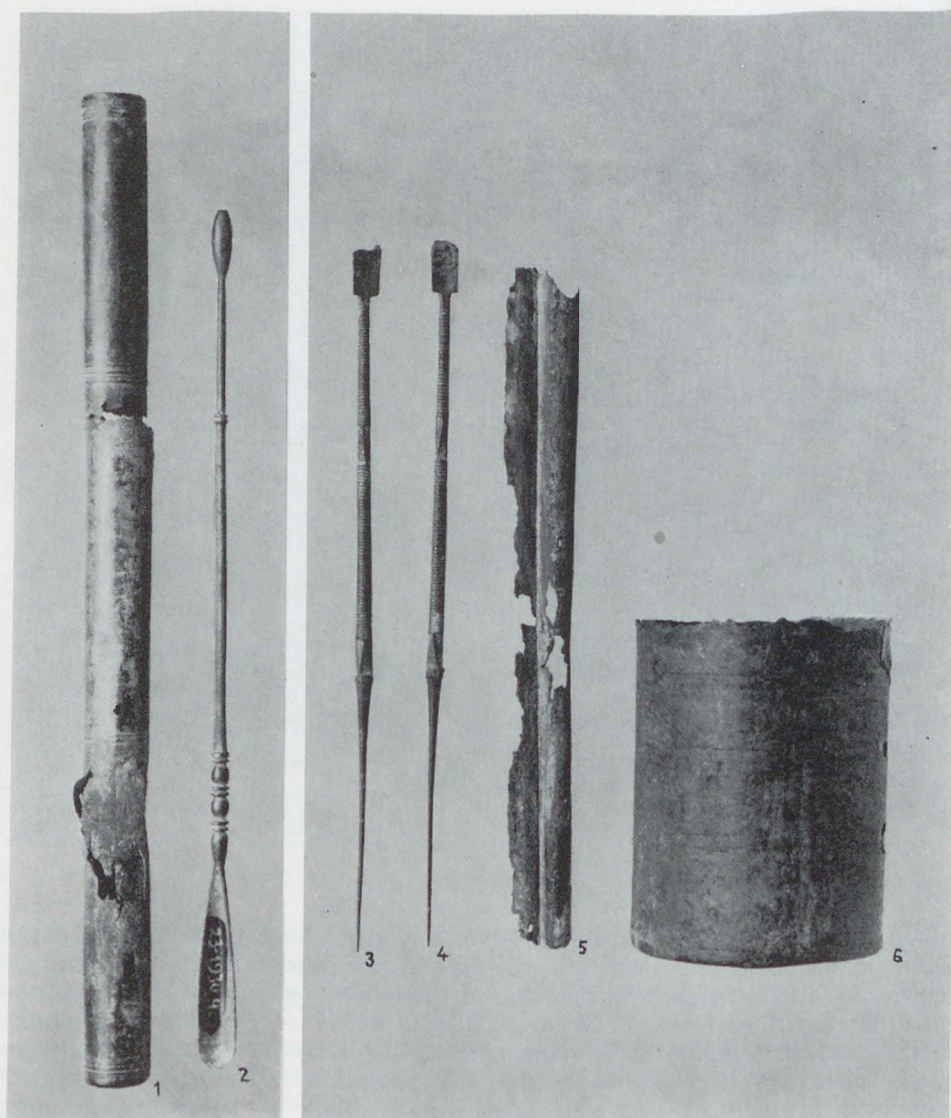

Abb. 9.

ist. Die Zeit, wo sie in die Erde geraten ist, wurde mit dem Zeitabschnitt von der Mitte der zweiten Hälfte des 2. bis Anfang des 3. Jahrhunderts bestimmt.⁸ Auf den nächstliegenden Parallelstücken unseres Gefäßes auf der Kanne von Kálóz und einer anderen Kanne von Brigetio⁹ weist die Stelle des Nietnagels des deckel-

⁸ Fülep, F., Arch. Ért. 76 (1949) S. 43., 51., Taf. XXVIII. 1.; Radnóti, A., a.a. O. S. 153.

⁹ Radnóti, A., a.a. O. S. 152., Taf. LII. 3, 5.

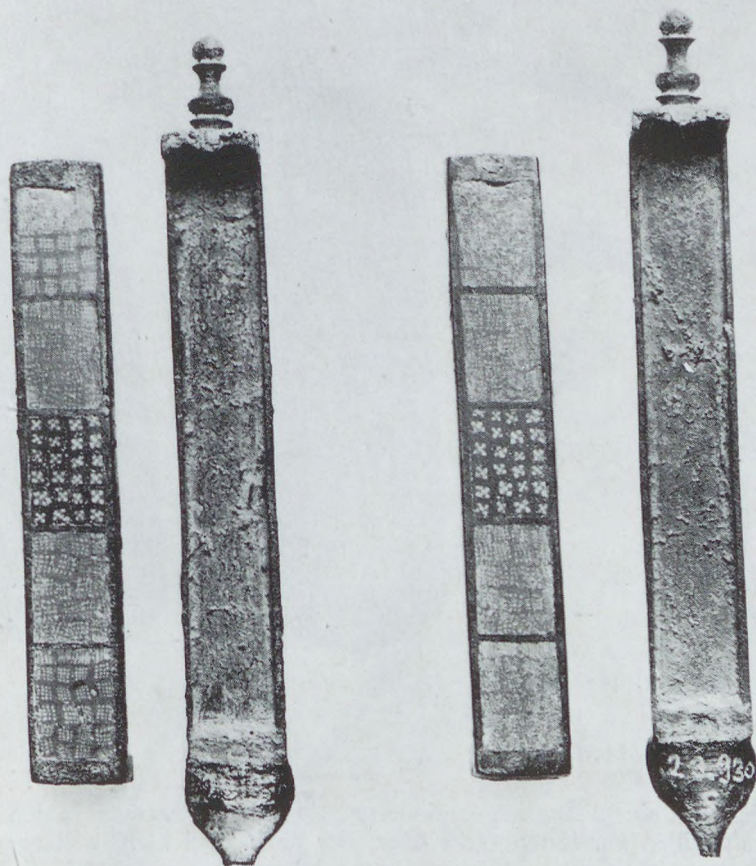

Abb. 10.

haltenden Scharniers auf eine völlig gleiche Ausbildung hin. Das Nationalmuseum bewahrt eine mit dem Fundort Győr verzeichnete, mit Klappdeckel versehene Bronzekanne von gleicher Ausführung auf, leider sind uns jedoch die zeitbestimmenden Fundumstände nicht bekannt (Inv.-Nr. 119. 1922).

Das spätzeitige Vorkommen des Kannentyps zu Beginn des 4. Jahrhundert beweisen Grabfunde von Dunapentele.¹⁰

3.) *Löffelartiges Bronzegerät zu medizinischen Zwecken*, mit Behälter (Abb. 9/1—2). (Länge des Löffels: 17,5 cm, Länge des Behälters: 20,3 cm, Br: 1,9 cm). Der hohle Löffel (*sonda*) — geradeso wie der Körper der weiter unten erwähnten

¹⁰ Paulovics, I., Die römische Ansiedlung von Dunapentele (Intercisa). AH 2. (Bp. 1927) S. 45—46., Abb. 20., S. 52., Abb. 31.

Abb. 11.

Schaber geht mit einem länglich gegliederten, dreiteiligen Astragal in den quadratischen, mit Rillen verzierten Griff über, der nach zwei kleinen Ringen einen runden Querschnitt annimmt und sich verjüngend dattelförmig endet. Der in schlechterem Zustand erhaltene bronzene Behälter ist zylindrisch, die Tülle ist insgesamt an vier Stellen durch feine Kannelüren und Ringe verziert.

Der Ohröffel (Sonde, Spatel) kommt an zahlreichen Fundorten des Reiches vor,¹¹ er wurde nicht nur zu ärztlichen, sondern auch anderen Zwecken benützt.¹² Der zylindrische Bronzebehälter (Instrumentenbehälter) diente nach Korbuly zum Aufbewahren von Sonden und Spateln,¹³ dieser kam zumeist aus Gräbern zum Vorschein.¹⁴ Man hielt in ihnen ganze Garnituren, in einem britannischen Behälter

¹¹ Walters, H. B., Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman and Etruscan, in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum. (London 1899) No. 2370. Abb. 66. Orvieto.

¹² Korbuly, Gy., Die ärztlichen Denkmäler von Aquincum. DissPann I : 3. (Bp. 1934) S. 25., Abb. 10. 3,5—7.

¹³ Ebd. S. 23., Abb. 9. 19. Er beruft sich im Text auf das vorgeführte Exemplar von Szöny und weitere Analogien.

¹⁴ Lindenschmit, L., Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit. V. (Mainz 1903) S. 306., No. 988.; aus einem Grab, das einem Schaber mit Behälter enthielt: Detschew, D., Antike Denkmäler in Bulgarien. Iswestija Sofia 8 (1934) S. 60., Abb. 45.

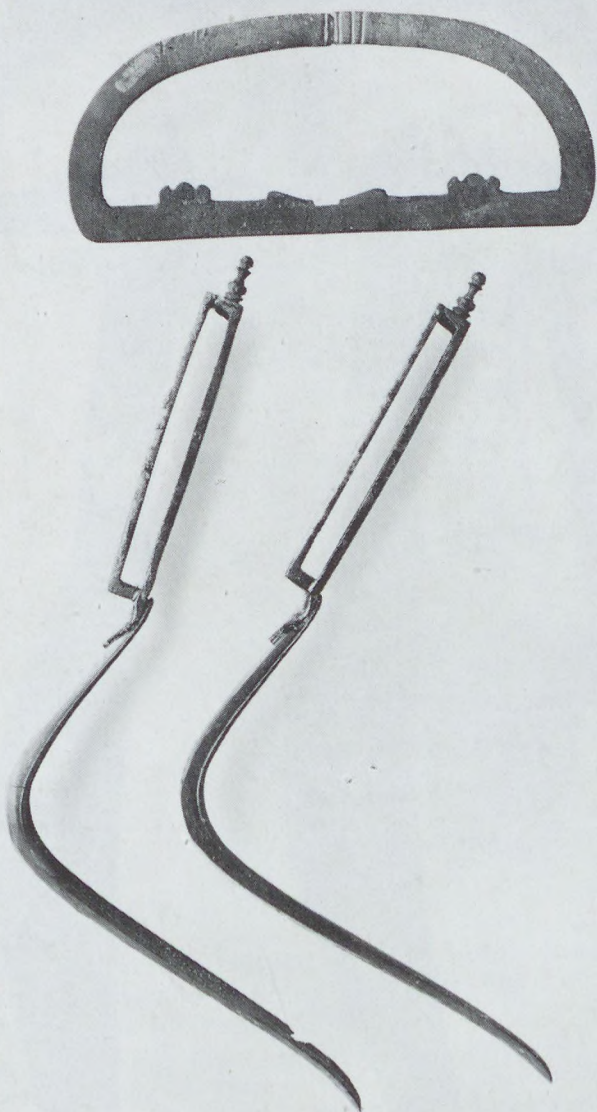

Abb. 12.

Abb. 13.

Abb. 14.

Nadeln,¹⁵ in einem Wiesbadener Exemplar eine aus 5 Stücken bestehende ärztliche Garnitur.¹⁶ Unter den angeführten Gegenständen tritt der Löffel von Brigetio durch seine sorgfältige Modellierung hervor.

4.) *Bronzene Stili mit doppeltem Bronzebehälter* (Abb. 9/3—5). Die Länge der beiden ähnlich ausgeführten Stili beträgt: 14,2 cm, der überrest des Behälters hat folgende Maße: L: 13,7 cm, Br: 1,5 cm. In dem aus dünner Platte gefertigten und aus einem doppelten kleinen Zylinder bestehenden Behälter wurden äußerst fein ausgearbeitete Stili gehalten. Die nadelförmige Spitze wird durch einen geriffelten

¹⁵ British Museum. A Guide to the Exhibition Illustrating Greek and Roman Life. (London 1908) S. 161., No. 395., Abb. 169.

¹⁶ Schoppa, H., Die römische Kaiserzeit. Schriften des Städtischen Museums Wiesbaden, 6. (Wiesbaden 1963) S. 8., No. 51.

Ring vom Griff getrennt. Der durch dichte Rillen geriffelte Griffteil wird zweimal durch ein, aus je vier gegenübergestellten Keilen bestehendes Ornament unterbrochen. Der Wischer ist sehr flach, trapezförmig. Feinprofilierte Stili finden wir vom 2. Jahrhundert,¹⁷ und vor allem in der Spätkaiserzeit vor.¹⁸ Die durch Keile erfolgte Verzierung erinnert an die Gliederung der Fibeln im 2—3. Jahrhundert,¹⁹ sowie an die sich immer mehr durchsetzende „Kerbschnitttechnik“. Auch die Stile kommen meist aus Gräbern ans Tageslicht.²⁰

5.) *Bronzenes Tintengefäß* (Abb. 9/6). Bloß der untere Teil des aus dünner Bronzeplatte gefertigten zylindrischen Tintenfassens ist erhalten geblieben (H: 6,2 cm, Dm: 4,8 cm). Den konkaven Bodenteil und den zylindrischen Körper verzieren in immer dichter werdendem System Doppelkanäle. Zu solchen Tintengefäßen gehören verschiedenartig aufklappbare Deckel (aus Bronze und Blei).²¹ Für uns ist das wichtige, daß das Fundobjekt auch in anderen Fällen mit dem Stilus gemeinsam ins Grab gelegt wurde,²² wie hierfür aus Köln vom Ende des 2. und vom Beginn des 3. Jahrhunderts gute Beispiele bekannt sind.²³

6.) *Bronzene Strigiles mit emaillierten Griff auf einem bronzenen Tragbügel gehängt* (Abb. 10—13). Angesichts dessen, daß diese neue Rekonstruktion die Grundlage der vorliegenden Abhandlung bildet, fassen wir vielleicht die bisher gesondert gehaltenen Bestandteile der Garnitur und die Beweise für ihre Zusammengehörigkeit ins Auge.

Emaillierte Griffe (Abb. 10, 12—13). Die durch I. Sellye publizierten²⁴ prachtvoll ausgeführten Bronzegriffen kamen in vier Stücke ins Nationalmuseum (Maße: L: 11,4 cm, Br: 1,3 cm und L: 11 cm, Br: 1,3 cm). Durch das auf Grund der Bruchflächen erfolgte Zusammenkleben erhielten wir zwei hohle, in der Mitte leicht gebogene Bronzegriffe mit oblongem Querschnitt (Abb. 12), auf denen oben der schön profilierte Knopf nur als Zierde gedient hat. Am unteren Teil der Griffe befindet sich ein konkaver, herzförmiger Ansatz. An jeder Seite der Griffe sind in fünf großen, oblongen Kassetten die emaillierten Verzierungen, in völlig gleicher Ausführung untergebracht. Ihre Beschreibung vom Zierknopf ausgehend (Abb. 10): in tiefblauem Feld von Millefiori-Technik sind 6×4 weiße Quadrate (mit je 16 Punkten), in der folgenden Kasette auf grasgrünem Feld 5×4 gleiche Quadrate, in der Mitte auf rotem Feld 6×4 baluweiße Quadrate aus kleinen Würfeln, sodann folgen wiederum das grüne und das blaue Feld.

Strigilis (L: 12,7 und 13 cm). Die einzige Verzierung der gut erhaltenen Löffelteile ist, daß ihr Körper der Länge nach in fünf Streifen geteilt wurde.

¹⁷ Lindenschmit, L., a.a. O. S. 304., No. 976. Mainz. Münstergasse.

¹⁸ British Museum, A Guide . . . S. 186., Fig. 194.

¹⁹ Kovrig, I., Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. DissPann II: 4. (Bp. 1937) S. 125., Taf. XVIII.

²⁰ Radnóti, A., Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) S. 211, 228.

²¹ Ebd. S. 209. mit weiteren Analogien. Radnóti stellt auch die pannonische Fabrikation einzelner Tintengefäßtypen fest.

²² Ebd. S. 211.

²³ Hagen, J., Ausgewählte römische Gräber aus Köln. BJ 114—115 (1906) S. 410., Grab 39., Taf. XXIV. n. und S. 412., Grab 42., Taf. XXIV. g. Leider können auf den kleinen Zeichnungen die Gegenstände nicht gut ausgenommen werden, dem Texte nach dienten zum Halten des Schreibzeuges die Eisenröhrchen.

²⁴ Siehe Anm. 2.

Am breitesten Teil des Löffels biegen sich nur drei Streifen in 2cm-Länge in Kleinschluß, sodann setzt er sich von neuem in fünf Teilen dem schmäleren, abgerundeten Ende zu fort (Abb. 13). An der kürzeren Seite des Löffels (L: 8 cm) fanden wir die Lötspur des herzförmigen Ansatzes in entsprechender Form (Abb. 11). Das war der Ausgangspunkt für die richtige Zusammenstellung des Griffes mit dem Löffel.

Bronzegriff (Abb. 12, oben). Der Zusammenhang zwischen der „Bronzierung“ und den emaillierten Stücken war bereits beim Ankauf des Fundes geklärt. Seine Gebrauchsbestimmung wird jedoch nur durch die Zugehörigkeit zu den Schabern gelöst. Der unten gerade und oben gewölbte, flache bronzene Tragbügel (L: 14,4 cm, Br: 6 cm) kann am oberen Teil durch seine elastische Ausbildung mit eine Feder geöffnet und wiederum zusammengeschoben werden. Durch diese Öffnung zog man die einzelnen Stücke der Garnitur auf den Rahmen. Auf dem unteren flachen Teil bestimmen schräge und gezackte Ausschnitte den Platz der aufzuhängenden Gegenstände. Demnach dürfte auf diesem Behälter ursprünglich in der Mitte an beiden Seiten eines Aryballos je 2 Schaber gehangen haben. Strigilis-Garnituren, wie wir sehen werden, sind uns in großer Zahl bekannt. Das auf Abb. 14 vorgeführte frühkaiserzeitliche Parallelstück²⁵ bietet für die aufschließbaren und gezackt verzierten, flachen, gefederten Rahmen ein gutes Beispiel.

Von der vorgeführten Garnitur fehlten also bereits zwei Schaber und der Ölkrug. Dieser emaillierten Garnitur dürfte ein emaillierter Aryballos angehört haben, und zwar ein solcher, wie das im Museum zu Russe (Bulgarien) aufbewahrte, mit Kette aufhängbare Stück, das ebenfalls Teil einer Garnitur gewesen sein mochte.²⁶

Bevor wir auf den Gebrauch ähnlicher Garnituren in Bädern und Palästran übergehen würden, führen wir zwei charakteristische Darstellungen für die, auf einem halbbogenförmigen Griff aufgehängten Schaber vor. Diese Darstellungen helfen uns zugleich bei der Zeitbestimmung unserer Garnitur. Das eine ist das aus der Zivilstadt von Aquincum bekannte Ringkämpfermosaik²⁷, das in der zum zweitgrößten öffentlichen Bad der Zivilstadt gehörenden Palästra²⁸ den einen Raum geziert hat. Über den Ringkämpfern hängen in der rechten Ecke vier Schaber auf einem halbbogenförmigen, gefederten Behälter (Abb. 15). Eine ähnliche Garnitur können wir in größerer Ausführung auf der Palästraszene des Acheloos-Mosaikes²⁹ zu Iuvavum (Salzburg) sehen (Abb. 16). Die auf einem Nagel aufgehängte Garnitur besteht aus Schabern mit eckig gebildetem Griffen, ist also dem emaillierten Schaber von Brigetio mit eckig gebildetem Griff noch ähnlicher,

²⁵ Schröder, B., Der Sport im Altertum. (Berlin 1927) S. 161., 195., Taf. CI.

²⁶ Alföldi, A., Les chars funéraires bacchiques dans les provinces occidentales de l'Empire romain. L'Antiquité Classique 8 (1939) S. 358., Taf. XXIX. 1.

²⁷ Kuzsinszky, B., BpR 1 (1889) S. 143., Abb. 32.; Kuzsinszky, B., Ausgrabungen und Funde. (Bp. 1934) S. 50., Abb. 16.; Nagy, L., Budapest története (Die Geschichte von Budapest). I/1. (Bp. 1942) S. 599., Anm. 98., Taf. XCI. 1.; Strigilendarstellung sehen wir auf einem neuen Aquincumer Mosaik: Wellner, I., Az aquincumi mozaikok (Die Mosaiken von Aquincum). (Bp. 1962) S. 21—, Abb. 20.

²⁸ B. Thomas, E., BpR 16 (1955) S. 94., 97.; S. 96. Abb. 5.

²⁹ Kenner, H., Römische Mosaiken aus Österreich. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique „La mosaïque greco-romaine“ Paris 29 Août — 3 Septembre 1963. (Paris 1965) S. 85—86., Abb. 5.

Ring vom Griff getrennt. Der durch dichte Rillen geriffelte Griffteil wird zweimal durch ein, aus je vier gegenübergestellten Keilen bestehendes Ornament unterbrochen. Der Wischer ist sehr flach, trapezförmig. Feinprofilierte Stili finden wir vom 2. Jahrhundert,¹⁷ und vor allem in der Spätkaiserzeit vor.¹⁸ Die durch Keile erfolgte Verzierung erinnert an die Gliederung der Fibeln im 2—3. Jahrhundert,¹⁹ sowie an die sich immer mehr durchsetzende „Kerbschnitttechnik“. Auch die Stili kommen meist aus Gräbern ans Tageslicht.²⁰

5.) *Bronzenes Tintengefäß* (Abb. 9/6). Bloß der untere Teil des aus dünner Bronzenplatte gefertigten zylindrischen Tintenfassens ist erhalten geblieben (H: 6,2 cm, Dm: 4,8 cm). Den konkaven Bodenteil und den zylindrischen Körper verzieren in immer dichter werdendem System Doppelkanäle. Zu solchen Tintengefäßen gehören verschiedenartig aufklappbare Deckel (aus Bronze und Blei).²¹ Für uns ist das wichtige, daß das Fundobjekt auch in anderen Fällen mit dem Stilus gemeinsam ins Grab gelegt wurde,²² wie hierfür aus Köln vom Ende des 2. und vom Beginn des 3. Jahrhunderts gute Beispiele bekannt sind.²³

6.) *Bronzene Strigiles mit emaillierten Griff auf einem bronzenen Tragbügel gebängt* (Abb. 10—13). Angesichts dessen, daß diese neue Rekonstruktion die Grundlage der vorliegenden Abhandlung bildet, fassen wir vielleicht die bisher gesondert gehaltenen Bestandteile der Garnitur und die Beweise für ihre Zusammengehörigkeit ins Auge.

Emaillierte Griffe (Abb. 10, 12—13). Die durch I. Sellye publizierten²⁴ prachtvoll ausgeführten Bronzegriffen kamen in vier Stücke ins Nationalmuseum (Maße: L: 11,4 cm, Br: 1,3 cm und L: 11 cm, Br: 1,3 cm). Durch das auf Grund der Bruchflächen erfolgte Zusammenkleben erhielten wir zwei hohle, in der Mitte leicht gebogene Bronzegriffe mit oblongem Querschnitt (Abb. 12), auf denen oben der schön profilierte Knopf nur als Zierde gedient hat. Am unteren Teil der Griffe befindet sich ein konkaver, herzförmiger Ansatz. An jeder Seite der Griffe sind in fünf großen, oblongen Kassetten die emaillierten Verzierungen, in völlig gleicher Ausführung untergebracht. Ihre Beschreibung vom Zierknopf ausgehend (Abb. 10): in tiefblauem Feld von Millefiori-Technik sind 6×4 weiße Quadrate (mit je 16 Punkten), in der folgenden Kassette auf grasgrünem Feld 5×4 gleiche Quadrate, in der Mitte auf rotem Feld 6×4 baluweiße Quadrate aus kleinen Würfeln, sodann folgen wiederum das grüne und das blaue Feld.

Strigilis (L: 12,7 und 13 cm). Die einzige Verzierung der gut erhaltenen Löffelteile ist, daß ihr Körper der Länge nach in fünf Streifen geteilt wurde.

¹⁷ Lindenschmit, L., a.a. O. S. 304., No. 976. Mainz. Münstergasse.

¹⁸ British Museum, A Guide . . . S. 186., Fig. 194.

¹⁹ Kovrig, I., Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. DissPann II: 4. (Bp. 1937) S. 125., Taf. XVIII.

²⁰ Radnóti, A., Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) S. 211, 228.

²¹ Ebd. S. 209. mit weiteren Analogien. Radnóti stellt auch die pannonische Fabrikation einzelner Tintengefäßtypen fest.

²² Ebd. S. 211.

²³ Hagen, J., Ausgewählte römische Gräber aus Köln. BJ 114—115 (1906) S. 410., Grab 39., Taf. XXIV. n. und S. 412., Grab 42., Taf. XXIV. g. Leider können auf den kleinen Zeichnungen die Gegenstände nicht gut ausgenommen werden, dem Texte nach dienten zum Halten des Schreibzeuges die Eisenröhrchen.

²⁴ Siehe Anm. 2.

Am breitesten Teil des Löffels biegen sich nur drei Streifen in 2cm-Länge in Kleinschluß, sodann setzt er sich von neuem in fünf Teilen dem schmälere, abgerundeten Ende zu fort (Abb. 13). An der kürzeren Seite des Löffels (L: 8 cm) fanden wir die Lötspur des herzförmigen Ansatzes in entsprechender Form (Abb. 11). Das war der Ausgangspunkt für die richtige Zusammenstellung des Griffes mit dem Löffel.

Bronzegriff (Abb. 12, oben). Der Zusammenhang zwischen der „Bronzezierde“ und den emaillierten Stücken war bereits beim Ankauf des Fundes geklärt. Seine Gebrauchsbestimmung wird jedoch nur durch die Zugehörigkeit zu den Schabern gelöst. Der unten gerade und oben gewölbte, flache bronzene Tragbügel (L: 14,4 cm, Br: 6 cm) kann am oberen Teil durch seine elastische Ausbildung mit einer Feder geöffnet und wiederum zusammengeschoben werden. Durch diese Öffnung zog man die einzelnen Stücke der Garnitur auf den Rahmen. Auf dem unteren flachen Teil bestimmen schräge und gezackte Ausschnitte den Platz der aufzuhängenden Gegenstände. Demnach dürfte auf diesem Behälter ursprünglich in der Mitte an beiden Seiten eines Aryballos je 2 Schaber gehangen haben. Strigilis-Garnituren, wie wir sehen werden, sind uns in großer Zahl bekannt. Das auf Abb. 14 vorgeführte frühkaiserzeitliche Parallelstück²⁵ bietet für die aufschließbaren und gezackt verzierten, flachen, gefederten Rahmen ein gutes Beispiel.

Von der vorgeführten Garnitur fehlten also bereits zwei Schaber und der Ölkrug. Dieser emaillierten Garnitur dürfte ein emaillierter Aryballos angehört haben, und zwar ein solcher, wie das im Museum zu Russe (Bulgarien) aufbewahrte, mit Kette aufhängbare Stück, das ebenfalls Teil einer Garnitur gewesen sein mochte.²⁶

Bevor wir auf den Gebrauch ähnlicher Garnituren in Bädern und Palästran übergehen würden, führen wir zwei charakteristische Darstellungen für die, auf einem halbbogenförmigen Griff aufgehängten Schaber vor. Diese Darstellungen helfen uns zugleich bei der Zeitbestimmung unserer Garnitur. Das eine ist das aus der Zivilstadt von Aquincum bekannte Ringkämpfermosaik²⁷, das in der zum zweitgrößten öffentlichen Bad der Zivilstadt gehörenden Palästra²⁸ den einen Raum geziert hat. Über den Ringkämpfern hängen in der rechten Ecke vier Schaber auf einem halbbogenförmigen, gefederten Behälter (Abb. 15). Eine ähnliche Garnitur können wir in größerer Ausführung auf der Palästraszene des Acheloos-Mosaiks²⁹ zu Iuvavum (Salzburg) sehen (Abb. 16). Die auf einem Nagel aufgehängte Garnitur besteht aus Schabern mit eckig gebildetem Griffen, ist also dem emaillierte Schaber von Brigetio mit eckig gebildetem Griff noch ähnlicher,

²⁵ Schröder, B., *Der Sport im Altertum*. (Berlin 1927) S. 161., 195., Taf. CI.

²⁶ Alföldi, A., *Les chars funéraires bacchiques dans les provinces occidentales de l'Empire romain*. *L'Antiquité Classique* 8 (1939) S. 358., Taf. XXIX. 1.

²⁷ Kuzsinszky, B., *BpR* 1 (1889) S. 143., Abb. 32.; Kuzsinszky, B., *Ausgrabungen und Funde*. (Bp. 1934) S. 50., Abb. 16.; Nagy, L., *Budapest története* (Die Geschichte von Budapest). I/1. (Bp. 1942) S. 599., Anm. 98., Taf. XCI. 1.; *Strigilendarstellung* sehen wir auf einem neuen Aquincumer Mosaik: Wellner, I., *Az aquincumi mozaikok* (Die Mosaiken von Aquincum). (Bp. 1962) S. 21—, Abb. 20.

²⁸ B. Thomas, E., *BpR* 16 (1955) S. 94., 97.; S. 96. Abb. 5.

²⁹ Kenner, H., *Römische Mosaiken aus Österreich*. *Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique „La mosaïque greco-romaine“* Paris 29 Août — 3 Septembre 1963. (Paris 1965) S. 85—86., Abb. 5.

Abb. 15.

Abb. 16.

wie jene, die auf dem Aquincumer Mosaik zu sehen sind. Die Herstellungszeit des Aquincumer Mosaiks kann auf den Ausgang des 2. oder den Anfang des 3. Jahrhunderts gesetzt werden.³⁰ Auch das Acheloos-Mosaik von Iuvavum dürfte ursprünglich zu einem Bade gehört haben. Die in das Mosaik nachträglich eingesetzten Palästraszenen wurden durch H. Kenner mit dem Athleten darstellenden Mosaik der römischen Caracalla-Thermen, das nicht älter sein kann als der Baubeginn des Bades (Anfang des 3. Jahrhunderts), als gleichaltrig bestimmt.³¹

Untersuchen wir die emaillierte Zierde der vorgeführten Garnitur von Brigetio, gelangen wir zu einer ähnlichen Zeitbestimmung. Die Ausfüllung der Bronzekassetten mit Millefiori-Technik entspricht nach Riegl sehr gut den auf die Farbenwirkung gerichteten Bestrebungen der mittleren Kaiserzeit.³² Da die Millefiori-Technik in der Emailfabrikation vom 1. Jahrhundert an gut verfolgbar ist,³³

³⁰ Nagy, L., a.a. O. S. 600.; B. Thomas, E., a.a. O. S. 91., 97.

³¹ Kenner, H., a.a. O. S. 86.; Curtius, L. — Nawrath, A., Das antike Rom.³ (Wien-München 1957) S. 59. (von 206 bis 216 u. Z.)

³² Riegl, A., Spätromische Kunstindustrie. (Darmstadt 1964) S. 369., 372., Taf. VIII. 14.

³³ Selbye, I., a.a. O. S. 34.

läßt sich die Herstellungszeit der schachbrettmusterförmigen Millefiori-Verzierungen im großen und ganzen bestimmen. Die berühmte Emailerzeugungswerkstätte von Anthée, die auch das quadratisch geordnete Millefiori hergestellt hat, arbeitete bis zur Mitte des 3. Jahrhunderts.³⁴ Exner hebt unter den Scheibenfibeln das ähnlich verzierte Exemplar von den Stücken des 2. Jahrhundert als ein samt den Funden vom Anfang des 3. Jahrhunderts gefundenes eignes hervor.³⁵ Von den emaillierten Pyxiden hat ein Kölner Exemplar dieselbe Schachbrett-Emailleinlage, wie die Schabergriffe von Brigetio. Die Herstellung der emaillierten Pyxiden wird im allgemeinen ebenfalls auf die zweite Hälfte des 2. und die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts gesetzt.³⁶ Die mit dieser Technik gefertigten pannonischen Exemplare bestimmt I. Sellye³⁷ auf dasselbe Zeitalter. Auch die blühende britannische Emailfabrikation verwendet in der mittleren Kaiserzeit die schachbrettmusterförmig geordnete Millefiori-Verzierung.³⁸

Auf Grund all dieser können wir die Gebrauchszeit der Schabergarnitur von Brigetio auf die allerletzten Jahre des 2. und den Anfang des 3. Jahrhunderts setzen.

Durch den Apoxyomenos von Lysippos ist der Gebrauch des Schabers allgemein bekannt. Die Strigilis (*στλεγγίς*) ist beim antiken Sport und bei dem damit verbundenen Bad unerlässlich. Die antiken Autoren erwähnen den Schaber, mit dem man in Griechenland und in Italien den bei den anstrengenden Palästräbungen den sich an die Haut anhaftenden, öligen und schweißgetränkten Sand abgeschabt hat in zahlreichen Fällen. Die Fortsetzung des Schabergriffes (*capulus*) ist ein konkaver Löffel (*ligula*). Sein häufigstes Material ist Bronze, er wurde aber auch aus Edelmetallen und Eisen erzeugt. Anfangs gebrauchten den Schaber in erster Linie die Athleten, später — als das Turnen und die Körperpflege allgemein wurden — hatte jedermann seinen eigenen Schaber, den entweder er selbst oder sein Sklave in die Turnhalle oder in das Bad mitbrachte.³⁹ Die Leibesübung war auf griechischem Boden sehr beliebt und wurde im hellenistischen Zeitalter allgemein, als man in Pergamon nicht nur zu den Bädern zur Leibesübung dienende Räumlichkeiten gebaut, sondern auch die Turnhallen (*gymnasion*) mit Bädern ergänzt hat.⁴⁰ Der Bau von Turnhallen bedeutete in der antiken Welt den Einfluß des Griechentums und das Streben der Nicht-Griechen nach der Körperübung, ihre Sehnsucht nach der Hellenisierung.⁴¹

Von dem archaischen Alter an berichten die griechischen Vasen gemälde getreu über die Körperübungen. Die Wettkampfsnummern der verschiedenen Festspiele und die aus den Turnhallen, den Palästran stammenden Ringerszenen informieren uns ausführlich über den alltäglichen Gebrauch der uns interessieren-

³⁴ Henry, F., Émailleurs d'Occident. Préhistoire 2 (1933) S. 128.

³⁵ Exner, K., Die provinzialrömischen Emailfibeln der Rheinlande. BRGK 29 (1939) S. 63., 71., Kat. III. 30., Taf. XIV. 6.; Siehe noch: Thomas, S., Scheibenfibel von Augst. Römerhaus und Museum Augst. Jahresbericht 1964. (Augst 1965) S. 4., 8., Abb. 1, 3.

³⁶ Henry, F., a.a. O. S. 139—141., Abb. 42, 3.

³⁷ Sellye, I. a.a. O. S. 38., 42.

³⁸ Ebd. S. 121—122., Abb. 35, 12—15.; Guide to the Antiquities of Roman Britain. (London 1958) Taf. XXI. 5., 6.

³⁹ Miltner, H., Strigilis. in PWRE IV^A (Stuttgart 1932) S. 363—364.; Rudolph, W., Olympischer Kampfsport in der Antike. (Berlin 1965) S. 52.

⁴⁰ Schröder, B., a.a. O. S. 159.

⁴¹ Ebd. S. 41.

Abb. 17.

den Schaber. Zwischen den Pfeilern, die den Hintergrund der Szenen bilden oder auf der angedeuteten Wand hängen die Schaber, mit dem zur Einölung des Körpers dienenden Ölkrug und je einem großen Badeschwamm.⁴² Ein beliebtes Thema der Künstler war auch der Gebrauch der Schaber. Die Bewegungen des von seinem Körper den mit Öl und Schweiß getränkten beseitigenden Athleten wurden abwechslungsreich dargestellt.⁴³

Die im Originalen vorhandenen Schaber beweisen die Authentizität der erhalten gebliebenen Darstellungen. In griechischen, etruskischen und römischen Gräbern können die Schaber gleichfalls vorgefunden werden. Ihre Form änderte sich unter Beibehaltung der Zweckdienlichkeit. Sie wurden in einfacherer und kunstvollerer Ausführung hergestellt. Es sind uns griechische und etruskische Exemplare bekannt, deren Griff mit einer Palmette verziert ist oder eine Frauengestalt darstellt.⁴⁴ Der einfache etruskische Schaber hatte einen aus dünnem Bronzeblech gefertigten Griff mit zurückgebogenem Ende, das zugleich auch zum Aufhängen diente.⁴⁵ Aus chronologisch gut bestimmbar frühkaiserzeitlichen Gräbern sind uns flache Schaber mit massivem Griff bekannt, der Löffelteil

⁴² Daremberg, Ch. — Saglio, E., Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. IV/2. (Paris 1908) S. 1533., Abb. 748., 774.; Gardiner, E. N., Greek Athletic Sports and Festivals. Handbooks of Archaeology and Antiquities. (London 1910) S. 105., 181., 481., Abb. 17., 175., 181.; Arias, P. E. — Shefton, B. B., A History of Greek Vase Painting. (London 1962) S. 330., Abb. 122.; Jüthner, J., Die athletischen Leibesübungen der Griechen. I. (Wien 1965) S. 160., Abb. 8.

⁴³ Schröder, B., a. a. O. S. 158., Abb. 43., Taf. C., Taf. CVIII. oben.

⁴⁴ Schumacher, K., Beschreibung der Sammlung antiker Bronzen. Großherzogliche Ver. Sammlungen zu Karlsruhe. (Karlsruhe 1890) S. 32., No. 210., Taf. V. 4.) Daremberg, Ch. — Saglio, E., a. a. O. S. 1533., Abb. 6647.

⁴⁵ Die Kunst und Kultur der Etrusker. Ausstellung in Wien. (Wien 1966) No. 317.

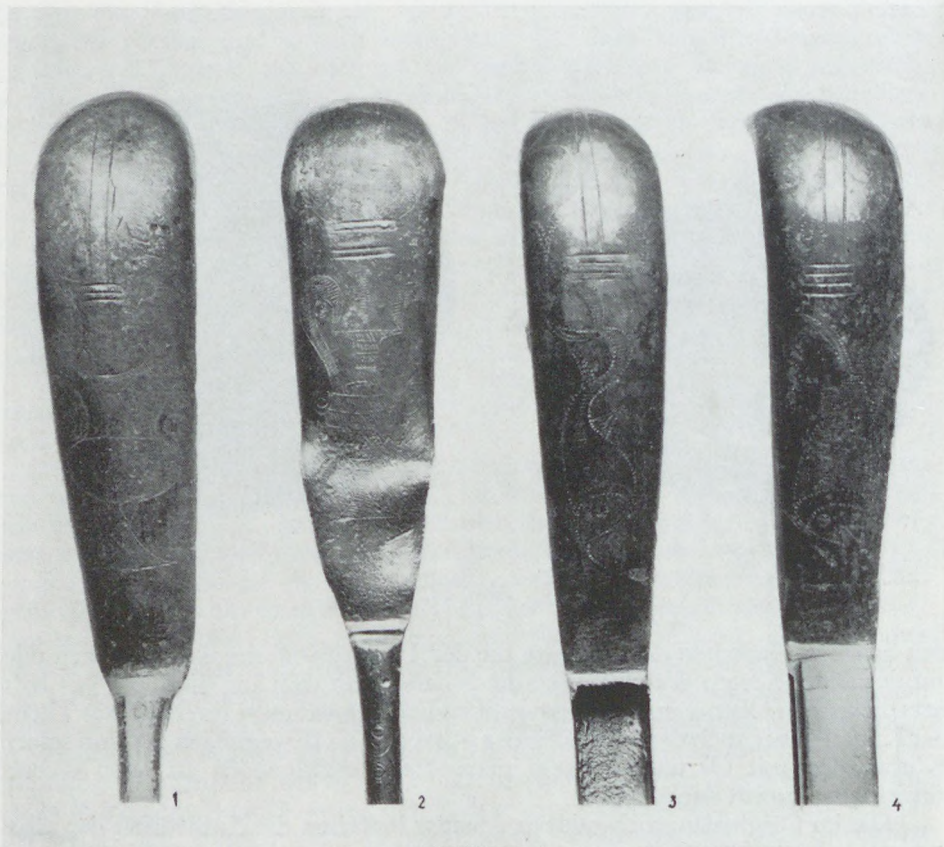

Abb. 18.

der besser ausgearbeiteten Exemplare ist mit feinen Rippen gegliedert.⁴⁶ In vielen Fällen tragen sie den Namen ihres Erzeugers.⁴⁷ Es gibt Schaber, auf welchen es — wie wir dies weiter unten auch auf den pannonischen Stücken sehen werden — verschiedene Darstellungen gibt.⁴⁸

Die sich in die Palästra oder in das Bad Begebenden trugen gewöhnlich eine kleine Garnitur mit sich. Auf einer aus Wintersdorf stammenden Statue ist ein in das Bad ziehender Römer mit der Garnitur in der Hand naturgetreu dargestellt.⁴⁹ In der Rechten ist neben dem Schaber auf dem halbkreisförmigen Behälter gehängt

⁴⁶ *Simonett, Ch.*, Tessiner Gräberfelder. (Basel 1941) S. 96., Abb. 79.; *Suit, M.*, Muzej i Zbirke Zadra. Musées et collections de Zadar. (Zagreb 1954) S. 20. No. 40., Abb. 62.

⁴⁷ *Walters, H. B.*, a. a. O. S. 28., No. 254—256., S. 321., No. 2454.; *Daremberg, Ch.* — *Saglio, E.*, a. a. O. S. 1533. Anm. 15.

⁴⁸ Ebd.

⁴⁹ *Espérandieu, É.*, Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule Romaine. VI. (Paris 1915) S. 419. No. 5237. Die Gegenstände in der Hand der Statue hält er für schwer identifizierbar.

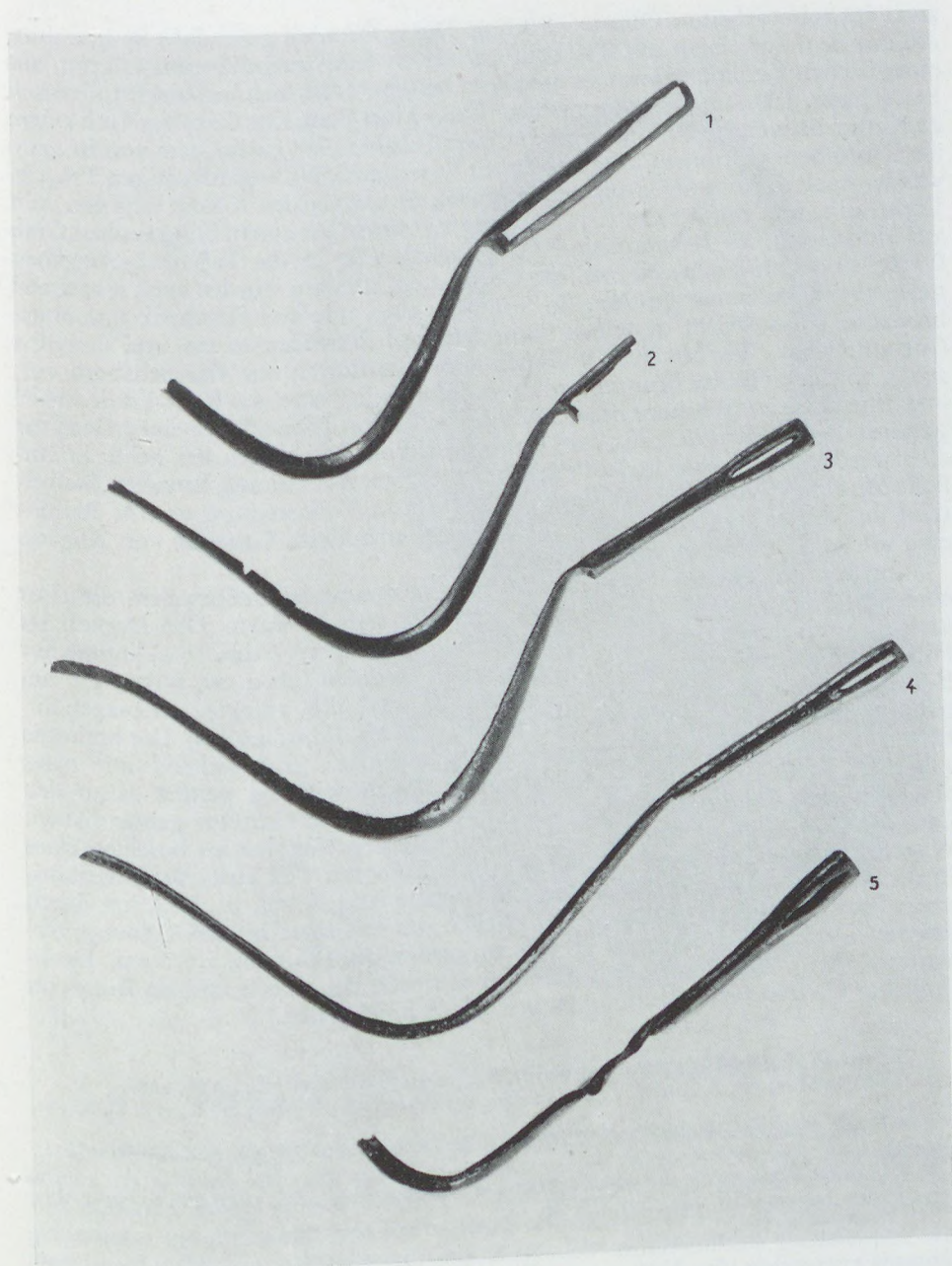

Abb. 19.

auch der rohbearbeitete Ölkrug zu sehen. Die in Pompeji gefundene Badgarnitur, die aus dem auf einem mit Tierkopf verzierten Ring aufgehängten Ölkrug, aus einer flachen Patera und aus vier Schabern besteht,⁵⁰ läßt sich beinahe für klassisch bezeichnen. Aus dem freien Germanien (Düsseldorf) kam eine Garnitur⁵¹ mit einem an Ketten hängenden Balsamarium und zwei Schabern auf einem, dem von Brigetio ähnlichen bogenförmigen Tragbügel zum Vorschein. Auf bogenförmigen Trägern wurden auch diejenigen Garnituren getragen, die uns aus den Kölner Gräbern vom Ende des 2. und Anfang des 3. Jahrhunderts,⁵² sowie aus einem bulgarischen Grab aus derselben Zeit bekannt sind (Wärbovka). Die in die Palästra getragenen Geräte sind nicht immer einheitliche Garnituren, sondern wurden auch manchmal gelegentlich zusammengestellt. So kommen auch mit den Schabern zusammen bronzene Balsamarien, die einen Menschenkopf darstellen in ein und diesselbe Garnitur⁵³ vor. Wie erwähnt, kommen auch Garnituren mit vier Schabern vor, so die oben angeführte Bronzegarnitur von Pompeji,⁵⁴ eine von Köln-Lindenthal⁵⁵ und eine aus Eisenschabern bestehende Garnitur von Filzen.⁵⁶ Zu einer Garnitur gehörende vier Strigilen aus dem Gräberfeld von Wehringen bei Schwabmünchen werden in München in der Prähistorischen Staatssammlung bewahrt (freundliche Mitteilung von H.-J. Kellner. Publikation in Vorbereitung von A. Radnóti). Einst dürfte auch die vorliegend erörterte emaillierte Garnitur von Brigetio eine solche Zusammenstellung gewesen sein.

Im Nationalmuseum werden zwei Bronzebalsamarien aufbewahrt, die einst ebenfalls Teile einer Palästragarnitur gewesen sein konnten. Der Deckel des kleineren, aus dünnem Bronzeblech gefertigten Exemplars (Abb. 17/1) konnte mit Hilfe einer gefederten Eisenzunge aufgeklappt werden (H: 4 cm, Mdm: 3,3 cm, Bdm: 3,7 cm). Das größere bronzene Balsamarium (Abb. 17/2) ist mit ausgehöhlten Kymareihen verziert⁵⁷ (H: 6,2 cm, Mdm: 4,8 cm, Bdm: 4,6 cm). Die breiteren Blätter wurden dem spätkaiserzeitlichen Geschmack entsprechend mit einer silbernen Niello-Einlage ausgefüllt. In der Gesamtwirkung gehört es zu den prachtvolleren Balsamarien und dürfte zu einer feineren Garnitur gehört haben. Laut der Beschreibung diente die Bronzescheibe von Nagylók als Beschlag eines Wagenkastens,⁵⁸ doch erkennen wir darin den oberen Teil eines Balsamariums. In den Deckelteil wurde eine verdrehbare Platte eingebettet, in der Mitte durch einen Bronzeknopf angenietet. Zum Drehen des mit einer runden Öffnung versehenen Deckels dienten zwei andere Bronzeknöpfe (Durchm.: 7,1 cm, Deckplatte: 4,7 cm). Auch die zum Aufhängen dienende Brozekette und ein Ring von ähnlicher Gebrauchsbestimmung ist uns erhalten geblieben.

⁵⁰ Mau, A., Pompeji in Leben und Kunst. (Leipzig 1908) S. 399., 400. Abb. 228.

⁵¹ British Museum. A Guide . . . S. 112. No. 241., Abb. 98.; Walters, H. B., a. a. O. S. 321. No. 2455.

⁵² Hagen, J., a. a. O. S. 410., Taf. XXIV. k, l, m, i. Grab 39. und S. 408. Taf. XXIII. i, k, l, Grab 37.

⁵³ Danoff, Ch. M., Grabfund aus Wärbovka in Nordbulgarien. AA 52 (1937). S. 339., Abb. 1—3; Hagen, J., a. a. O. S. 404., Taf. XXIII. 32.

⁵⁴ Siehe Anm. 50.

⁵⁵ Fremersdorf, F., Römisches Brandgrab mit Bronzegefäßen von Köln-Lindenthal. Germania 17 (1933) S. 267., Abb. 1, 5—8.

⁵⁶ Trierer Zeitschr. 6 (1931) S. 193., Taf. X. 2. a—b.

⁵⁷ Radnóti, A., Bronzegefäße . . . Taf. LV. 6. Mit dem Fundort Brigetio.

⁵⁸ Gaul, K., Arch. Ért. 10 (1890) S. 122., 124., Taf. C/I. 13, 14.

Abb. 20.

Nehmen wir die bisher veröffentlichten pannonischen Schaber in Augenschein, so können wir eine verhältnismäßig große Mannigfaltigkeit beobachten. Am interessantesten ist der Schaber von Vajta mit einem Meisterzeichen,⁵⁹ der gemeinsam mit einem eisernen Aryballos in einer Garnitur zum Vorschein gekommen ist. Sein Erzeuger war *Rufus*, Meister aus Tarsos. Das Stück erinnert uns mit der von F. Fülep aus Székesfehérvár beschriebenen Analogie zusammen⁶⁰ an die

⁵⁹ Fülep, F., a. a. O. S. 40-., Taf. XXVIII. 2.

⁶⁰ Ebd. Taf. XXVIII. 4.

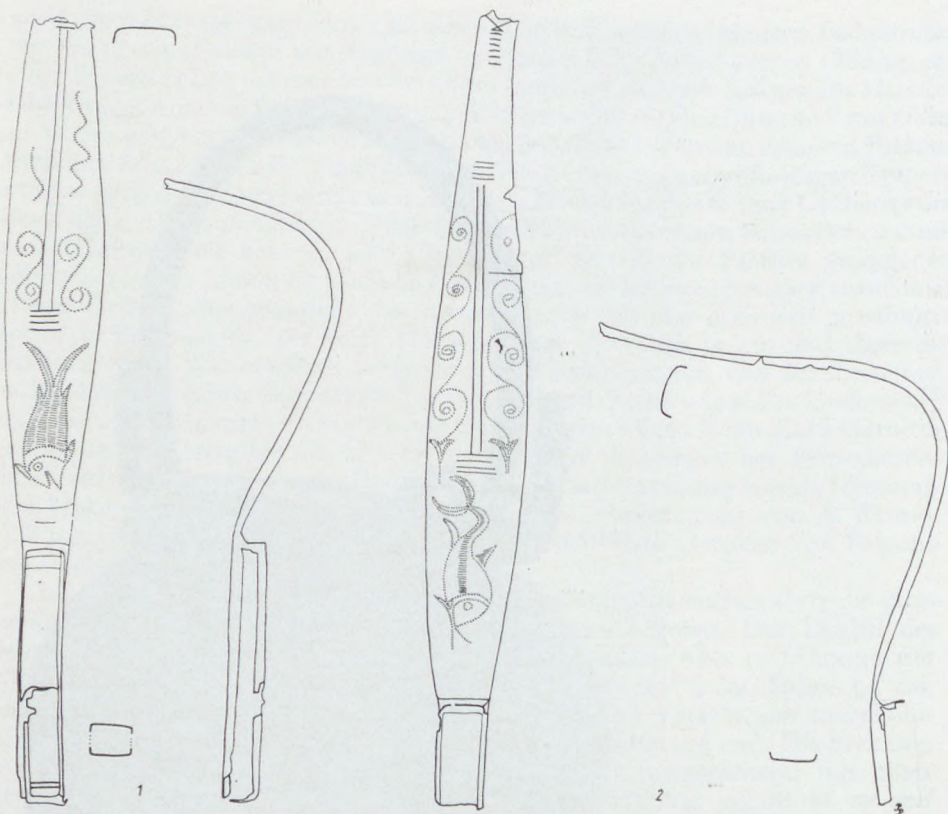

Abb. 21.

feingerippten Typen der Frühkaiserzeit, jedoch fällt jener Zeitpunkt als das Stück in die Erde gekommen ist, gleichfalls zwischen die Mitte des 2. und die ersten Jahrzehnte des 3. Jahrhunderts.

Der den emaillierten Griffen von Brigetio gleich ausgeführte emaillierte Schabergriff von Carnuntum, welcher ebenfalls mit Fibeln und Spangen zur Beschreibung gekommen ist,⁶¹ jedoch seine Zeitbestimmung im großen mit der unserigen übereinstimmt (erste Hälfte des 3. Jahrhunderts), erweckt besonders unser Interesse. Gleichfalls aus Carnuntum stammt ein mit Meisterzeichen versehener Schaber, den R. Noll veröffentlicht hat.⁶² Dieser gehört bereits einer solchen pannonischen Gruppe an, deren Stücke aus ziemlich dünnem Bronzeblech, mit eckigem, hohlem Griff gefertigt worden sind. Die Schaber schwächerer Ausführung wurden jedoch mit Ornamentik und Figuren reichlich verziert. Das

⁶¹ *Swoboda, E.*, Carnuntum, seine Geschichte und seine Denkmäler. (Wien 1949) S. 33., Taf. X. 1.; *Swoboda, E.*, Carnuntum, seine Geschichte und seine Denkmäler. (Graz—Köln 1964) S. 98—99., Taf. XXIII. 2.; *Sellye, I.*, a. a. O. S. 87., Taf. XVI. 5.

⁶² *Noll, R.*, Kunstgewerbliches Gerät aus Carnuntum in der Wiener Antikensammlung. *RLiÖ* 18 (1937) S. 16., Abb. 6.

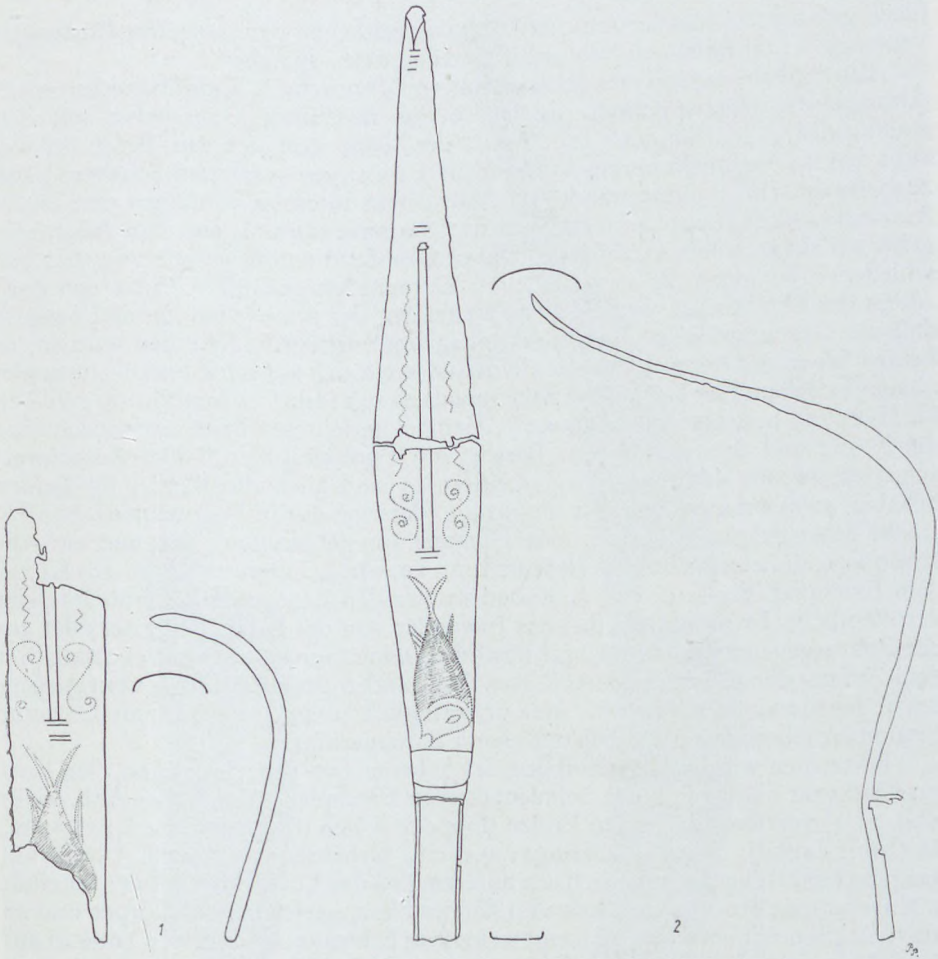

Abb. 22.

Exemplar von Carnuntum hat *T(itus) Att(ius) Al(exander?)* gefertigt (Lösung von R. Egger). Außer dem in Volutenrahmen angebrachten Stempel wird das Stück, von in quadratischen Feldern diagonal stehenden Blättern und von einem springenden Hasen (?) verziert. Noll setzt den Herstellungsort auf Grund zweier, in Italien gefundenen Stücke, mit ähnlichem Stempel, nach Italien. L. Nagy veröffentlicht aus Dunaszekcső einen Schaber mit ähnlich umrahmtem Stempel (AVCTI).⁶³ Auf diesem ist ein thrakischer Gladiator und ein Löwe dargestellt. L. Nagy setzt die Fabrikation des Stückes in die Gegend der mittleren oder unteren Donau. Die Frage kann noch nicht entschieden werden, für die Werkstätte an der Donau könnte etwa die ähnliche technische Ausführung der aus

⁶³ Nagy L., Arch. Ért. 45 (1931) S. 267- und S. 358-., Abb. 150.

Blech gefertigten Schaber mit den spätkaiserzeitlichen pannonischen Rüstungen, Votivtafeln und sonstigen Bronzeblecherzeugnissen sprechen.⁶⁴

Ein ähnlich ausgeführtes Schaberpaar veröffentlicht A. Radnóti aus Intercisa⁶⁵ (Dunapentele—Dunaújváros). Er stellte die Zeit ihres Gebrauches mit dem Anfang des 3. Jahrhunderts fest. Es ist der Mühe wert sich mit diesen Stücken samt den im Nationalmuseum aufbewahrten, sonstigen verzierten Schabern näher zu befassen. Die Fundumstände der Stücke von Intercisa verdienen eine eigene Aufmerksamkeit. Laut des Kataloges des Nationalmuseums aus dem Jahre 1900 gehörten sie zu einem Grabfunde. Dieser Grabfund wurde jedoch von drei verschiedenen Personen, zu verschiedenen Zeitpunkten gekauft.⁶⁶ Unter den alten Akten des Direktoriats war ein Brief zu finden, der ohne jeden Zweifel beweist, daß die Gegenstände in einem Sarkophag ohne Inschrift gefunden wurden, an beiden Seiten des leeren Inschriftenfeldes ist je ein sich auf seine Fackel stützender Genius zu sehen. Der Deckel des Sarkophags ist mit Imbrices dachförmig gebildet. D. Hattuffy berichtet in diesem an J. Hampel gerichteten Brief ausführlich über die Funde und illustriert seinen Bericht mit Photographien.⁶⁷ Die Aufnahmen zeigen nicht nur den Sarkophag, sondern es sind auch die Funde, die beiden Schaber, zwei zweihenklige rote Tonkrüge (der eine nur in Fragmenten), Sohlenstücke einer ledernen Sandale, eine Öllampe aus gebranntem Ton und ein sehr schön ausgeführtes bronzenes Balsamarium zu sehen. Letzteres (Abb. 20) ist mit dem Exemplar identisch, das A. Radnóti unter den Bronzegefäßen von Intercisa veröffentlicht. Er nimmt an, daß das Exemplar von der Balkanhalbinsel oder aus der Pontusgegend her stammt und bestimmt seine Herstellungszeit ebenfalls mit dem Anfang des 3. Jahrhunderts.⁶⁸ Aus den Funden des Sarkophags vom Anfang des 3. Jahrhunderts können wir eine ursprünglich zusammengehörende Garnitur zusammenstellen: zwei Schaber mit einem Balsamarium.

Betrachten wir die Darstellungen der Schaber von Intercisa näher. Den hohen Griff von oblonger Form beim intakteren Exemplar (Abb. 18/4; Abb. 19/1; Abb. 21/1) verziern an beiden Enden doppelte Rillen (fragmentierte L: 22,8 cm, Br (beim Löffel): 3 cm, Grifflänge: 9,5 cm, Griffbreite: 1,7 cm). Über zwei waagerechten Rillen befindet sich am unteren Teil des Löffels mit Silber ausgefüllt in eingepunzter Kontur ein Fisch von flacher Nase, gestricheltem Körper und an einen Delphin erinnerndem, sich entzweigendem Schwanz. Über diesen verläuft auf dem Körper des Löffels eine auf vier waagerechten Rillen stehende, durch zwei mit Silber gepunzte große Spiralen — deren Windung von gleicher Richtung ist — umfaßte, senkrechte Doppellinie (Säule), über der sich eine verschwindende Zickzacklinie befindet. Der Löffelteil des Exemplars mit dem fragmentierten Griff ist intakter (Abb. 18/3; Abb. 19/2; Abb. 21/2) (fragmentierte Länge: 16 cm, Löffelbreite: 3 cm, Griffbreite: 1,8 cm). Der mit Silber gepunzte Fisch ist ausgesprochen delphinförmig, auf dem Bauch verläuft eine Reihe von Stricheln, darüber

⁶⁴ Radnóti, A., Arch. Ért. 1946—48. S. 145, 154.

⁶⁵ Radnóti, A., Intercisa II. S. 228., Taf. XLVI. 4, 7, 9, 10., Taf. XLVIII. 5.

⁶⁶ Inv.-Nr. 21. 1900. 1—10.

⁶⁷ Direktoriatsarchiv des Nationalmuseums: 160. 1900. Die kurze Aufzählung der Funde siehe: Hampel, J., Arch. Ért. 20 (1900) S. 181.; der Sarkophag steht im Garten des Nationalmuseums. Stimmt mit dem Sarkophag bei Erdélyi, G., Intercisa I. AH 33. (Bp. 1954) S. 167.; Erdélyi G. — Fülep, F., Intercisa I. AH 33. (Bp. 1954) unter Kat.-Nr. 145 überein.

⁶⁸ Radnóti, A., Intercisa II. S. 190—191., Taf. XLI. 1, 5.

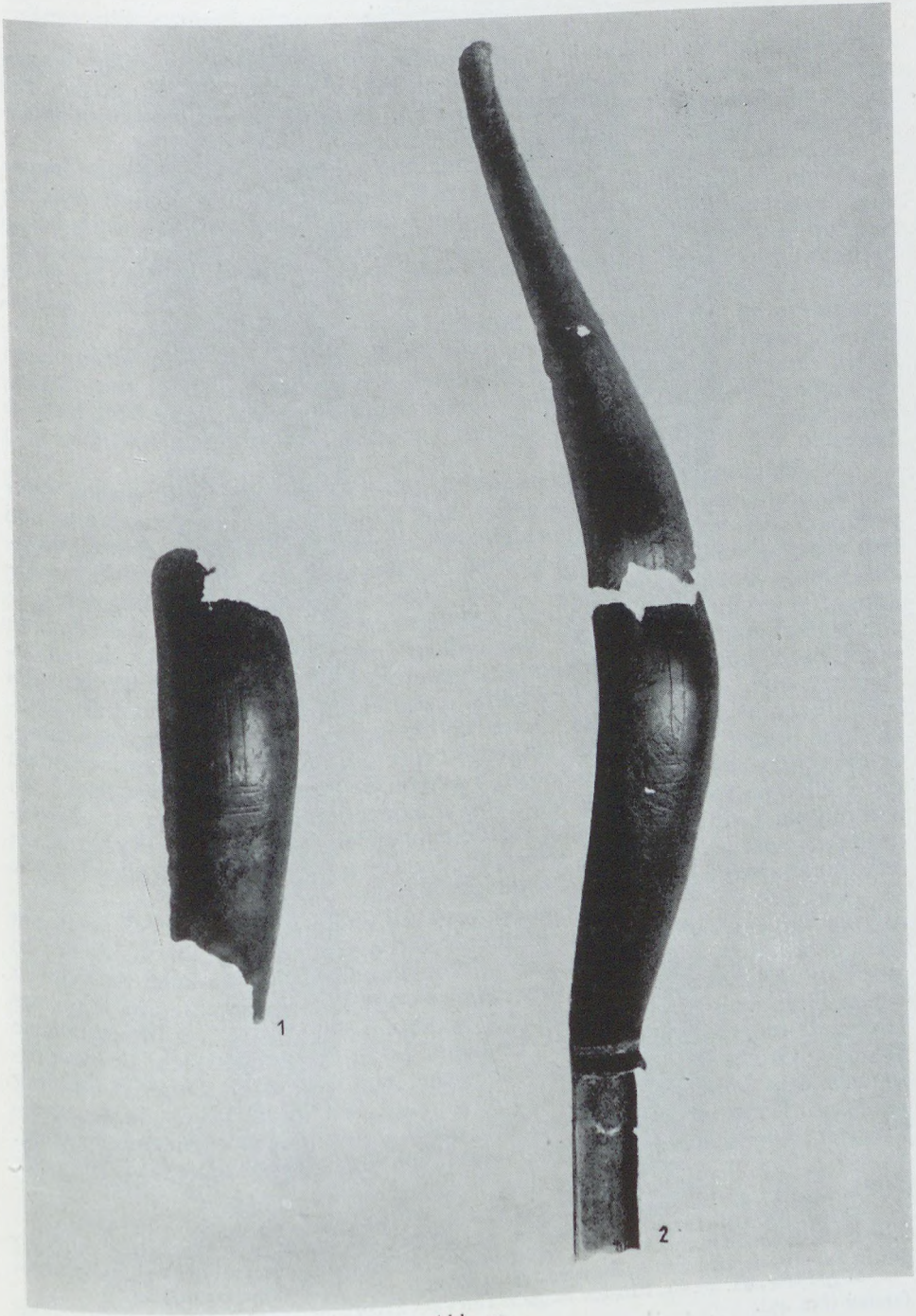

Abb. 23.

über den sich verschmälernden Teil ebenfalls bis an die vier Querrillen in einer quadrierten, waagerechten Rille eine Doppellinie (Säule). Nach dem glatten Teil folgen von neuem Querrillen, die Spitze des Löffels imitiert mit winkelförmig verlaufendem Nagelgehäuse einen menschlichen Nagel.

Schaberfragmente von fast ähnlicher Ausführung und Bemusterung kamen unter den Wagenfunden von Nagytétény (Campona) zum Vorschein.⁶⁹ Aus den drei Fragmenten können wir zwei Schaber rekonstruieren. Von dem einen haben wir nur das Mittelteil (Abb. 22/1; Abb. 23/1) (fragmentierte Länge: 11 cm, Löffelbreite: 3 cm), mit einem ausgepunzten, zweischwänzigen, delphinartigen Fisch von ausgestricheltem Körper, mit einer über vier Einkerbungen stehenden Säulenverzierung, an beiden Seiten mit Spiralen, über denen gleichfalls eine Zickzacklinie beginnt. Auf dem anderen, aus zwei Stücken rekonstruierbaren Exemplaren (Abb. 22/2; Abb. 23/2) sind derselbe Fisch mit konkavem Mund, eine Säulenverzierung, Voluten- und Zickzackverzierungen zu sehen. Der Löffel läuft in einen Nagel von spitzem Nagelgehäuse aus, ebenso wie auf dem Exemplar von Intercisa.

Ähnlicherweise aus Blech erzeugte Schaber mit hohlem Griff wurden unter den Wagenfunden von Zsámbék gefunden.⁷⁰ Ihr Löffelteil ist stärker gebogen und auch ihr Griff ist verziert. Die beiden Stücke haben im großen und ganzen ungefähr dieselbe Verzierung. Auf dem einen Schaber können wir von der Verzierung des Löffels einen größeren Teil sehen (Abb. 24/1; Abb. 25/1) (fragmentierte Länge: 18 cm, Löffelbreite: 3 cm, Griffbreite: 1,8 cm). Auf dem Griff wurde über einem Fisch mit offenem Mund, aufgerollter Nase und großen Augen ein beblätterter Baum mit breitem Untersatz eingepunzt. Auf dem Löffelteil werden drei Rosetten von, in doppelter Pfeilspitze auslaufenden Wellenlinien umfaßt. Zwischen ihnen beginnt über vier Querrillen die bereits bekannte Säulenverzierung, an deren beiden Seiten sich mit langem Körper und in zwei Spitzen auslaufendem Schwanz sonderbare Fische befinden. Von dem Griff des anderen Exemplars blieb mehr erhalten (Abb. 24/2; Abb. 25/2) (fragmentierte Länge: 17,7 cm, Löffelbreite: 3 cm, Griffbreite: 1,8 cm), auf diesem können wir den langen Fisch mit den großen Augen vollkommener sehen, die Verzierung des Löffels ist dieselbe wie auf dem anderen Stück von Zsámbék, sie ist bloß stark abgenutzt.

Unter den Schabern mit gegossenem Griff finden wir den Darstellungen der mit blechernem Griff erzeugten Schaber ähnliche Verzierungen. Die Griffe der im Nationalmuseum aufbewahrten drei solchen Schaber stellen Herkules-Keulen mit tropfförmig verzierten Knoten dar (Abb. 26—27). Der eine stammt gleichfalls aus einem Grab von Brigetio⁷¹ (Abb. 18/2; Abb. 19/5; Abb. 26/1) (fragmentierte Länge: 21 cm, Grifflänge: 10 cm, Löffelbreite: 3,5 cm). An der Seite des keulenförmigen Griffes befindet sich eine längliche, zum Aufhängen dienende Öffnung und auf dem Löffelteil die zonenmäßig geritzte, vertiefte Zeichnung eines großhenkligen Kantharos. In der Mündung der Wase steht ein kleiner Palmenzweig. Darüber findet sich eine auf einer aus vier Einkerbungen gebildete Basis stehende

⁶⁹ Gaul, K., a. a. O. S. 107., Taf. A/II. 9 a—c. Inv. - Nr. 86. 1882. 37.

⁷⁰ Inv.-Nr. 164. 1914. 25.; Arch. Ért. 34 (1914) S. 150.; Alföldi, A., Arch. Ért. 48 (1935) S. 270. Die Exemplare wurden nicht veröffentlicht. Die Monographie über die Wagenbestattungen in Pannonien wird von L. Barkóczi, É. B. Bónis und E. B. Thomas vorbereitet.

⁷¹ Inv.-Nr. 62. 36. 93. Einzige Beigabe eines bei Erdarbeiten zum Vorschein gekommenen Grabes (Nr. 49).

Abb. 24.

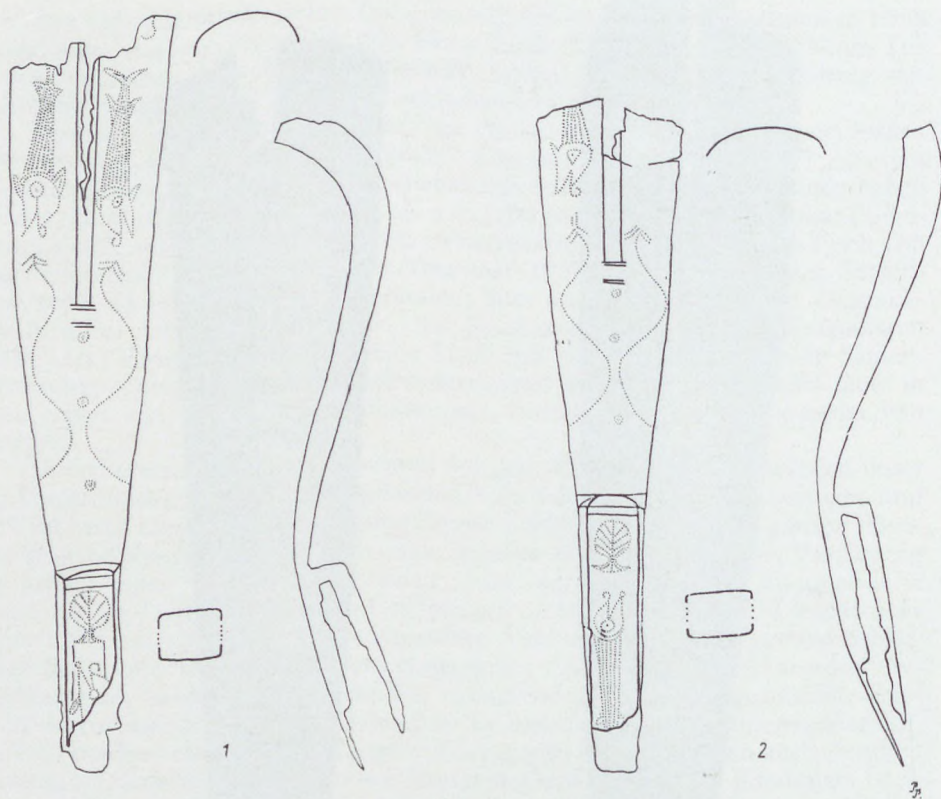

Abb. 25.

Säulenverzierung, an ihren beiden Seiten, mit einander den Rücken kehrenden, eingekerbten, nach unten schwimmenden Delphinen. Der Bart der Delphine ist ebenso stark betont wie der der Delphine auf dem einen Stück von Intercisa und auf dem Exemplar von Érd. In der Einkerbung unterhalb der Säule bezeichnet ein kleiner Silberklumpen, daß auch auf diesem Stück eine Versilberung gewesen sein dürfte. Zwei völlig unversehrte Schaber, die in der Gemarkung von Érd zum Vorschein kamen, dürften wahrscheinlich einem Wagenfund angehört haben.⁷² Das eine Exemplar war reichlich verziert (Abb. 18/1; Abb. 19/3; Abb. 26/2) (L: 29,5 cm, Grifflänge: 10 cm, Löffelbreite: 3,5 cm), gleich dem vorhererwähnten von Brigetio, befindet sich auf dem Löffel ein großhenkliger Kantharos. Aus dem, auf kugeligen Fuß stehenden, mit Kerben dicht versehenen Kantharos steht ein kleiner Palmenzweig heraus. An beiden Seiten der sich auf vier Einkerbungen stützenden Säulenverzierung tummeln sich, einander den Rücken zugewendet, Delphine mit kerbenverziertem Körper nach unten. Nur der dreizweigige Schwanz eines Delphins ist gut zu sehen. Über diesen folgen viele Spiralen, doppelte

⁷² Radnóti, A., *Bronzegefäße* . . . S. 94. Die Bronzegefäße des Grabes: Taf. VII. 34., Taf. XII. 68., Taf. L. 2,5. Inv.-Nr. 137. 1882. 3.

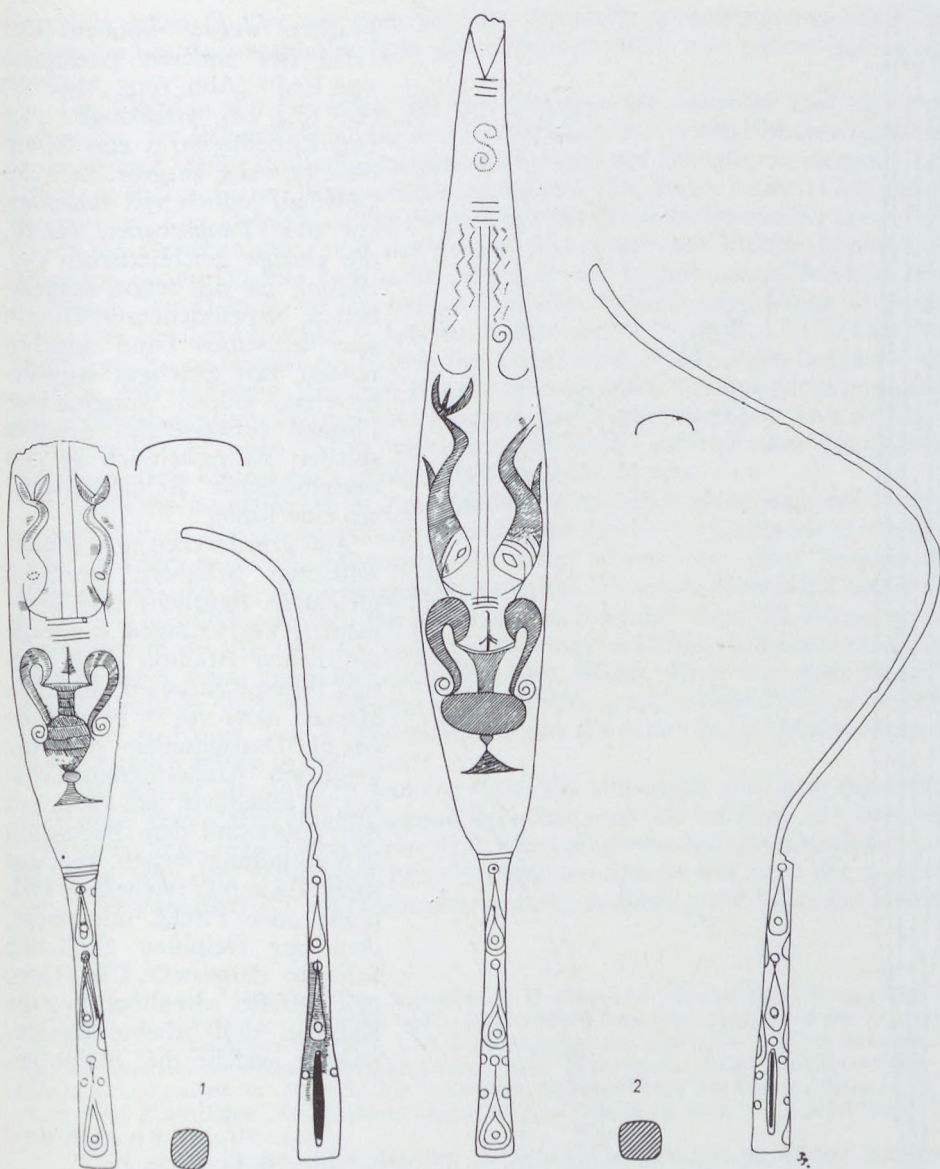
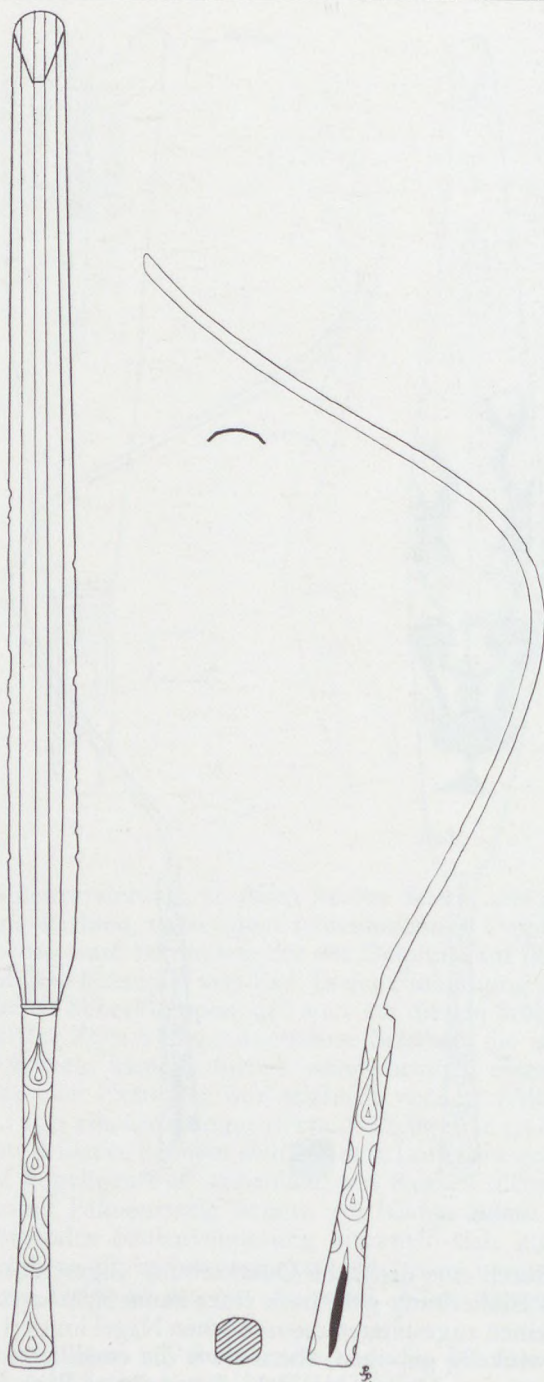

Abb. 26.

Zickzacklinien. Das Muster wird durch eine dreifache Querkerbung abgeschlossen. Ebenfalls aus einer dreifachen Einkerbung geht nach einer kaum sichtbaren Spirale die Verzierung aus, welche einen zugespitzten menschlichen Nagel imitiert. Der Löffel ist im Profil fast rechtwinklig gebogen, ebenso wie die emaillierten Stücke oder die Schaber, welche auf dem Mosaik mit dem Aquincumer Ringer

gesehen werden können. Der Griff des anderen Exemplars von Érd⁷³ (Abb. 19/4, Abb. 27) (L: 30,4 cm, Grifflänge: 10,2 cm, Löffelbreite: 1 cm) ist auf dieselbe Weise ausgearbeitet, der Löffelteil jedoch viel schmaler, auf fünf Längsebenen geteilt, die einzige zeichnerische Verzierung ist die schön ausgearbeitete Nagelzeichnung. Die ein und demselben Fund angehörenden, fast gleichgut ausgearbeiteten, jedoch verschiedene Formen aufweisenden Schaber spielten wahrscheinlich in den verschiedenen Reinigungsphasen eine Rolle.

Auf griechischen und römischen Schabern kommen gleichfalls figürliche und ornamentale Verzierungen, sowie die Gottheiten Apollon und Hermes, ferner Kentauren, Blumen, Masken usw. vor.⁷⁴ Betrachten wir die Darstellungen der vorgeführten pannonischen Schaber, so sehen wir, daß diese mit dem Sport und dem Badeleben in Verbindung stehen. Fast auf jedem Exemplar erscheinen Delphine oder Fische mit einem, dem der Delphine ähnlichen Schwanz dargestellt. Die Fische und Gefäße, vor allem aber die Kanthari sind beliebte Mosaikmotive, welche die Bäder ge-

⁷³ Inv.-Nr. 137. 1882. 4.

⁷⁴ Daremberg, Ch. — Saglio, E., a. a. O. S. 1533.; Miltner, H., a. a. O. S. 364.

schmückt haben.⁷⁵ Der auf den mit der Leibesübung zusammengehörenden Gegenständen dargestellte Delphin dürfte jedoch auch eine andere Bedeutung haben.

Der Delphin war besonders bei den Griechen ein beliebtes Tier, die Verkörperung der Lebendigkeit und der Fröhlichkeit, ein unerreichbares Ideal der Springer und Läufer,⁷⁶ im allgemeinen das Symbol der Schnelle. In diesem Sinne konnte er auch auf jene Diskusscheibe gekommen sein, die im antiken Gela gefunden wurde.⁷⁷ Der Delphin ist der ewige Begleiter des kolonisierenden und schiff-fahrenden Griechentums, und der griechischen Sage nach führte Apollon die Griechen, welche Delphi begründet haben, in der Gestalt eines Delphins über das Meer. Der Delphin ist das heilige Tier des Apollon und *Apollon Delphinios* selbst war bei den Griechen in breitem Kreise geehrt.⁷⁸ Apollon ist mit Hermes und Herakles zusammen ein Patron der Gymnastika,⁷⁹ die Sagen berichten uns darüber, daß am Olymp Zeus mit Kronos gerungen hat, Apollon focht im Laufen einen Wettkampf mit Hermes und ging aus dem Faustkampf mit Ares als Sieger hervor.⁸⁰ Weiter oben haben wir bereits erwähnt, daß auf den griechischen Schabern diese Götter auch persönlich dargestellt wurden.

Der Delphin erscheint im Zusammenhang mit dem Sport auch auf anderen Gegenständen. Auf einem griechischen Spiegel des 6—5. Jahrhunderts waschen sich Athleten in einem Marmorbecken unter einem von oben kommenden Wasserstrahl. An der Wand hängen Balsamarien. Die ganze Szene wird von je vier einander gegenübergestellten Delphinen abgeschlossen.⁸¹ Auch die Römer stellen die Delphine mit Vorliebe dar. Das geschmückte, emaillierte Balsamarium, dessen Henkel zwei eben untertauchende Delphine bilden, kann mit dem Sport in Zusammenhang gebracht werden, oder scheint gerade einer Palästra-Garnitur angehört zu haben. Das Prachtstück kam um die Mitte des 3. Jahrhunderts an der gallischen Küste in die Erde.⁸²

Die Römer übernahmen von den Griechen allmählich die Sitte der großen Festspiele, samt deren eingebürgerten Bräuchen und den auf diese sich beziehenden Symbolen. Interessanterweise fällt beim Wagenrennen den Delphinen eine Rolle zu. Bei den römischen Olympischen Spielen war nach der Beschreibung des Pausanias ein mit einem Mechanismus aufgezogener Adler das Zeichen

⁷⁵ *Parlasca, K.*, Die römischen Mosaiken in Deutschland. (Berlin 1959) S. 86—88., Taf. LXXXVI. 2. Auf dem um die Mitte des 3. Jahrhunderts erzeugten Mosaiks ist die Zeichnung der bärtigen, ovaläugigen Delphine und des Kantharos den Darstellungen der Schaber sehr ähnlich. Fundort: Münster Sarmsheim.; Siehe noch: *Parlasca, K.*, Neues zur Chronologie der römischen Mosaiken in Deutschland. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique „La mosaïque greco-romaine“ Paris 29 Août — 3 Septembre 1963. (Paris 1965) S. 79., Abb. 8.

⁷⁶ *Keller, O.*, Thiere des klassischen Alterthums in culturgeschichtlicher Beziehung. (Innsbruck 1887) S. 215—126.; *Diez, E.*, Delphin. In Reallexikon für Antike und Christentum III. (Stuttgart 1957) S. 668.

⁷⁷ *Schneider, R.*, Griechische Wurfscheibe aus Sizilien. JÖAI 2 (1899) S. 205. Taf. I.

⁷⁸ *Keller, O.*, a. a. O. S. 219.; *Keller, O.*, Die antike Tierwelt. I. (Leipzig 1909) S. 408—409.; *Diez, E.*, a. a. O. S. 670, 674.; *Trencsényi-Waldapfel, I.*, Mitológia. (Bp. 1960) S. 121.

⁷⁹ *Schröder, B.*, a. a. O. S. 79.

⁸⁰ Ebd. S. 31.

⁸¹ *Schubmacher, K.*, a. a. O. S. 35., Taf. V. 2.

⁸² *Henry, F.*, a. a. O. S. 143., Abb. 45/1.

für den Start, zugleich fiel ein Delphin von einer Säule herab.⁸³ Das Symbol ist klar: die von jedermann bewunderten schnellen Champions der Luft und des Wassers streben gleichzeitig ihrem Ziele zu. Der an die Säule montierte Delphin könnte vielleicht auch eine Erklärung für die Säulendarstellung sein, die zwischen den, auf den Schabern vorkommenden Delphinen zu sehen ist. Zur Ausrüstung des römischen Circus gehören auch die an einen Säulenständer angebrachten Delphine. Laut *Dio Cassius* ließ Agrippa die erste Delphinsäule im römischen *Circus Maximus* errichten.⁸⁴ Das zuerst aus Holz gefertigte Gerüst mit einem Delphin, dessen Schwanz nach oben gerichtet ist, diente zur Zähler der Umläufe, nach einer jeden Runde wurde je ein Delphin heruntergenommen. Das ältere, einem ähnlichen Zweck dienende, sieben Eier tragende Gestell (*ovaria, ova curriculorum*) stand gegen dem Ende der in der Mitte des Circus verlaufenden *spina*, während die Delphinsäule (*delphinorum columnae*) am anderen Ende in der Nähe der *meta* aufgestellt war.⁸⁵

Die auf den Schabern von Szöny und Érd sichtbaren (Abb. 26/1—2) Kantharosdarstellungen können auch Symbole des Kampfprieses sein. Dies ist schon deshalb wahrscheinlich, da in die Mündung beider prachtvollen Vasen ein Palmenzweig gestellt wurde. Seit den berühmten Panathenaia-Vasen haben auf griechischem und römischem Boden von Zeit zu Zeit auch prachtvolle Gefäße als Kampfpries gedient,⁸⁶ das berühmte Mosaik von Tusculum,⁸⁷ das gerade eine Palästraszene darstellt, zeigt auf den Tisch und neben diesen gelegte Preise. Betreffs der übertriebenen Maße der auf den Schabern sichtbaren Kanthari, auf sehr starke volutenmäßige Henkelausbildung, wollen wir nur soviel bemerken, daß im Interesse des dekorativen Zieles die übertriebene Betonung der Formen solcher Gefäße gerade für das Ende des 2. Jahrhunderts und das 3. Jahrhundert sehr charakteristisch ist.⁸⁸

Der Palmenzweig ist besonders bei den Griechen oft in sich selbst ein Siegespreis und wurde seit Alexander d. Gr. dem Siegeskranz beigefügt.⁸⁹ Die Römer legten große korbähnliche Kränze auf den Preistisch und setzten einen kleinen Palmenzweig im oberen Teil dieser bei.⁹⁰ Wir müssen jedoch den Palmenzweig des

⁸³ Schröder, B., a. a. O. S. 132.; Diese Szene wird auf einer Gemme des British Museums dargestellt: Keller, O., *Thiere* . . . S. 233.

⁸⁴ Pollack, *Circus* in PWRE III. (Stuttgart 1899) S. 2575, 2579.

⁸⁵ Keller, O., *Thiere* . . . S. 429., Anm. 263.; British Museum. *A Guide* . . . S. 66., Abb. 44.; Schröder, B., a. a. O. S. 76., Taf. LXXVII.; Lugli, G., *Contributo alla storia edilizia della villa romana di Piazza Armerina*. *Rivista dell'Ist. Naz. d'Arch. e Storia dell'Arte*. N. S. 11—12 (1963) S. 68., Abb. 55, 58.; Balil, A., *Las escuelas musivarias del Conventus Tarraconensis*. *Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique* „La mosaïque greco-romaine” Paris 29 Août — 3 Septembre 1963. (Paris 1965) S. 29., Abb. 11.

⁸⁶ Schröder, B., a. a. O. S. 30, 45.; Jüthner, J., a. a. O. S. 40, 87—88., Anm. 235., S. 159.

⁸⁷ Jüthner, J. a. a. O. S. 172—173., Abb. 9.

⁸⁸ Die Gefäße an den Mosaiken von Balács: Rbé, Gy., *A balácsai ásatások eredményei* (Ergebnisse der Ausgrabungen von Balács). (Veszprém 1912) S. 94., Abb. 26.; B. Thomas, E., Balács. (Bp. 1964) Taf. IX., Abb. 6., Taf. XXIII. oben., Taf. XXVI.; B. Thomas, E., *Römische Villen in Pannonien*. (Bp. 1964) S. 79., Taf. XXIII., Taf. XXVI.; Gefäße an schweizerischen Mosaiken: Gonzenbach, V., *Die römischen Mosaiken der Schweiz*. (Basel 1961) S. 275., Taf. P. 13—17.; ein Kantharos mit Volutenhenkel und hohem Fuß verziert auch den Grabstein von P. Ael. Victorinus, der Duplarius der leg. I. adiutrix von Brigetio war. Barkóczi, L., *Arch. Ért.* 1944—45. S. 188.; Barkóczi, L., *Acta Arch. Hung.* 16 (1964) S. 295., 328., 348.

⁸⁹ Schröder, B. a. a. O. S. 23.

⁹⁰ Ebd. S. 46., Taf. XIII. 5—7.

Siegers,⁹¹ der fast ein ganzer Zweig ist, von jenen kurzgeschnittenen Palmenzweigen unterscheiden, mit welchen die Trainer (*paidotribes*) die Übungen geführt haben.⁹² Wie sehr der Palmenzweig als Symbol mit der Leibesübung und den Festspielen zusammenhing, bezeugt der Grabstein des *gymnasiarchos* Diodorus zu Prusa aus der Kaiserzeit, auf dem, außer dem Ölbecken, dem Kranz und sonstigen Ausrüstungsgegenständen auch noch drei Schaber und zwei Palmenzweige vorkommen.⁹³

Auf den Campana-Reliefs wurde auch die Säulenhalle der Palästra dargestellt.⁹⁴ Außer Ringern und sich gerade mit dem Schaber säubernden Athleten, können wir auch mit dem Palmenzweig ausgezeichnete Sieger und Vasen sehen. Von diesen bekannten Palästramotiven werden zwei Gottheiten umgeben: Merkur und Herakles. Damit gelangen wir zum handgreiflichsten Symbol der panionischen Schaber, die eine Herakles-Keule als Griff⁹⁵ haben.

Herakles ist der große Nationalheld des Griechentums, einigen Sagen nach hatte er sogar bei der Regelung der Olympischen Spiele eine Rolle. Seine an der Seite des Zeus-Tempels zu Olympia dargestellten 12 Taten stehen mit der körperlichen Leistung der an den Olympischen Spielen teilnehmenden Athleten in klarem Zusammenhang.⁹⁶ Das Ringen (nach Ausübung dieser Sportart wird der Schaber am meisten benötigt) hielten die Griechen für die göttliche Erfindung des Herakles und Theseus.⁹⁷ Herakles behielt als mythisches Vorbild der Athletik bis zum Ende des Altertums seine Bedeutung. Ein Sieger in Elis, namens Kapros erhielt im Jahre 212 v. u. Z. den Vornamen: „der zweite nach Herakles“.⁹⁸ Herakles ist von der Athletik und den Festspielen der römischen Kaiserzeit untrennbar. Seit Hadrian ist uns bekannt, daß den Athleten gestattet wurde, sich aus kultischen Gründen in Vereine zusammenzuschließen.⁹⁹ Der Name eines solchen Kollegiums blieb auch erhalten: „Athletengesellschaft der den Herakles verehrenden, bekränzten Sieger in den heiligen Spielen“. Auch in Rom hatten sie eine Station, Hadrian und Antoninus Pius sicherten ihre Rechte, sie durften Versammlungen abhalten, Opfer darbieten und die Urkunden der Capitolinischen Spiele bewahren.¹⁰⁰ Es ist anzunehmen, daß sie auch eigene Abzeichen hatten. Im British Museum wird ein Abzeichenträger aufbewahrt,¹⁰¹ auf dem die mittlere Hauptverzierung eine Herakles-Keule ist, an deren beiden Seiten sich rücklings springende Delphine befinden (!). Es wäre daher keine kühne Annahme, daß dieser Abzeichenträger einem Athletenkollegium gehört haben dürfte. Sie durften ihr Abzeichen und Fahnen

⁹¹ Jüthner, J., a. a. O. S. 171., 172., Anm. 539., S. 183., Abb. 12.

⁹² Schröder, B., a. a. O. S. 35., 36., Taf. XXXIII. a. Beide Palmenzweigtypen auf demselben Sarkophag: Taf. XCVI.

⁹³ Gardiner, E. N., a. a. O. S. 490., 491., Abb. 186.

⁹⁴ Rohden, H. — Winnefeld, H., Architektonische römische Tonreliefs der Kaiserzeit. (Berlin—Stuttgart 1911) S. 145., 147., Taf. LXXXII—LXXXIII.

⁹⁵ Auch die Schaber der Garnituren von Köln und Wärbovka wurden mit einem, die Herakles-Keule nachahmenden Griff gefertigt. Siehe Anm. 52. und 53.

⁹⁶ Schröder, B., a. a. O. S. 20., 23.

⁹⁷ Ebd. S. 122.

⁹⁸ Jüthner, J., a. a. O. S. 129.

⁹⁹ Ebd. S. 145.

¹⁰⁰ Friedländer, L., Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms. II. (Leipzig 1881) S. 447.

¹⁰¹ Walters, H. B., a. a. O. S. 354. No. 2909. Abb. 81.

ebenso wie die Mitglieder anderer Kollegien,¹⁰² bei Siegesaufzügen vor ihrer Gruppe tragen.¹⁰³

Bei der Untersuchung der im Nationalmuseum aufbewahrten, verzierten pannonischen Schabern und Garnituren wiesen wir bereits öfters auf die Zeitbestimmung hin. Im wesentlichen führen wir Schaber von dreierlei Typen vor. Die Gebrauchszeit der emaillierten Garnitur (Brigetio) bestimmten wir auf den Ausgang des 2. und den Anfang des 3. Jahrhunderts. Die gepunzten Schaber mit Blechgriff (Intercisa, Nagytétény, Zsámbék) werden chronologisch durch die Garnitur aus dem Sarkophag von Intercisa auf den Beginn des 3. Jahrhunderts bestimmt. Die Schaber mit einer Herakles-Keule ähnlichem gegossenem Griff (Brigetio, Érd) konnten auf Grund der im Fund von Érd zum Vorschein gekommenen und vom 1. Jahrhundert an gebrauchten Bronzegefäße als aus einer früheren Zeit stammende Stück angesehen werden. Jedoch die Garnitur des Grabfundes aus Bulgarien (Wärbovka)¹⁰⁴ die im dritten Jahrzehnt des 3. Jahrhunderts in die Erde gekommen ist, setzt auch den Gebrauch dieser Schaberart auf eine spätere Zeit. Das Schaberpaar von Wärbovka ist von derselben Ausführung wie die mit Szenen bedeckten und über einen keulenförmigen Griff verfügenden Schaber von Brigetio und Érd.¹⁰⁵ So weit man nach einer Zeichnung urteilen kann, dürften sie aus ein und derselben Werkstatt hervorgegangen sein. Der Griff der Stücke von Wärbovka ist eine gegossene Herkules-Keule, an der Seite mit einer länglichen Öffnung. Der Körper des Löffels ist mit einer eingetieften und eingeritzten Verzierungen bedeckt. An Stelle der Vase steht ein Segelschiff, darüber jedoch über den Quereinkerbungen eine senkrechte Säule, mit den von den pannonischen Stücken bekannten bärtigen Delphinen, sodann folgt ein Palmenzweig (!), nachher eine kleine Ornamentik und der unausbleibliche menschliche Nagel.

Die fast einheitliche Zeitbestimmung der Schaber verschiedenen Typs unterstützt noch mehr das Alter des Schabers des Wagengrabes von Vajta¹⁰⁶ und ein ebenfalls aus Brigetio stammender Grabfund, ein eiserner Schaber von gleicher Form, wie die der emaillierten Exemplare. Der Fund stammt aus dem Brandgrab Nr. 209 des (bis zum Jahre 250 belegten)¹⁰⁷ Gräberfeldes Sörházkert.¹⁰⁸

Ziehen wir all diese Angaben in Betracht, so können wir ruhig behaupten, daß sich der Kult der Leibesübung in Pannonien am Anfang des 3. Jahrhunderts voll entfaltet hat. Betrachten wir das Vorhergegangene in großen Zügen, so ist uns bekannt, daß im Gegensatz zu der großen griechischen Blüte der Athletik die Römer der Republik und einzelne sogar bis zu Beginn der Kaiserzeit fast eine puritane Abscheu gegenüber den unbekleidet geführten Leibesübungen und festlichen Wettkämpfen zu Tage getragen haben.¹⁰⁹ Natürlicherweise verknüpfte

¹⁰² Kornemann, E., Collegium. In PWRE IV. (Stuttgart 1901) S. 414.; Kubitschek, W., Signa. In PWRE II^A (Stuttgart 1923) S. 2340.

¹⁰³ Egger, R., Führer durch die Antikensammlung des Landesmuseums in Klagenfurt. (Wien 1921) S. 23., No. 5. (Der Festaufzug der Jugend von Virunum unter der Fahne des Kollegiums).

¹⁰⁴ Bei der Erörterung der Schaber von Intercisa angeführt durch Radnóti, A., Intercisa II. S. 228.

¹⁰⁵ Siehe S. 48, 50.

¹⁰⁶ Siehe Anm. 59.

¹⁰⁷ Freundliche mündliche Mitteilung von L. Barkóczy.

¹⁰⁸ Inv.-Nr. 2. 1946. 82.

¹⁰⁹ Reisch, Athletai. In PWRE II. (Stuttgart 1896) S. 2052.

sich diese Widersetzung mit dem Protest gegen den griechischen Einfluß. Die Athletik verlor jedoch für keinen Augenblick ihre griechischen Traditionen und unter ihren Lehrern und Ausübenden finden wir auch noch in der Kaiserzeit meistens solche, die griechischer Abstammung waren. Die Kaiser haben die Bedeutung der Festspiele erkannt. Bereits August hielt die Augustalia nach dem Sieg bei Actium ab, bekannt sind die Adrianeia zu Ephesos, die Traianeia zu Pergamon. Nero rang selbst und betätigte sich in Griechenland als Kampfrichter. Von dem hellenophilen Hadrian bis Alexander Severus hatte in Rom der griechische Sport das Bürgerrecht, Alexander Severus war der letzte, der auch selbst ein hervorragender Ringer war. Auch noch Carinus belohnte die Athleten mit hohen Preisen.¹¹⁰

Obwohl wir jetzt die Frage nur von der Seite einer Fundgruppe betrachten, können wir dennoch annehmen, daß die Athletik ihre Blütezeit in Pannonien, der Zeit der Severen, welche die Epoche für das Eindringen zahlreicher orientalischer und griechischer Elemente war,¹¹¹ verdanken kann. Die Garnitur von Intercisa knüpft sich der Balkanhalbinsel oder einer Werkstätte des Pontus an, die Parallelstücke der Schaber mit gegossenem Griff fanden wir in einem thrakischen Grab vor. Den Namen eines aus Tarsos stammenden Meisters sehen wir mit griechischen Buchstaben auf dem Schaber von Vajta eingeritzt und in der Nachbarschaft des in der Palästra von Aquincum sich befindlichen Mosaiks verkündet eine griechische Inschrift an der Wand der einen Räumlichkeit den Sieg von Personen griechischen Namens.¹¹²

Auf den ursprünglich vorgeführte Grabfund von Brigetio zurückkehrend, kann die Frage gestellt werden, wer wohl mit dieser Palästraausrüstung begraben wurde? Die emaillierte Garnitur von hervorragend guter Ausarbeitung konnte auch der Kampfpriester eines Athleten gewesen sein (*ἀθλον*).¹¹³ Die Kanne für das warme Wasser dürfte bei der Reinigung einem praktischen Zweck gedient haben. Die sehr gut ausgearbeitete Kanne mit kleeblattförmiger Mündung, mit einem Bukranion, das mit einem Silberband geschmückt ist und mit dem reliefierten Hammelschädel war wiederum wahrscheinlich eine Opferkanne. Ein Athletenfest wurde ohne Opferdarbietung nicht begonnen. Der mit dem Schaber gleichermaßen ausgearbeitete Ohrhaken, den man in einem Behälter bei sich trug, ist ein Reinigungsgerät des mit öligem Sand verschmutzten Athleten.

Dem durch rohe Kraft den Sieg erringenden Athleten steht jedoch die Schrift ferner, im Grabe haben sich dennoch auch ein Tintenfaß und in einem Behälter zwei Stile befunden. Wir gehen in der Voraussetzung noch weiter. Die Leiter der Festspiele waren diejenigen, die die bekannten Siegerlisten führten, die weniger vornehmen Lehrer (*paidotribes, gymnastes*) mußten jedoch gleichfalls Aufzeichnungen machen. Es sind uns nicht nur von den Ergebnissen der Spiele, sondern auch von den Methoden des Trainings und was von diesem im Altertum untrennbar war, von den Heilwirkungen der Leibesübung zahlreiche Aufzeichnungen erhalten geblieben.¹¹⁴ Zur Aufbewahrung des auf die Wachstafeln und Papyri geschriebe-

¹¹⁰ Jüthner, J., a. a. O. S. 136.

¹¹¹ Barkóczi, L., Intercisa II. S. 37., 532.; Fitz, J., Acta Arch. Hung. 11 (1959) S. 258.

¹¹² Kuzsinszky, B., BpR 1 (1889) S. 121., Abb. 23.

¹¹³ Reisch, *Ἀθλον*. In PWRE II. (Stuttgart 1896) S. 2061. Unter den Preisen erwähnen die Quellen auch die Schaber.

¹¹⁴ Jüthner, H., a. a. O. S. 25., 186.; Schröder, B., a. a. O. S. 35., 66.

nen allerlei Wissenswertes dienten die Archivi der oben erwähnten Kollegien.¹¹⁵ Demnach denken wir, daß in Brigetio ein solcher Trainer der Athleten bestattet wurde, der früher selber ein ausgezeichneter Athlet gewesen sein dürfte.

ÉVA B. BÓNIS

¹¹⁵ *Jüthner, J.*, a. a. O. S. 17., 37., Anm. 85. Auf der Darstellung einer in Berlin aufbewahrten griechischen Schale war unter einer Strigilis-Garnitur eine Kiste mit einer Buchrolle: *Schröder, B.*; a. a. O. S. 161., 187., Abb. 1.

DIE DATIERTEN GLASFUNDE AUS DEM 3—4. JAHRHUNDERT VON BRIGETIO

Die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts brachte für Brigetio einen großen Aufschwung. Der Beginn dieses Aufschwunges fiel mit der Thronbesteigung des Septimius Severus, sowie mit dem wohlwollenden Verhalten, das dieser Kaiser dem Militär und den Städten entgegenbrachte, überein.

Die Constitutio Antoniniana steigerte die Möglichkeit, daß sich auch Brigetio bedeutend entwickeln konnte. Das in der Stadt aufgetauchte, zu verschiedenen Schichten gehörende Menschenmaterial, gestaltete eine vielfältige Verbindung aus, gleichzeitig zeigte sich seitens der größeren Bevölkerung auch ein größerer Anspruch. Die Beziehungen zu den westlichen Provinzen wurden enger, die über Bürgerrechte verfügende, lokale oder aus der Umgebung zugezogene, einheimische Bevölkerung wurde zu einem ersten Faktor. Ferner müssen hier noch als bedeutende urbanisierende und industrielle Faktoren die vom Orient hierhergegangenen militärischen und bürgerlichen Gruppen erwähnt werden, deren Spuren sowohl in den Kleinfunden, wie auch auf den Inschriftsdenkmälern vorgefunden werden können. Dieser großartige Aufschwung läßt sich in Pannonien, insbesondere dem Limes entlang beobachten.¹

Die Blütezeit der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts faßt ungefähr die ersten vier-fünf Jahrzehnte. Aus den Grabfunden läßt sich der ununterbrochene Münzumschlag bis 250 nachweisen, der Zeitraum zwischen 250 und 260 ist uns jedoch nicht mehr in genügendem Maße bekannt. Im Jahre 260 erfolgte der Angriff der Barbaren, der nicht nur auf Brigetio, sondern auch auf die ganze Provinz seine ersten Auswirkungen hatte.²

Brigetio erhielt unter Septimius Severus oder Caracalla den Munizipium Rang, doch scheint es, daß diese Rangverleihung eher der Militär- als der Zivilstadt galt.³ Es kann angenommen werden, daß die Inschrift, die Brigetio als colonia erwähnt, auf die Zeit des Kaisers Philippus zu datieren ist.⁴

Die erste Periode der Glasfunde aus dem 3. Jahrhundert läßt sich etwa zwischen 200 und 250 setzen. Die Gräberfelder, aus welchen die, aus der ersten Hälfte des Jahrhunderts stammenden Glasfunde zum Vorschein gekommen sind, lagen über den Gräberfeldern des 2. Jahrhunderts. Die Stadt behielt demnach,

¹ Vgl. dazu *Barkóczi, L.*, Die Grundzüge der Geschichte von Intercisa. Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) S. 532ff.; Zur Geschichte von Brigetio: *Barkóczi, L.*, Brigetio. 1—2. DissPann II: 22 (Bp. 1944, 1951).

² *Barkóczi, L.*, Intercisa II. S. 531. mit weiterem Schrifttum.

³ *Barkóczi, L.*, Acta Arch. Hung. 3 (1953) 201ff.

⁴ Ebd. und CIL III 4335.

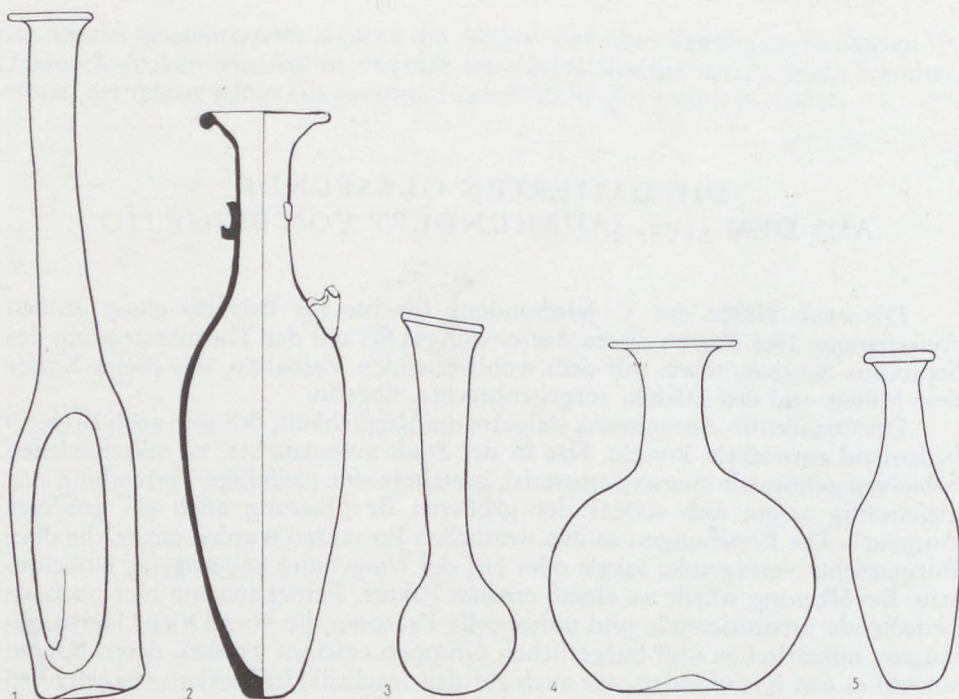

Abb. 28.

wenn auch in größeren Maßen, die nach der Straße orientierte Bestattung bei und setzte diese dort auch fort.⁵

Die Gläser der zweiten Periode stammen aus dem letzten Drittel des 3. Jahrhunderts. Die Gräberfelder mit den zur Straße geregelten Bestattungen wurden etwa von 260 aufgelassen bzw. kann vorläufig nur ihr schwaches Weiterleben stellenweise nachgewiesen werden. Die neuere Gräber bzw. Gräberfeldabschnitte sind meistens südlich vom Lager, größtenteils an solchen Stellen, wo früher keine Bestattungen waren. Die mit dem letzten Drittel des 3. Jahrhunderts auftretende Periode läßt sich bis zu den ersten drei-vier Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts mit ihren Glasfunden ganz anderen Charakters an ein und derselben Stelle folgen.

Die meisten, in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts entstandenen Gräberfelder liegen wiederum in der Nähe des Lagers mit ihren, einen ganz anderen Charakter aufweisenden Glasfunden, an solchen Stellen, wo früher keine Bestattungen waren.

So helfen uns nicht nur die bekannten Glastypen um die Zeit je einer Gruppe

⁵ Die Übersichtspläne der freigelegten Gräberfeldabschnitte zeigen diesen Zustand gut an. Vgl. dazu *Barkóczy, L., Brigetio*. S. 6ff. und Abb. 1. Aus der Zeit nach den Markomannenkriegen stehen uns nur aus den Gräberfeldern der Militärstadt authentische Grabzusammenhänge zur Verfügung. Der Zusammenhang der aus der Zivilstadt als Streufunde zum Vorschein gekommenen Gräber ist nicht immer eindeutig.

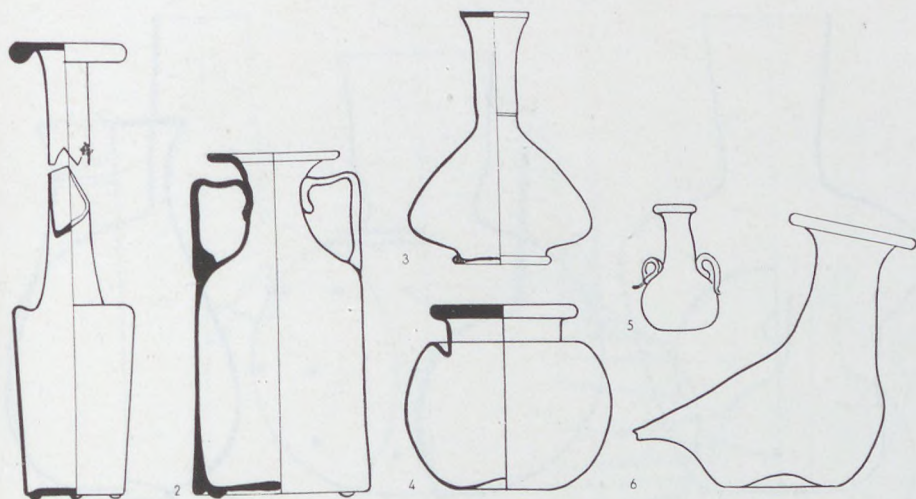

Abb. 29.

zu erkennen, sondern auch die topographische Lage der Gräberfelder trägt in bedeutendem Maße zur Zeitbestimmung der Glasfunde bei.

Auch in der vorliegenden Arbeit zogen wir — wie auch früher — nur diejenigen Stücke in Betracht, die über authentische Grabzusammenhänge verfügen. Der eine Teil des Materials stammt — gerade so wie in der vorherigen Bearbeitung — aus der Sammlung Kállay, die beim Hausbau und im Laufe verschiedener Erdarbeiten erworben wurden. Der andere Teil kam aus den authentischen Ausgrabungen der Archäologen des Ungarischen Nationalmuseums zum Vorschein.

Das Glasmaterial aus der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts u. Z. liefern uns drei Gräberfelder. Das eine ist das Gräberfeld Járóka,⁶ das andere das Gräberfeld Sörházkert⁷ und das dritte das Gräberfeld Gerhát.⁸

Die ersten zwei, das Gräberfeld Járóka und Sörházkert gehörten zur Militärstadt. Sie erstreckten sich vom Westrand der Militärstadt (Bahnhofgebäude) nach Westen hin in Richtung der Zivilstadt. Beide sind gleichaltrig und befinden sich an beiden Seiten der Landstraße (unter der heutigen Landstraße befand sich auch die Römerstraße), nicht weit voneinander. Sie waren Teile der zusammenhängenden Gräberfelder die an beiden Seiten des Limesweges zwischen der Zivil- und Militärstadt lagen. Von diesem großen zusammenhängenden Gräberfeld wurde bloß hie und da auf einem freien Grundstück je ein Teil erschlossen.

⁶ Die Freilegung von I. Paulovics im Jahre 1931. Vgl. dazu *Paulovics, I.*, Funde und Forschungen in Brigetio. Laur. Aqu. II. DissPann II: 11. (Bp. 1941) 162ff.; *Barkóczy, L.*, Brigetio. S. 8.

⁷ Die Freilegung durch A. Radnóti im Jahre 1946. Das Gräberfeld wurde 1950 von E. Türr aufgearbeitet. Diplomarbeit an der Universität, in Manuskript.

⁸ Die Freilegung durch A. Radnóti im Jahre 1941. Die Aufarbeitung des Materials aus dem Gräberfeld in Manuskript.

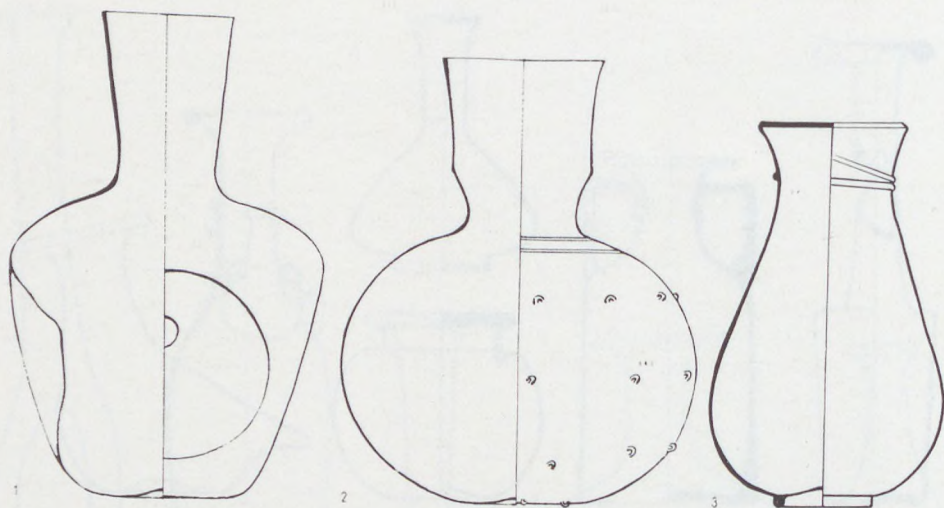

Abb. 30.

Das dritte Gräberfeld (Gerhát) wurde östlich vom Lager zutage gefördert, hier ließ sich das Militär begraben, auch hier kam es nicht zu einer völligen Freilegung.

In den Gräberfeldern Járóka und Sörházkert können drei Schichten beobachtet werden. Die erste Schicht besteht aus einer frühzeitigen Leichenbrandgruppe, deren Anfang nicht älter als das zweite Jahrzehnt des 2. Jahrhunderts sein kann und deren Ende nicht über die Zeit der Markomannenkriege hinausgeht. Einige in diese Schicht eingeschnittene Skelett- und neuere Brandgräber zeigen, daß dieses Gebiet eine Zeit lang außer Gebrauch war. Später ließ sich eine andere Gruppe an die Stelle des früheren Gräberfeldes bestatten. Die Anfangszeit der Skelett- und später eingeschnittenen Brandgräber kann nicht älter sein, als das letzte Drittel des 2. Jahrhunderts.

Die Gräberfelder wurden nicht bei den ausgegrabenen Stellen begonnen, sondern weiter oben in Richtung des Bahnhofgebäudes, wo die der Militärstadt angehörenden letzten Gebäude noch aufzufinden sind. Das aus den beiden Gräberfeldabschnitten zum Vorschein gekommene Material weist demnach nicht auf den Beginn der Bestattungen in Brigetio, sondern auf eine etwas spätere Zeit hin. So erscheint hier die Brandbestattung etwas später, in der Zeit der Antoniner, doch zeigt sich in dem für eine Zeit aufgelassenen Brandgräberfeld auch ein späterer Zeitabschnitt, wo das Gräberfeld benutzt war. Die vom letzten Gebäude der Militärstadt westlicher gelegenen Gräberfelder Járóka und Sörházkert zeigen schon auf diese Weise von vornherein, daß hier bereits mit Gewißheit Gräber aus der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts erscheinen, worauf übrigens auch die Münzbeigaben verweisen.

Die sog. erste Skelettperiode dauert den Beigaben und den Münzfunden nach bis zur Mitte des 3. Jahrhunderts, es ist jedoch wahrscheinlich, daß sie auch bis zu den im Jahre 260 erfolgten Aufständen der Barbaren anhält. Es gibt auch eine andere Periode der Skelettgräber, die gemäß der Stratigraphie der Gräber, aus der

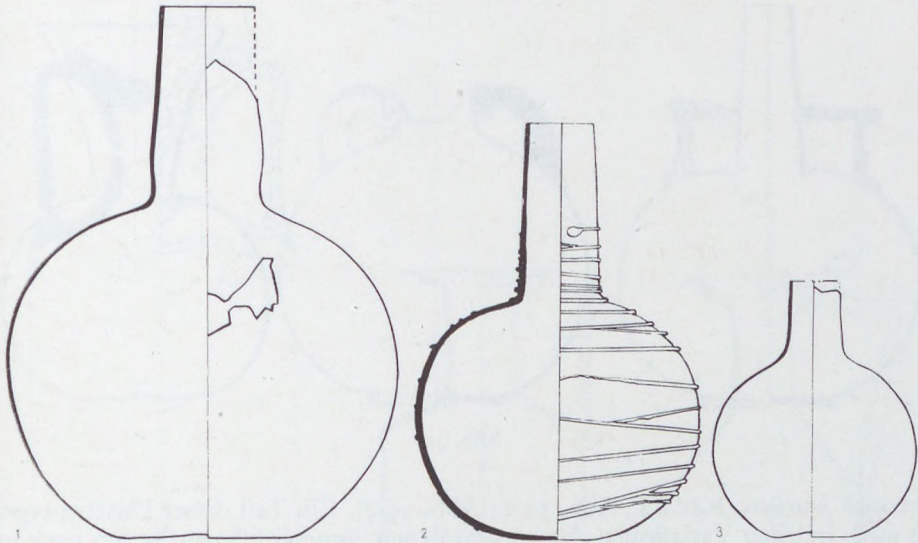

Abb. 31.

zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts stammen kann, ihre genaue Zeit läßt sich jedoch in Ermangelung des Fundmaterials nicht bestimmen.

Aus dem Gräberfeld Járóka und seiner Umgebung kamen außer den Ausgrabungen auch im Laufe der verschiedenen Erdarbeiten mehrer Gläser hervor, doch gibt es nur bei wenigen Fundzusammenhänge.

In den Fundkomplexen erscheint die aus Skelettgräbern stammende tropfenförmige Phiole,⁹ deren häufigeres Vorkommen uns aus dem 2. Jahrhundert bekannt ist. Ein einziges Exemplar des Gräberfeldes, ja selbst bisher des ganzen Glasmaterials von Brigetio stellt das aus bläulichgrünem Glas erzeugte, kleine amphorenartige Gefäß dar (Kat. 3a.; Abb. 28/2). Eine seltene Form, ein in dem bisher publizierten Material nicht sehr bekannter Typ, man kann eher seine größeren Varianten beobachten. Zu dieser Typenvariante muß auch das aus dem Skelettgrab Nr. 48 des Gräberfeldes Sörházkert zum Vorschein gekommene, kleine, grüne, henkellose Glas gereiht werden, dem ähnliche uns aus Carnuntum bekannt sind.¹⁰ (Kat. 3b.; Abb. 28/5).

Aus einem Skelettgrab stammt eine kleine, kugelige Flasche mit zylindrischem Hals, aus durchscheinendem weißem Glas (Kat. 12a.; Abb. 39/3), dessen Parallelstück aus einem anderen Skelettgrab des Gräberfeldes Gerhát bekannt ist (Kat. 12b). Damit verwandt ist eine andere kugelige, ebenfalls aus weißem Glas erzeugte Flasche mit leicht trichterförmigen Hals, deren Wandung kleine durchbrochene Schlingen verzieren, welche mit Hilfe einer Pinzette aus dem Gefäß

⁹ *Barkóczi, L.*, FA 18 (1966/67) S. 74. Von diesem Stück kann es lediglich angenommen werden, daß es mit den Funden des 3. Jahrhunderts zusammenhängt, in den Katalog wurde es jedoch nicht aufgenommen.

¹⁰ Freundliche mündliche Mitteilung von Edit B. Thomas, die sich mit der Aufarbeitung des Glasmaterials von Carnuntum befaßt.

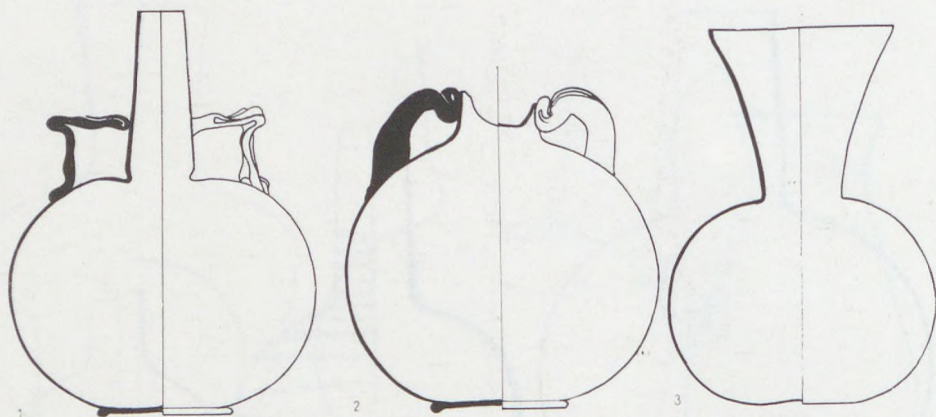

Abb. 32.

gezogen wurden (Kat. 14; Abb. 30/2; Abb. 39/4). Ein Teil dieser Flaschentypen ist auch mit den Variationen der verschiedenen eingeschliffenen Reifen verziert, doch kam in Brigetio vielmehr der glatte Typ vor. Die Verbreitung von verzierten und unverzierten Exemplaren erstreckt sich in Pannonien im allgemeinen auf Carnuntum, Ljubljana, Pettau, Brigetio und Aquincum.¹¹ Stücke von ähnlichem Charakter können auch dem Rhein entlang beobachtet werden. Im Rheingebiet sind die auf diesen Flaschen vorkommenden Einschliffe vorzufinden, zur selben Zeit auch die den Körper des Gefäßes verzierenden herausgezogenen Warzen (Köln) zu beobachten.¹² Solche aus der Glasmasse herausgezogenen Warzen können in einigen Fällen an den Gläsern des Nahen Ostens gesehen werden.¹³ Die Flasche von Brigetio ähnlichen Charakters rechnet zur Zeit als ein Einzelstück. Der aus dem Skelettgrab stammende, aus weißem, durchschimmerndem Glas erzeugte Flaschentyp mit eingedrückter Wand ist gleichfalls keine häufige Form in Brigetio (Kat. 13.; Abb. 30/1; Abb. 40/2). Ein teilweise ähnliches Stück war bisher aus Aquincum bekannt.¹⁴

Das Glasmaterial des Gräberfeldes Sörházkert zeigt mehrere und mannigfaltige Typen.

Auch hier kann die tropfenförmige Phiole vorgefunden werden, das eine Exemplar ist unten schon ganz kugelig (Kat. 1a—b.; Abb. 28/3).

Zu den häufigeren Formen zählt die große Parfümflasche mit langem Hals und eingedrückter Wand, deren kleinere Varianten im Glasmaterial von Brigetio des 2. Jahrhunderts bereits angetroffen werden können.¹⁵ Das eine Fragment wird

¹¹ Benkő, A., Üvegcorpus (Glaskorpus). RF II: 11. (Bp. 1962) 2é, 2g.

¹² Fremersdorf, F., Römisches Buntglas in Köln. (Köln 1958) Taf. 74—77.; Fremersdorf, F., Römische Gläser aus Köln. Studien aus den Kölner Kunstsammlungen 7. (Köln 1928) Abb. 27, 31.; In Pannonien: Benkő, A., a. a. 12a/9.

¹³ Clairmont, Ch. W., The Glass Vessels. The excavations at Dura-Europos. Final Report IV. Part V. (New Haven 1963) Taf. VI. No. 214, 216, 217, 220, 221.

¹⁴ Kaba, M., BpR 18 (1958) S. 436., Taf. VI/3. Vgl. dazu Fremersdorf, F., Das naturfarbene sog. blaugrüne Glas in Köln. (Köln 1958) Taf. XX.

¹⁵ Barkóczi, L., FA 18 (1966/67) S. 77.

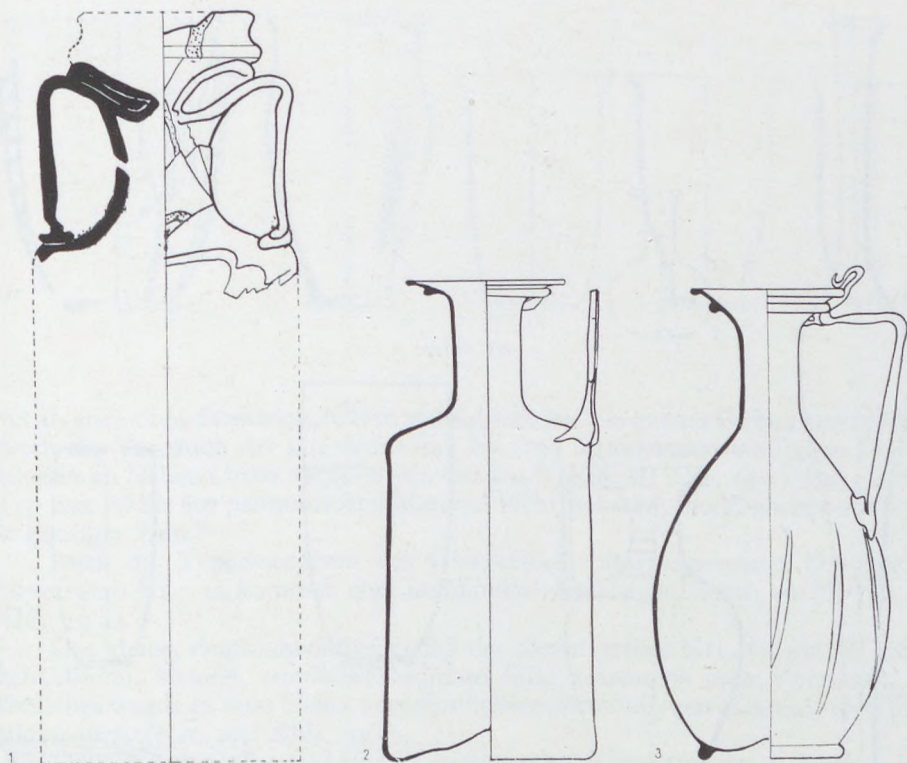

Abb. 33.

von einer Münze des Gordianus datiert (Kat. 2a—e.; Abb. 28/1). Die geschnabelten Parfümflaschen, die man bereits im Material aus dem 2. Jahrhundert antrifft,¹⁶ wurden in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts häufiger (Kat. 11a—d.; Abb. 29/6). — Zu den selteneren Formen zählt die aus einem Skelettgrab stammende kugelige Flasche, deren häufig vorkommende Varianten eher im 4. Jahrhundert in Pannonien und auch in den westlichen Provinzen in Gebrauch waren¹⁷ (Kat. 4.; Abb. 28/4; Abb. 40/1).

Gewisse ähnliche Varianten können auch im Nahen Osten beobachtet werden.¹⁸ Auf das Vorkommen der kleinen, henkellosen, amphoraformigen Flasche (aus dem Skelettgrab Nr. 48) wiesen wir bereits vorangehend hin (Kat. 3b.; Abb. 28/5).

Die aus dem Brandgrab Nr. 193 zum Vorschein gekommene Merkurflasche (Kat. 5.; Abb. 29/1) ist bereits im 2. Jahrhundert anzutreffen, doch ist sie auch

¹⁶ Ebd. S. 78.

¹⁷ Isings, C., *Roman Glass from Dated Finds*. (Groningen-Djakarta 1957) S. 119ff.

¹⁸ Vessberg, O.—Westholm, A., *The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*. The Swedish Cyprus Expedition. Vol. IV. Part 3. (Stockholm 1956) S. 161., Abb. 49/1—3.

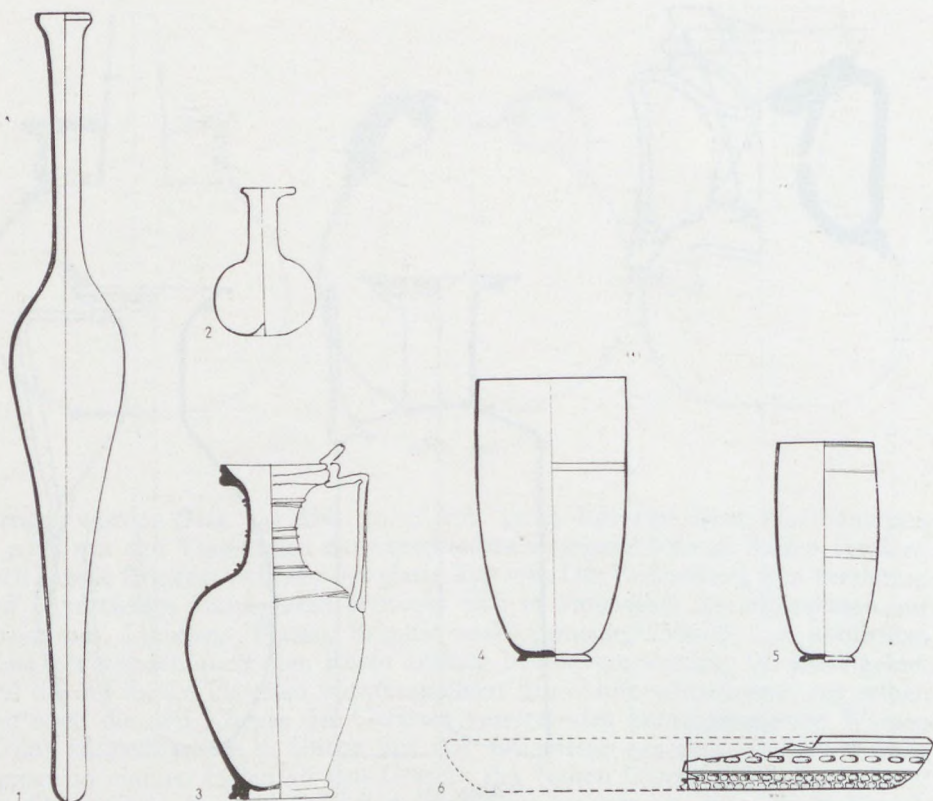

Abb. 34.

noch im 4. Jahrhundert im Brauche. In Pannonien ist sie häufiger, doch kommt sie vielmehr im Westen vor.¹⁹

Ähnlich ist die Lage mit der prismenförmigen Flasche des Skelettgrabes Nr. 33 (Kat. 6.; Abb. 29/2). Sie erscheint in der Frühperiode des 2. Jahrhunderts, doch kann sie auch im 3. und sogar im 4. Jahrhundert vorgefunden werden.²⁰

Als ein Einzelstück gilt die gelblichgrüne Flasche mit eingedrückter Wand im Skelettgrab Nr. 37 (Kat. 7.; Abb. 39/1), ein teilweise ähnliches Stück ist auch im Nahen Osten anzutreffen.²¹

Der birnenförmige, am Hals mit Glasfaden verzierte Becher von ausladendem Rand ist aus Pannonien aus den Sammlungen und dem publizierten Material nicht bekannt (Kat. 15.; Abb. 30/3; Abb. 39/2). Er gilt im Material des Nahen Ostens aus dem 3. und 4. Jahrhundert als ein häufig vorkommender Typ und ist sowohl

¹⁹ *Isings, C.*, a. a. O. S. 100ff.; *Radnóti, A.*, Glasgefäße und Glasgegenstände. Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) S. 147ff.

²⁰ *Isings, C.*, a. a. O. S. 108.

²¹ *Vessberg, O.—Westholm, A.*, a. a. O. S. 161., Abb. 49/4.

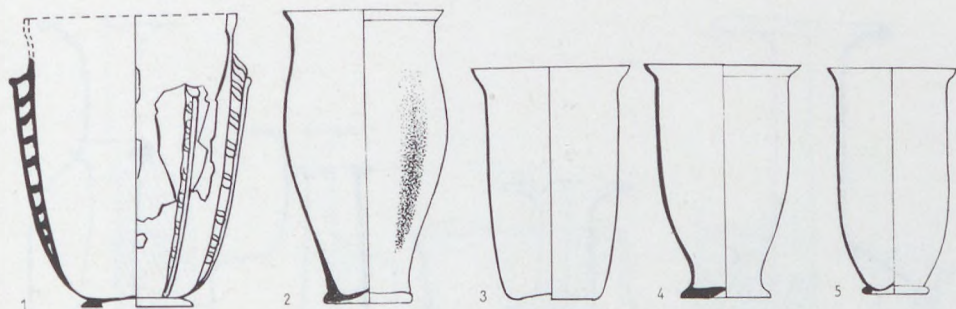

Abb. 35.

mit als auch ohne Standing, teils in weißer, teils auch in grüner Farbe anzutreffen.²² Auch die Varianten der aus dem Grab Nr. 199 stammenden konischen Flasche können im Nahen Osten vorgefunden werden.²³ (Kat. 8.; Abb. 29/3). Ein gleicher Typ war bisher im pannonischen Material nicht bekannt, ein ähnlicher auch nur in geringer Zahl.²⁴

Auch die Typenvarianten des Glasgefäßes mit eingezogener Schulter im Skelettgrab Nr. 112 kommen eher im Material des Nahen Ostens vor.²⁵ (Kat. 9.; Abb. 29/4).

Das kleine, delphinhenklige Gefäß des Skelettgrabes Nr. 48 kam mit einem henkellosen, kleinen, amphorenähnlichen Glas zusammen zum Vorschein, ein ähnliches wurde in dem bisher veröffentlichten pannonischen Material noch nicht angetroffen. (Kat. 10.; Abb. 29/5).

Das aus dem Gräberfeld Gerhát stammende Glasmaterial des 3. Jahrhunderts ist nur durch wenige Exemplare vertreten. Ein gemeinsamer Zug dieser Gläser ist, daß sie aus milchweißem Glas hergestellt worden sind. Die Bruchstücke einer kleineren kugeligen Flasche mit zylindrischem Hals, die einer kugeligen Flasche des Gräberfeldes von Járóka gleicht, kamen aus dem Skelettgrab Nr. 11 zum Vorschein (Kat. 12b).

Die Bruchstücke der aus dem Skelettgrab Nr. 14 bekannten Flasche — deren Form nicht mehr festgestellt werden konnte — war durch eine Münze des Gordianus datiert.

Aus dem Skelettgrab Nr. 31 kamen die Bruchstücke eines aus weißem Glas erzeugten Bechers ans Tageslicht. Vom Gelände des Gräberfeldes sind uns noch Glasgefäße in der Sammlung Kállay bekannt, jedoch verfügen diese über keine authentische Grabzusammenhänge.

Die Gräberfelder Járóka, Sörházkert und Gerhát bzw. die großen zusammenhängenden Bestattungen der Limesstraße entlang, der die Zivil- und die Militärstadt miteinander verband, wurden um das Jahr 260 eingestellt, ihr Kontinuität kann unseren bisherigen Kenntnissen nach nicht bedeutend genannt werden.

²² Ebd. S. 141., Abb. 45/23—27., S. 168f., 208f.; Harden, D. B., Report of the Department of Antiquities Cyprus 1940—48. (Nicosia 1958) S. 52.

²³ Vessberg, O. — Westholm, A., a. a. O. S. 160., Abb. 48/34.

²⁴ Benkő, A., a. a. O. 24/b, 2b/5.

²⁵ Vessberg, O. — Westholm, A., a. a. O. S. 141., Abb. 45/19—21., S. 208f.

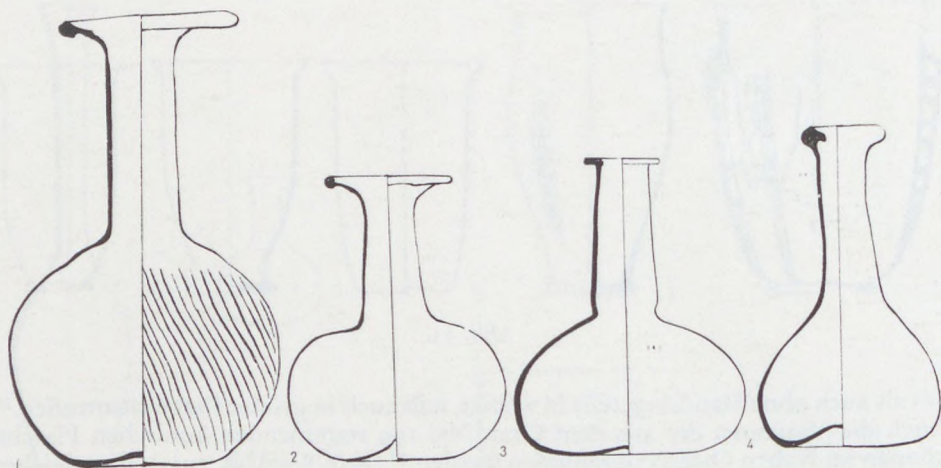

Abb. 36.

Angeblich kam auch von dieser Stätte ein auf das Ende des 3. und den Beginn des 4. Jahrhunderts verweisendes, geringes Glasmaterial, insgesamt bloß 2—3 Stücke zum Vorschein. Da der genaue Fundort dieser nicht festgestellt werden konnte, nahmen wir sie in unsere Bearbeitung nicht auf.

Die zweite Periode der Glasfunde des 3. Jahrhunderts begann, den Funden der datierten Gräber nach, etwa um 270 herum und hielt auf ein und demselben Gebiete etwa während der ersten drei-vier Jahrzehnte des 4. Jahrhunderts an. Zu dieser Zeit wird bei den Bestattungen die sekundäre Benützung der alten Sarkophage und Grabtafeln ein allgemeiner Gebrauch.

Einer der charakteristischsten Glastype dieser Zeit ist das in der Mitte bauchige Ölflasche. Aus Brigetio sind uns bisher vier Exemplare samt ihren Zusammenhängen bekannt. Aus dem Caecilia-Grab kamen zwei Stücke hervor, ein gleicher Typ ist aus dem Augurengrab bekannt, ihre Variante kam aus dem selben kleinen Gräberfeld zum Vorschein, wo auch das Grab des Augurs gefunden wurde. Ein noch nicht veröffentlichtes fünftes Exemplar ist gleichfalls bekannt, ihre Fundumstände verweisen es in dieselbe Zeit, wie die vorangehenden vier Stücke (Kat. 25a—d.; Abb. 34/1).

Einige Stücke dieser langen Ölflaschen erreichen auch eine Länge von 60 cm. Nach den früheren Feststellungen kommen sie vor allem im Zeitalter des Constantinus und der nachfolgenden Kaiser vor.²⁶ Ihr Erscheinen ist in Gallien und dem Rhein entlang häufig, doch findet man sie auch in den Donauprovinzen an.²⁷ Von Pannonien ist diese Glasware noch von mehreren Orten bekannt und kommt im Laufe des 4. Jahrhunderts, wenn auch vereinzelt, vor. So kann sie — unter

²⁶ Morin—Jean, *La verrerie en Gaule sous l'Empire romain*. (Paris 1913) S. 82.; Sammlung Niessen. (Köln 1911) S. 49., Taf. XLII. 243, 767, 769, 770.; Vgl. noch Radnóti, *A.*, a. a. O. S. 145.

²⁷ Morin—Jean, a. a. O.; Sammlung Niessen. a. a. O.; Radnóti, *A.*, a. a. O.

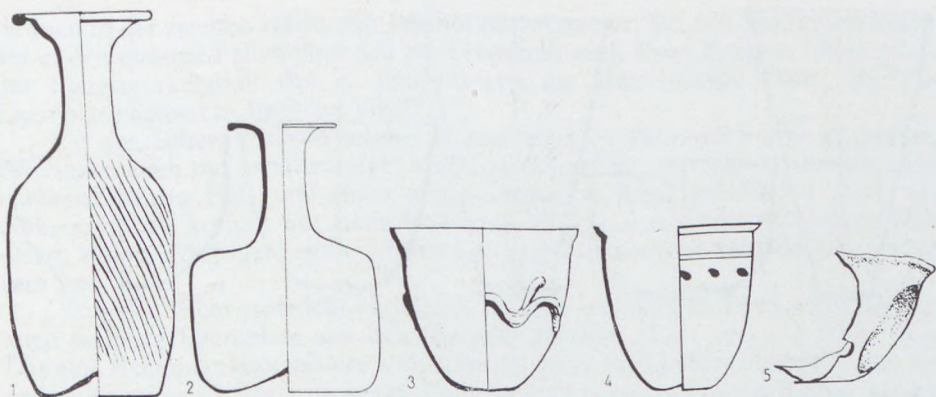

Abb. 37.

anderem — in dem mit Constantinus II. beginnenden Gräberfeld von Ságvár²⁸ angetroffen werden, in Fenékpuzsta hingegen kam ein Exemplar mit der Münze des Valens zum Vorschein.²⁹

Das früheste Vorkommen in Pannonien sind die erwähnten Stücke von Brigetio und Aquincum.³⁰ (Sarkophag aus der Török-Gasse), die in den letzten zwei-drei Jahrzehnten des 3. Jahrhunderts bzw. in den ersten zwei Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts in die Erde gekommen sind. Ähnlich datiert ist auch der reiche Fund eines Kölner Grabes, das mit den im Fund vorkommenden Gläsern zusammen — laut der Feststellung von Fremersdorf — vom Ende des 3. bzw. dem Beginn des 4. Jahrhunderts stammt.³¹ Von der Wende des 3. und 4. Jahrhunderts ist diese Form noch aus Modena und aus Straßburg bekannt.³² Es kommt gemeinsam mit Glasflaschen von trichterförmigen Hals und großem, kugeligem Körper vor.³³

In Brigetio kann das Vorkommen der größeren Flaschen mit leicht gedrückt-kugeligem Körper, langem, zylindrischem Hals und geschnittenem Rand für häufiger als in den anderen Städten der Provinz bezeichnet werden (Kat. 16a—f.; Abb. 31/1—3; Abb. 41/1). Sie kommen gemeinsam mit der vorher erörterten Glasform und der geschliffenen Schüssel, ferner mit dem zweihenkligen, geschliffenen Krug und mit Standringen versehenen, randlosen Bechern vor. Beide Stücke stammen aus sekundären Sarkophagbestattungen. Ein ähnliches Stück, jedoch von kleinerem Typ ist aus einem Steinkistengrab bekannt (Kat. 16f.; Abb. 31/3). Im Zusammenhang mit diesen Stücken konnten wir bereits früher feststellen, daß sie chronologisch den letzten zwei Jahrzehnten des 3. Jahrhunderts bzw. den ersten zwei Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts angehören.

Neuerdings kam dieser Typ unweit vom Augurengrab aus einem Steinkisten-

²⁸ Sz. Burger, A., Acta Arch. Hung. 18 (1966) S. 205., Abb. 98., Grab 63. No. 3., späte Variante.

²⁹ Radnóti, A., 100. cit.

³⁰ Hampel, J., Arch. Ért. 1 (1881) S. 136—142.; Barkóczi, L., Acta Ant. 13 (1965) S. 242.

³¹ Fremersdorf, F., Figürlich geschliffene Gläser einer Kölner Werkstatt des 3. Jahrhunderts. RGF 19. (Berlin 1951) S. 25.

³² Isings, C., a. a. O. S. 126.

³³ Bebreus, G., Römische Gläser aus Rheinhessen. MZ 20—21 (1925—26) S. 70., Abb. 13.

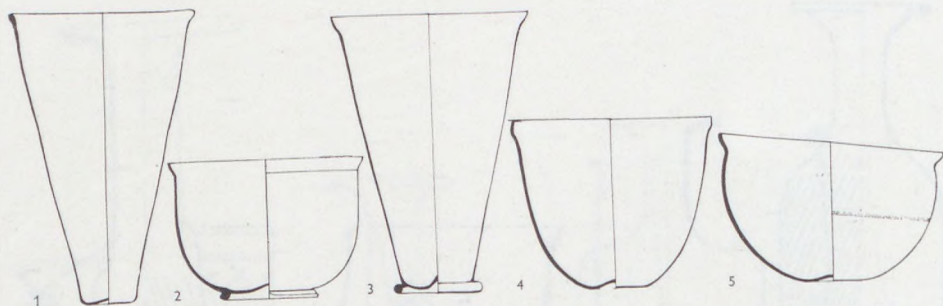

Abb. 38.

grab, in Begleitung einer Glasflasche mit trichterförmigem Hals und anderen Glasgefäßen, sowie einer grünlichbraunen, bleiglasierten Schuppengefäß aus Ton, zum Vorschein.

Dieselbe Art wurde in Begleitung eines Bechers mit eingedrückter Wand in einem kleinen Kindersarkophag vorgefunden, wo die letzten, man könnte sagen prägefrische reiche Münzbeigabe auf die Zeit des Aurelianus hinweisen.

Im Zuge der Rettungsgrabungen der letzteren Jahre ist der Typ südlich vom Lager in der unmittelbaren Umgebung des Augurengräberfeldes aus mehreren Gräbern, sekundären Sarkophagbestattungen, Steinkisten- und Ziegelgräbern bekannt. Eines der schönsten Exemplare wurde aus dickem grünen Glas erzeugt und ringsum mit spiralförmig angebrachten Glasfäden verziert (Abb. 31/2). Ihre Zeit ist den Begleitfunden nach im letzten Drittel des 3. Jahrhunderts bzw. in den ersten zwei-drei Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts zu suchen.

Aus Aquincum publizierte L. Nagy ein ähnliches Stück mit der Münze des Crispus (326).³⁴ Aus Intercisa kamen ähnliche Stücke mit den Münzen von Galerius Augustus und Diokletian zum Vorschein.³⁵ Im Westen sind sie am Rhein häufig anzutreffen.³⁶ Die aus Köln, Modena und Straßburg bekannten Parallelstücke stammen vom Ende des 3. bzw. Anfang des 4. Jahrhunderts.³⁷ Aus Lauriacum kam ein Stück mit den Münzen von Claudius II., Victorinus, Tetricus Pater und Probus aus einem Grab hervor.³⁸ Ausserhalb der Provinz sind sie im Westen zerstreut auch in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts anzutreffen.

Eine gleichfalls große, den vorangehend erwähnten Typen ähnliche, jedoch mit zwei Henkeln und Standring versehene Glasflasche ist bisher aus Brigetio als Einzelstück bekannt (Kat. 17.; Abb. 32/1; Abb. 41/2). Aus Köln ist uns eine ähnliche mit den Münzen von Valerianus, Gallienus und Postumus bekannt.³⁹ Sie kommt auch am Ende des 3. und zu Beginn des 4. Jahrhunderts vor⁴⁰ doch wurde

³⁴ Nagy, L., Mumienbegräbnisse aus Aquincum. DissPann I: 4. (Bp. 1935) S. 21—23.

³⁵ Barkóczi, L., Acta Ant. 13 (1965) S. 242f. mit weiterem Schrifttum.

³⁶ Isings, C., a. a. O. S. 121f.

³⁷ Ebd.

³⁸ Kloiber, A., Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Espelmayrfeld. Anhang: B. Thomas, E. Die Gläser des Espelmayrfeldes. Forschungen in Lauriacum 8. (Linz 1962) S. 102.

³⁹ Hagen, J., Ausgewählte römische Gräber aus Köln. BJ 114—115 (1906) S. 422., Taf. XXIII. 36c, Taf. XXIV. 38g—h., Taf. XXV. 5a—9b.; Barkóczi, L., Acta Ant. 13 (1965) S. 243.

⁴⁰ Isings, C., loc. cit.

sie auch in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts benützt. Bei den Westtypen finden wir in den meisten Fällen über den zwei Henkeln auch einen Kragen. Diese gilt in der Bleiglasurkeramik des 4. Jahrhunderts für eine häufige Form, mehrere Exemplare kamen in Intercisa vor.⁴¹

Zu den selten vorkommenden Typen zählt in Pannonien und in anderen Provinzen auch das zweihenklige, kugelige Glasgefäß, das wahrscheinlich einen trichterförmigen Hals und einen eingeschnittenen Rand gehabt hat (Kat. 18.; Abb. 32/2). Es kommt mit einer kugeligen Flasche von trichterförmigem Hals, einem zylinderförmigen, einhenkligen Krug und einem gerippten Becher gemeinsam vor.

Von der leicht gedrückt-kugeligen Flasche mit trichterförmigem Hals sind auch mehrere Exemplare aus den Gräbern bekannt (Kat. 19a—c.; Abb. 32/3). Das eine Exemplar kam mit der wohl erhalten gebliebenen Bronze des Probus, eine andere kugelige Flasche mit einem Glaskrug und einem gerippten Becher gemeinsam vor, das dritte Exemplar wurde wiederum im Beisein einer kugeligen Flasche von zylindrischem Hals und mit Glasbechern zutage gefördert. Dieser Flaschentyp ist im Mosel- und Rheintal⁴² häufig anzutreffen. Laut den Feststellungen erscheinen sie bereits bei den Bestattungen des 3. Jahrhunderts und kommen häufiger im 4. Jahrhundert vor.⁴³ Nach Fremersdorf waren sie von der Mitte des 3. Jahrhunderts in Gebrauch.⁴⁴ In Intercisa kann das Fragment eines ähnlichen Glasgeschirres auf die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts datiert werden,⁴⁵ und auch in Aquincum kamen Exemplare dieses Typs mit einer Münze des 3. Jahrhunderts zum Vorschein.⁴⁶

In Pannonien fehlt diese Form aus den geschlossenen spätrömischen Gräberfeldern. Wir können sagen, daß ihr Erscheinen in Pannonien auf die Zeit von Aurelianus-Probus fällt, ferner daß sie bis zum Beginn des 4. Jahrhunderts in Gebrauch war und eventuell als Streufund noch in den späteren Zeiten angetroffen werden kann.⁴⁷

Der glatte, einhenklige Krugtyp (Kat. 21.; Abb. 33/2), dessen Begleitgläser die kugelige Flasche mit dem trichterförmigen Hals, sowie der gerippte Becher sind, stellen im großen und ganzen denselben Typ wie die zweihenkligen, geschliffenen Glaskrüge dar (Kat. 20.; Abb. 33/1). Dieser letztere ist in Brigetio aus authentischen Fundkomplexen in zwei Fällen bekannt. Ein kleines Fragment kam in dem früher erwähnten Fundkomplex vor, ein anderes größeres Fragment ist im Beisein einer gedrückt-kugeligen Flasche von zylindrischem Hals, sowie von Bechern mit eingeschnittenem Rand und Standring vorzufinden. Die geschliffenen Flaschen kommen auch ohne Henkel vor, doch sind sie auch mit einem oder mit zwei Henkeln zu finden. Die Fragmente von Brigetio werden durch die Fund-

⁴¹ Póczy, K., Keramik. Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) S. 73.; Barkóczi, L., Acta Ant. 13 (1965) loc. cit.

⁴² Isings, C., a. a. O. S. 123ff.; Barkóczi, L., Acta Ant. 13 (1965) S. 244.

⁴³ Isings, C., a. a. O. S. 123ff.; Radnóti, A. a. a. O. S. 146. mit weiterem Schrifttum.

⁴⁴ Fremersdorf, F., Römisches Glas mit bunter Bemalung aus Köln. Germania 26 (1942) S. 42ff.; Fremersdorf, F., Rheinischer Export nach dem Donauraum. Laur. Aqu. I. DissPann II: 10. (Bp. 1938) S. 175.

⁴⁵ Radnóti, A., a. a. S. 146.

⁴⁶ Kuzsinszky, B., BpR 7 (1900) S. 93f.

⁴⁷ Vgl. dazu die Materialsammlung von A. Benkő: a. a. O. 2.2/é. und B. Thomas, E., a. a. O. S. 103.

komplexe auf das Ende des 3. bzw. auf den Beginn des 4. Jahrhunderts datiert.⁴⁸ Die Zeit der schönen Exemplare ist das Ende des 3. bzw. der Anfang des 4. Jahrhunderts.⁴⁹ Über die Flaschen von Intercisa können wir nur so viel feststellen, daß diese aus einer früheren Zeit als die des Valentinianus stammen.⁵⁰ Übrigens können sie in einer größeren Anzahl in Gallien und in Germanien beobachtet werden, doch kommen sie an vielen Stellen auch der Donau entlang vor.⁵¹ In Pannonien sind sie in den um die Mitte des 4. Jahrhunderts angelegten Gräberfeldern nicht mehr anzutreffen. Ihr Vorkommen kann in dieser Provinz auf das letzte Jahrzehnt des 3. und auf die ersten zwei-drei Jahrzehnte des 4. Jahrhunderts gesetzt werden.

Technisch müssen auch die Fragmente der aus dem Augurengrab hervorgekommenen, geschliffenen Schüssel zu dieser Gruppe gerechnet werden (Kat. 26.; Abb. 34/6; Abb. 42/3), über die wir auf Grund der Fundkomplexe bereits feststellen können, daß sie vom Ende des 3. bzw. aus den ersten Jahren des 4. Jahrhunderts stammt.⁵² Doch müssen auch jene Schüsselfragmente mit geometrischer Schliffornamentik hierher gezählt werden, die durch die wohlerhaltene Münze des Probus datiert werden (Kat. 27).

Aus dieser Periode müssen noch zwei datierte Flaschentypen erwähnt werden. Der eine Typ ist ein Parfümfläschchen, das in Gesellschaft von kugeligen und zylindrischen Flaschen mit trichterförmigem Hals zum Vorschein gekommen ist (Kat. 24.; Abb. 34/2). Gleichfalls im Grabe befanden sich ein bräunlichgrünes, bleiglasiertes Schuppengefäß und zwei Glasbecher. Die andere Flasche zählt als großes Exemplar (Kat. 36c), ist gedrückt-kugelig, aus grünem Glas und wird von ihren reichen Münzbeigaben auf die Zeit des Konstantinus datiert.

Die birnenförmige, gerippte Glaskanne aus grünem Glas gilt der Donau entlang als eine seltene Form. Ihre gewissen Typenvarianten und ihr über den Rand ragender Henkel weist eine Verwandtschaft mit den Stücken der Rheingegend auf.⁵³ (Kat. 22.; Abb. 33/3; Abb. 41/3).

Eine andere Henkelkanne aus grünem Glas, am Hals mit aufgeschmolzenem Glasfanden ist der vorangehenden ähnlich. Wahrscheinlich wurde sie in Köln erzeugt, oder stammt zumindest aus der Rheingegend (Kat. 23.; Abb. 34/3). Die Typenvarianten dieses Kruges sind dort bekannt. Fremersdorf datiert den Fund auf ungefähr 300.⁵⁴

Aus dieser Periode ist der dünnwandige Becher mit eingedrückter Wand der frühest bekannte, datierte Bechertyp, den die begleitenden Münzen auf das Zeitalter des Aurelianus datieren (Kat. 31., Abb. 35/2). Eine kugelige Glasflasche mit zylindrischem Hals ist ein Begleitfund des Bechers. Die Becher mit eingedrückten Seiten sind im orientalischen Glasmaterial häufig anzutreffen,⁵⁵ doch können sie auch im Westen in schöner Anzahl vorgefunden werden.⁵⁶

Auch in Pannonien ist der mit acht Rippen verzierte Becher ein Einzelstück

⁴⁸ Barkóczy, L., *Acta Ant.* 13 (1965) S. 243f. mit weiterem Schrifttum.

⁴⁹ Ebd. S. 244.

⁵⁰ Ebd.

⁵¹ Ebd. S. 243.; Radnóti, A., a. a. O. S. 151.

⁵² Barkóczy, L., *Acta Ant.* 13 (1965) S. 244.

⁵³ Fremersdorf, F., *Römisches Buntglas in Köln. Die Denkmäler des römischen Köln* 3. (Köln 1958) Taf. 74–77.

⁵⁴ Ebd.

⁵⁵ Vessberg, O. — Westholm, A., a. a. O. S. 140, 141.

⁵⁶ Vgl. zu diesem Stück: Fremersdorf, F., *Römische Gläser aus Köln*. S. 27., Abb. 28.

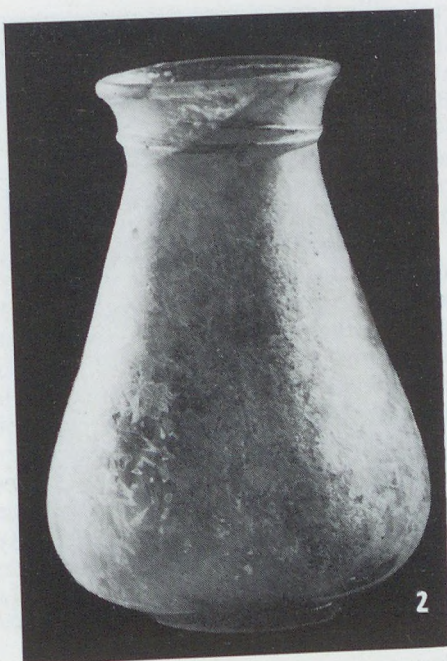
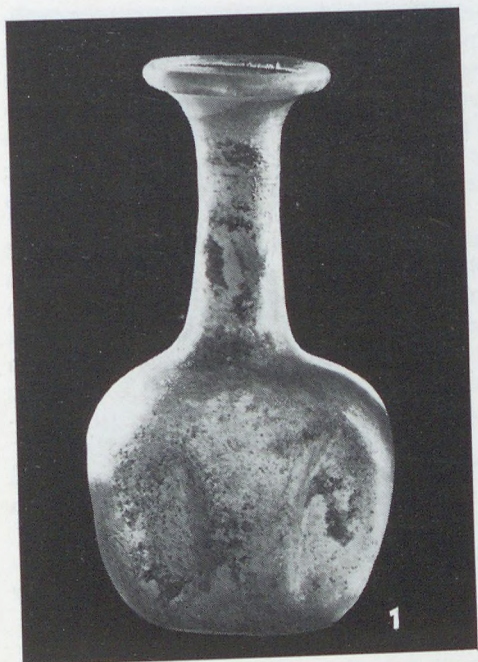

Abb. 39.

(Kat. 30.; Abb. 35/1; Abb. 41/4). Parallelstücke sind mir nicht bekannt, jedoch sind die durch Wellenlinien verzierten Rippen mit offener Endung des Glasfadens auf den Gläsern des Rheinlandes nicht selten. Die durch Wellenlinien verzierte Rippe mit ähnlicher Endung ist unter anderen auch auf dem Henkel der einen Kölner Kanne,⁵⁷ deren Zeit Fremersdorf auf die erste Hälfte des 4. Jahrhunderts setzt, zu finden. Im allgemeinen sind die mit aufgeschmolzenem Glasfaden verzierten Gefäße dem Rhein entlang, wo sie massenhaft hergestellt worden sind, häufig.⁵⁸

Der mit Standring versehene Bechertyp mit eingeschnittenem Rand kommt bisher in zwei Exemplaren vor (Kat. 28, 29.; Abb. 34/4—5). Diese kamen in sekundär verwendeten Sarkophagbestattungen, mit einer kugeligen Flasche von zylindrischem Hals und mit zweihenkligem geschliffenem Krug zusammen zum Vorschein. Übrigens ist der Typ in der Provinz nicht häufig. Auch von dem geschweiften Fußbecher mit ausladendem Rand sind ans zwei datierte Exemplare bekannt (Kat. 33a., b.; Abb. 35/4; Abb. 42/1), sie werden durch ihre Fundkomplexe gleichfalls in diese Periode gereiht.

Der mit Standring versehene, geschweifte Becher von ausladendem Rand wurde im Beisein von kugeligen Flaschen mit trichterförmigem und zylindrischem Hals zutage gefördert (Kat. 34.; Abb. 35/5; Abb. 42/2).

Als Einzelstück zählt bisher unter den Funden der Typ mit leicht eingedrücktem Boden und ausladendem Rand (Kat. 32.; Abb. 35/3), der mit einer gerippten Glaskanne zusammen zum Vorschein gekommen ist.

Von der vierziger-fünfziger Jahren des 4. Jahrhunderts an, bildeten sich neue Gräberfelder um das Lager herum die bis zur Aufgabe der Stadt benützt waren.⁵⁹ An diesen Stellen waren früher keine Bestattungen, so stammen sämtliche Glasfunde, die aus dieser Gegend zum Vorschein gekommen sind, bestimmt aus der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts.

Die bräuchlichen Glastypen sind, von ein-zwei Fällen abgesehen, völlig andere als in der vorangehenden Periode.

Die gedrückt-kugelige bzw. brötchenförmige Flasche mit schmalerem Mündungsrand ist eine lange Zeit hindurch gebrauchte Form, sie kann in der ersten Hälfte des Jahrhunderts angetroffen werden, kommt aber auch in der zweiten Hälfte in den Gräberfeldern um das Lager herum vor (Kat. 36c., 37.; Abb. 36/3).

Die glatten, kugeligen Flaschen mit langem Hals und weit ausladendem Rand, sowie ihre voneinander nur in geringem Maße abweichenden Varianten sind häufige Stücke der aus dem 4. Jahrhundert stammenden pannonischen Gräberfelder (Kat. 36a—b.; Abb. 36/2). In der Provinz können sie den ganzen Limes entlang, in den innenpannonischen Städten überall vorgefunden werden, aus der spätrömischen Stadt Ságvár kennen wir aus der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts mehrere von diesen.⁶⁰

⁵⁷ Fremersdorf, F., Römische Gläser mit Fadenauflege in Köln. Die Denkmäler des römischen Köln 5. (Köln 1959) Taf. 125.

⁵⁸ Ebd.

⁵⁹ Vgl. dazu: Barkóczy, L., FA 13 (1961) S. 95ff.

⁶⁰ Sz. Burger, A., a. a. O. S. 135ff. Ihre Bearbeitung führt die Glasfunde einer spätrömischen Stadt Pannoniens zusammenhängend vor.

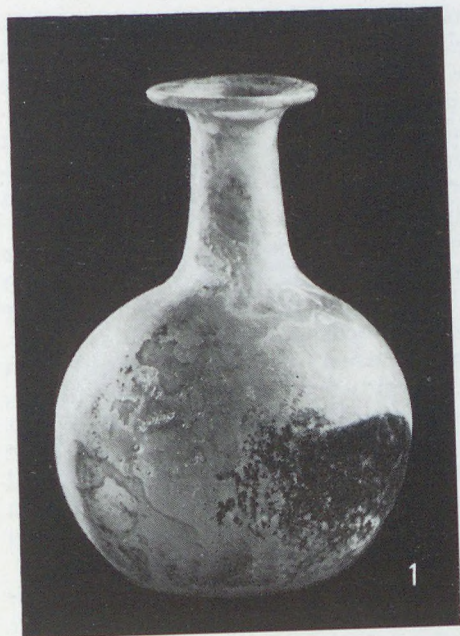

Abb. 40.

Eine andere Gruppe der kugeligen Flaschen, gleichfalls mit weitem, ausladendem Rand, an der Wand mit dichten Kannelüren erscheint bereits in einem engeren Kreis (Kat. 35.; Abb. 36/1). Ihre Fundorte sind Carnuntum, Brigetio, Csákvár, je ein Exemplar kam auch noch im Gebiete von Savaria und Pettau vor.⁶¹ Im spätrömischen Gräberfeld von Ságvár, wo in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts ein reiches Glasmaterial erscheint, ist sie nicht anzutreffen.⁶² Neben den grünlich-weißen Flaschen erscheinen aus diesem Typ auch die gelblichgrün und moosgrün gefärbten. Das Stück von Brigetio ist gelblichgrün.

Verwandt mit dieser Gruppe ist ein anderer Flaschentyp, dessen Hals kürzer ist, der jedoch einen ebenfalls so breiten, ausladenden Rand hat wie die kugeligen Flaschen, der Körper ist oval oder zylindrisch bzw. variiert sich innerhalb dieser beiden Formen und ist mit dichten Kannelüren bedeckt (Kat. 39.; Abb. 37/1). Ihre Farbe ist — von wenigen Ausnahmen abgesehen — moosgrün. Sie wurden bisher in größter Zahl im Bereich von Brigetio, ferner noch in Carnuntum, Csákvár, Pilismarót gefunden.⁶³ Aus dem spätrömischen Gräberfeld von Ságvár fehlt dieser Typ vollkommen, obwohl es sich um Stücke aus der gleichen Zeit handelt. Diese moosgrünen Flaschen können in Brigetio als lokales Material betrachtet werden. Es ist interessant zu beobachten, daß sie in einem wichtigen Gebiet zwischen Carnuntum und Brigetio, aus Arrabona bisher noch nicht zum Vorschein gekommen sind.

Eine gedrückt-zylindrische, ebenfalls moosgrüne Flasche ist unseren bisherigen Kenntnissen nach ein Einzelstück aus Brigetio (Kat. 40.; Abb. 37/2).⁶⁴

Die birnenförmige, kleine Flasche ist in den spätrömischen Gräberfeldern von Brigetio ebenfalls keine häufige Erscheinung (Kat. 38.; Abb. 36/4).

Den größeren Teil der Becher bilden die moosgrünen, halbeiförmigen Stücke (Kat. 43.; Abb. 38/4; Abb. 40/4). Obwohl viele Exemplare dem Fundort nach aus Brigetio bekannt sind, verfügen wir nur über sehr wenige Becher mit festgelegten Fundumständen. Ihre Varianten kommen in einigen Fällen in grüner und weißlichgrüner Farbe im spätrömischen Gräberfeld von Ságvár vor, moosgrüne Becher wurden jedoch nicht vorgefunden. Ihr Verbreitungsgebiet stimmt mit dem der moosgrünen Flaschen überein. Die Maße der an verschiedenen Orten vorkommenden Stücke können als gleich angesprochen werden, dem Anschein nach stammen sie aus dem gleichen Erzeugungszentrum.

Diesem Typ knüpft sich der dicke, mit Glasfaden wellenlinienförmig verzierte Becher an. Diese Art kommt selten vor und ist in moosgrüner Farbe kaum anzutreffen (Kat. 41.; Abb. 37/3).

Gleichfalls aus dem, um das Lager gelegenen Gräberfeld „Cellás“ stammt ein halbeiförmiger Becher von hellgrüner Farbe, mit einer unter den Rand umlaufenden, eingekerbten Linie, unterhalb welcher blaue, aufgelegte Tüpfchen zu sehen sind (Kat. 42.; Abb. 37/4). Auf den in Brigetio zum Vorschein gekommenen Bechern ähnlichen Typs ist noch auf weiteren sechs Stücken diese blaue Tüpfchenverzierung, teilweise in anderer Anordnung zu sehen.⁶⁵ Die Datierung des Grabes,

⁶¹ Benkő, A., a. a. O. S. 5.

⁶² Sz. Burger, A., loc. cit.

⁶³ Benkő, A., a. a. O. S. 5.; Barkóczi, L., FA 12 (1960) S. 111ff.

⁶⁴ Ähnlicher Typ in Intercisa. Vgl. dazu: Radnóti, A., a. a. O. S. 150. mit weiterem Schrifttum.

⁶⁵ Benkő, A., a. a. O. 12c.

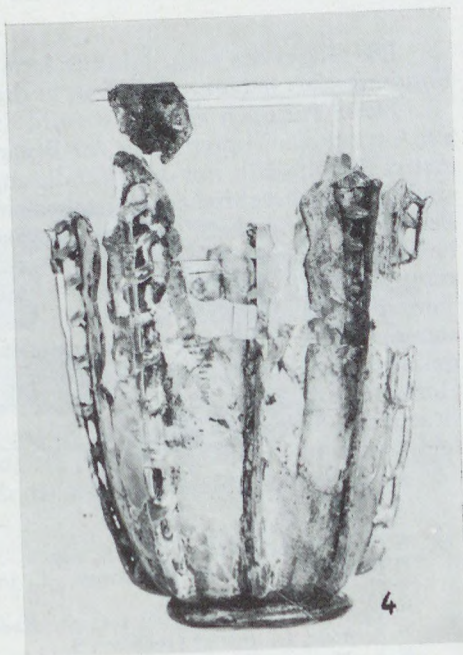
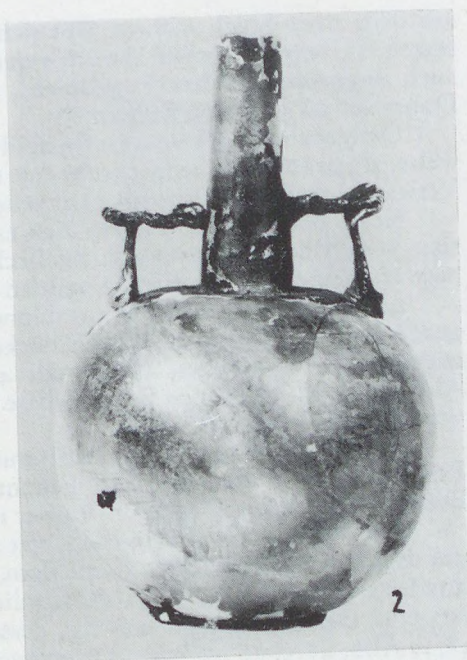
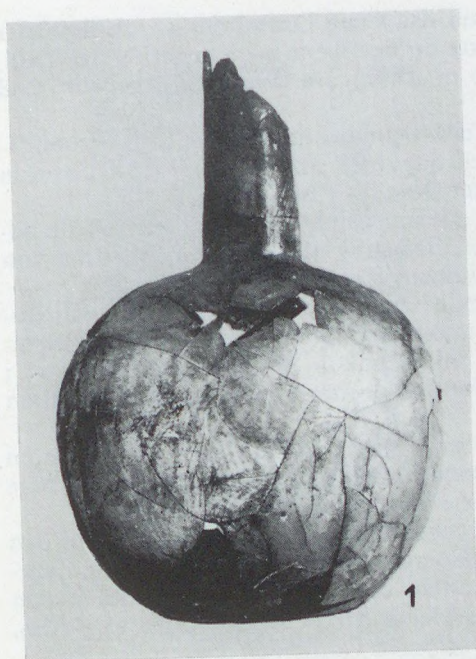

Abb. 41.

aus dem unser Stück stammt, läßt sich auf das letzte Drittel des 4. Jahrhunderts setzen.⁶⁶ Übrigens können ähnlich verzierte Becher, wenn auch in geringerer Zahl, auch in anderen Städten Pannoniens, so in Aquincum, Ságvár, Carnuntum und Dunaszekcső gefunden werden.⁶⁷

Der gleichfalls aus dem Gräberfeld Cellás stammende, halbkugelige, grünlich-weiße, dünnwandige Becher steht mit den Ságvár Bechern ähnlicher Form in Verwandtschaft,⁶⁸ in Brigetio ist er seltener (Kat. 44.; Abb. 38/5).

Keine häufige Form, ja zur Zeit ein alleinstehendes Stück ist der mit Standring versehene, hellgrünweißliche Becher, dessen Varianten im Gräberfeld von Ságvár gleichfalls vorgefunden werden können (Kat. 46.; Abb. 38/2).

Als Einzelstück zählt der aus dünnem, grünem Glas erzeugte Becher mit eingedrückter Wand, dessen Parallelstücke unter dem Denkmalmaterial der Rheingegend aus der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts bekannt sind (Kat. 45.; Abb. 37/5). In Pannonien kommt diese Form oder ihre Typenvariante nur selten vor.

Eine in den pannonischen spätrömischen Gräberfeldern, aber auch in anderen Provinzen oft zum Vorschein gekommene Form ist der stumpfkegelförmige Becher.⁶⁹ Aus Brigetio sind uns bisher nur einige Stücke bekannt.

Der eine Typ ohne Standring, mit leicht ausladendem Rand stammt aus den um das Lager gelegenen Gräberfeldern, also aus der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts (Kat. 47.; Abb. 38/1). Ähnlich steht es mit dem anderen Stück von Brigetio, dem Typ mit Standring, dessen kleine Parallelstücke (Kat. 48.; Abb. 38/3; Abb. 40/3) an manchen Orten auch selbst in Pannonien anzutreffen sind.

Die Gläser des 3—4. Jahrhunderts lassen sich, wie dies sich bei der Erörterung Fundmaterials herausgestellt hat, in drei große Perioden einreihen.

Diese Perioden können sowohl durch die Typen des Glasmaterials als auch auf Grund der Topographie der Bestattungen getrennt werden. Der Anfang der ersten Periode fällt mit der Beendigung der Markomannenkriege überein, jedoch sind in den beschriebenen Gräberfeldabschnitten die ersten Jahrzehnte dieser Periode dem Anschein nach nicht vertreten. Die sich auf diesen Zeitpunkt beziehenden und bekannten wenigen Glasfunde gaben wir in unserer ersten Bearbeitung bekannt.⁷⁰ Die erschlossenen Gräberfeldabschnitte beginnen mit den ersten Jahren des 3. Jahrhunderts und die in diesen vorkommende späteste Münze stammt aus der Zeit des Gordianus. Unter den aus den Gräbern zum Vorschein gekommenen Streufunden treffen wir auch Münzen von Traianus Decius und Herennia Etruscilla an.⁷¹ Die ununterbrochene und auf die Straße hin orientierte Bestattung hielt etwa bis 260 u. Z. an, nach diesem Zeitpunkt sind in den Gräberfeldern nur mehr wenige Gräber, die aber keine Funde enthalten.

Es ist eine Verbindung zwischen dem Material der verschiedenen Gräberfel-

⁶⁶ Barkóczi, L., FA 12 (1960) S. 104.

⁶⁷ Benkő, A., a. a. 12c.; Sz. Burger, A., 10c. cit.

⁶⁸ Sz. Burger, A., 10c. cit.

⁶⁹ Vgl. dazu: Sz. Burger, A., 10c. cit.; Radnóti, A., a. a. O. S. 153f. mit weiterem Schrifttum.

⁷⁰ Barkóczi, L., FA 18 (1966/67) S. . . .

⁷¹ Aus Streufunden der Gräberfelder Járóka und Gerhát, im Kuny Domokos-Museum zu Tata.

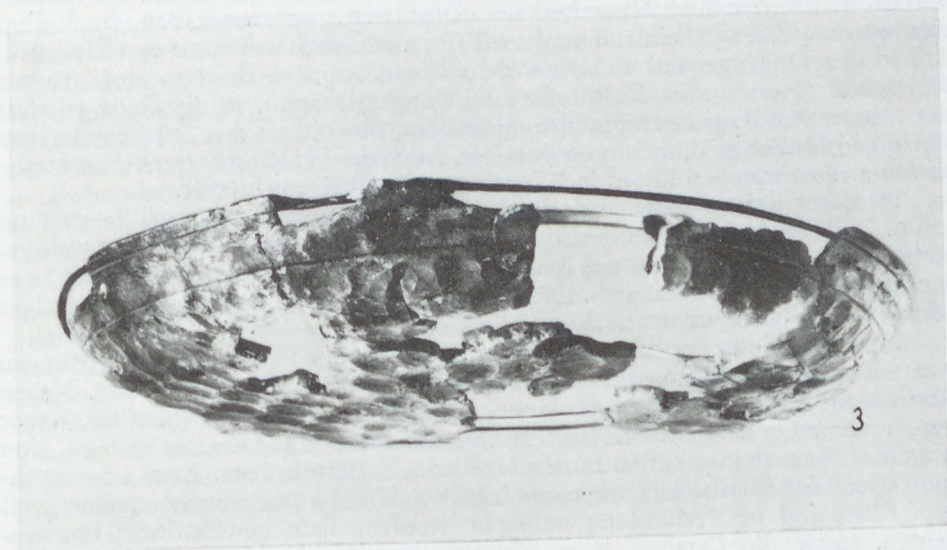

Abb. 42.

der und den Glasfunden des 2. Jahrhunderts zu beobachten. Auf die Fortsetzung der Typen des 2. Jahrhunderts verweisen die tropfförmigen, Merkur- und Parfümflaschen mit Schnabelbildung. Die größere Flasche mit eingedrückter Wand, deren kleinere Variante uns bereits aus dem 2. Jahrhundert bekannt ist, wurde zu einer öfters gebrauchten Form. Diese sind einfache Formen, auf Grund ihrer früheren Verbindungen und oft schwächeren Ausführung können wir auch auf eine örtliche Werkstatt schließen. Die amphorenartige, bläulichgrüne, ferner die grüne, prismenförmige und die mit eingedrückter Wand hergestellte Flasche ist kein örtliches Erzeugnis, sondern aller Wahrscheinlichkeit nach ein Import aus dem Rheinland. Die großen Formen der ursprünglich kleinen, kugeligen Flaschen von zylindrischem Hals kommen in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts häufiger vor. Ihr charakteristischer Zug ist, daß sie aus dünnwandigem, weißem Glas erzeugt worden sind, ebenso wie ihre verwandten Formen, die mit eingedrückter Wand hergestellten und mit Schlingen versehenen Flaschen. Obwohl sie in gewisser Hinsicht nach dem Rheinland weisen, läßt sich dennoch nicht behaupten, daß diese Erzeugnisse des Rheinlandes sind. Heute können wir noch nicht aussagen, wo die kleine konische Flasche hergestellt worden ist und auch der birnenförmige Becher ist ein alleinstehendes Stück. Dieser letztere ist offensichtlich mit dem Orient verbunden, vermutlich stehen wir einem östlichen Importstück gegenüber, doch läßt es sich vorstellen, daß auch die Bevölkerung östlicher Abstammung von Brigetio über eine Glaswerkstätte verfügt hat. Jedenfalls kann man den kleinen Tiegel mit eingezogener Schulter zu den Gläsern östlichen Typs reihen, doch ist auch die grüne, kugelige Flasche aus demselben Material, wie der birnenförmige Becher.

Wir haben auf die örtliche Werkstatt daher einen Hinweis und vermutlich dürften in Brigetio auch Menschen aus dem Osten gearbeitet haben. Auch über den Import aus dem Rheinland haben wir Angaben, doch haben wir den Eindruck, daß in der Donaugegend zwischen dem Rheinland und Brigetio eine größere Werkstatt gewesen sein dürfte, die ihre Waren gleichfalls in die Stadt geliefert hat. Die weißen, kugeligen Flaschen stammten, obwohl sie den Stücken aus dem Rheinland ähnlich sind, nicht von dort her. Auch das Fehlen sonstiger charakteristischer rheinländischer Typen in Brigetio spricht übrigens hierfür.

Im Material der zweiten Periode, die laut Bezeugung der Münzfunde etwa um 270 u. Z. ihren Anfang genommen hat, kann eine bedeutende Änderung wahrgenommen werden. Nicht nur das Material, sondern auch die topographische Lage der Gräberfelder verändert sich. Diese Periode hielt bis zu den dreißiger-vierziger Jahren des 4. Jahrhunderts an.

Innerhalb dieser Periode wird die gedrücktkugelige Flasche mit zylindrischem und mit trichterförmigen Hals als eine charakteristische Form betrachtet. Neben diesen beiden Typen ist noch das lange, in der Mitte bauchige Ölbehälter, ferner der Becher mit geschnittenem Rand und geschweifter Wand charakteristisch. Von den Gläsern erscheinen einige in den Gräbern als Einzelstücke. Zwar können diese Typen, die Glasbecher mit eingedrückter Wand auch miteinander berechnet, mit dem Rheinland in Verbindung gebracht werden, aber gewisse ihrer Formvarianten, sowie die Qualität ihres Materials und ihre Farbe sprechen vorläufig dagegen. Die örtliche Fabrikation einiger Typen kann angenommen werden, doch steht auch hier fest, was wir im Zusammenhang mit der vorangehenden Periode erwähnt haben, daß in der Donaugegend, westlich von Brigetio — aller Wahr-

scheinlichkeit nach in Carnuntum⁷² — eine größere Werkstatt gewesen sein mußte. Jedenfalls hat es den Anschein, daß sich die erwähnten Funde entlang der Donaulinie von Westen nach Osten verbreitet haben. Zugleich sind auch Importwaren aus dem Rheinland vorhanden. Hierher sind die gerippte und birnenförmige Kanne, der gerippte Becher, und die geschliffenen Gläser zu reihen.

Im Laufe der Ausgrabungen kommen auch Gläser von derart schlechter Qualität zum Vorschein, daß man sie nicht aus der Erde nehmen kann, weil sie sofort zerbröckeln. Diese sind im allgemeinen, wie es sich aus den im Boden gefertigten Profilen herausstellt, kugelige Flaschen. Woran der Grund dieser Zerbröckelung liegt, darüber können nur chemische Untersuchungen einen entsprechenden Aufschluß geben.

Wie gesehen, kommen die kleinen Parfümflaschen zu dieser Periode nur in sehr geringer Anzahl vor, Parfümflaschen mit Schnabelbildung sind hingegen überhaupt nicht mehr zu finden. Zwischen dem Material und der vorangehenden Periode besteht eine ziemlich schwache Verbindung, wahrscheinlich sind die kleineren kugeligen Flaschen Vorläufer der großen, gleichfalls kugeligen Formen.

Die dritte Periode der Gläser beginnt mit den dreißiger-vierziger Jahren des 4. Jahrhunderts u. Z. und hält bis zur Aufgabe der Provinz an. Der Großteil der Gläser kam aus den, das Lager umgebenden Gräberfeldern ans Tageslicht. Von einer Verbindung mit dem Material der vorangehenden Periode kann kaum mehr gesprochen werden. Die Monotonie des Glasmaterials ist auffallend und aus unseren bestimmten Funden fehlen bisher die hohen, Metallformen nachahmenden Krüge und Kannen. Als ziemlich gebräuchlich scheint die grüne, moosgrüne, kugelige und tonnenförmige, mit gedrehten Rillen verzierte Flasche zu sein, deren Verbreitungsgebiet auf Grund der bisherigen Funde die nähere und weitere Umgebung von Brigetio war. Dasselbe gilt auch für die moosgrünen, halbeiförmigen Becher. Einen ziemlich fremden Eindruck erweckt der halbeiförmige, mit blauen Tüpfchen verzierte, dünnwandige, halbkugelförmige Becher mit eingedrückter Wand und Standring. Der stumpfkegelförmige Becher, der sonst ein charakteristischer Bechertyp eines jeden pannonischen Gräberfeldes aus dem 4. Jahrhundert ist, ist uns in ziemlich kleiner Zahl bekannt. Hätte in Brigetio im 4. Jahrhundert tatsächlich eine Glashütte bestanden, worauf bereits hingewiesen wurde,⁷³ so hat diese in erster Linie die moosgrünen Gläser erzeugt.

Die zusammenhängenden Glasfunde des 4. Jahrhunderts, z. B. das Material des spätrömischen Gräberfeldes von Ságvár ins Auge gefaßt, kann festgestellt werden, daß dieses größtenteils aus einem Material von anderem Charakter als das von Brigetio besteht. Die moosgrünen Flaschen kommen beispielsweise im Gräberfeld nicht vor. Bereits der Unterschied zwischen den beiden Städten weist darauf hin, daß in Pannonien nicht nur von Importglas die Rede sein kann, sondern wir müssen auch mit mehreren, in diesem Gebiete der Provinz tätigen Werkstätten rechnen. Natürlicherweise waren außerdem auch noch Handelsbeziehungen vorhanden, wofür das Vorkommen der Diatret-Gläser das eklatanteste Beispiel ist.

⁷² Vgl. dazu die bereits frühere Feststellungen von B. Thomas, E. : a. a. O. S. 109f. Dies wird noch mehr von der gleichfalls durch E. B. Thomas erfolgten Aufarbeitung der Gläser von Carnuntum unterstützt.

⁷³ Paulovics, I., a. a. O. S. 135.

KATALOG

1. Tropfenförmige Flasche. a) Fragmentiert. Grünlichweiß. Aus einem Skelettgrab mit dem Glas unter Kat. Nr. 9. zusammen. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 112. (c. MNM 2/1946, 220). — b) Mit beinahe kugeligem Körper. Grünlichweiß. H: 9,1 mm. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 115. (c. MNM 2/1946, 222). *Abb. 28/3.*
2. Flasche mit eingedellter Seite. a) Mit langem Hals, ausladendem Rand, an den vier Seiten eingedellt. 3 St. Weiß. *a.* H: 200 mm., Mdm: 21 mm., Bdm: 26 mm., *b.* H: 172 mm, Mdm: 21 mm, Bdm: 26 mm. *c.* Fragmentiert. Aus Brandgrab. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 61. (c. MNM 2/1946, 111). *Abb. 28/1.* — b) Hals- und Schulterfragment. Weiß. Aus Brandgrab, mit der Münze des Gordianus. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 73. (c. MNM 2/1946, 27). — c) Halsfragment. Weiß. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Sörházkert. (c. MNM 2/1946, 209). — d) Fragment. Weiß. Aus einem Skelettgrab mit der Bronze des Septimius Severus. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 197. (c. MNM 2/1946, 251). — e) Fragment. Weiß. Aus Brandgrab. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 163. (c. MNM 2/1946, 121).
3. Amphorenförmiges Glas. a) Zylindrischer Hals, waagerechte, eingerollte Mündung. Die beiden Henkel blieben nur in Stümpfen erhalten. Bläulichgrün. H: 150 mm, Mdm: 32 mm. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Járóka. (c. Tata K. 816). *Abb. 28/2.* — b) Ähnliches Stück, jedoch henkellos. Grün. H: 84 mm. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 48. (c. MNM 2/1946, 165). *Abb. 28/5.* Zusammen mit der kleinen Flasche unter Kat. Nr. 10.
4. Kugelige Flasche. Kurzer zylindrischer Hals, ausladender Mündungsrand. Grün, von gutem Material. H: 87 mm, Mdm: 31 mm. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 32. (c. MNM 2/1946, 165). *Abb. 28/4; Abb. 40/1.*
5. Merkurflasche. Am Boden 5 Halbkugeln. Grünlichweiß. H: 11,2 mm, Mdm: 30 mm, Bdm: 27 mm. Aus Brandgrab mit der Münze des Augustus und Galba. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 193. (c. MNM 2/1946, 146). *Abb. 29/1.*
6. Prismaförmige, zweihenklige Flasche. Kurzer Hals, weiter, ausladender Mündungsrand. Am Boden 4 Halbkugeln, in der Mitte mit der Spur eines abgeschnittenen Zapfens. Grün. H: 9,2 mm, Mdm: 34 mm, Bdm: 4,6 × 3,5 mm. Skelettgrab. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 37. (c. MNM 2/1946, 169). *Abb. 29/2.*
7. Kugelige Flasche mit eingedellter Seite. Langer Hals, auslandender Rand. Gelblichgrün. H: 11,2 mm, Mdm: 38 mm. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 37. (c. MNM 2/1946, 169). *Abb. 39/1.*
8. Konische Flasche. Mit leicht trichterförmigem Hals und Standring. Gründlichgelb. H: 62 mm, Mdm: 16 mm, Bdm: 20 mm. Aus Brandgrab. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 199. (c. MNM 2/1946, 154). *Abb. 29/3.*
9. Tiegel. Mit eingezogener Schulter, dickem ausladendem Rand, leicht eingedrücktem Boden. Grünlichgelb. H: 47 mm, Mdm: 39 mm. Aus Skelettgrab mit einer tropfenförmigen Flasche, Kat. Nr. 1a zusammen. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 112. (c. MNM 2/1946, 217). *Abb. 29/4.*
10. Delphinhenklige Flasche. Klein. Grün. H: 35 mm. Aus Skelettgrab, zusammen mit der Flasche unter Kat.-Nr. 3/b. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 48. (c. MNM 2/1946, 176). *Abb. 29/5.*
11. Parfümflasche mit Schnabelbildung. Varianten. a) Grün. H: 68 mm. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 24. (c. MNM 2/1946, 167). *Abb. 29/6.* — b) Grün. H: 75 mm. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 24. (c. MNM 2/1946, 162). — c) Grün. H: 107 mm. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 201. (c. MNM 2/1946, 252). — d) Gelblichgrün. H: 92 mm. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 175. (c. MNM 2/1946, 241).
12. Flasche. Kugelig, mit kurzem zylindrischem Hals, bei der Schulter eingezogen. a) Aus weißem Glas. H: 92 mm, Mdm: 32 mm, Bdm: 35 mm. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Járóka. (c. Tata K 774). *Abb. 39/3.* — b) Fragmentiert. Weiß. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Gerhát, Grab Nr. 11. (c. MNM 6/1940. 127).

13. Flasche. Dünnwandig, der Hals leicht trichterförmig, der Rand eingeschnitten. Der sich nach unten verjüngende Körper von vier runden Eindellungen verziert. Weiß. H: 128 mm, Mdm: 36 mm, Bdm: 34 mm. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Járóka. (c. Tata K 394). *Abb. 30/1; Abb. 40/2.*
14. Flasche. Dünnwandiger, kugelig Körper, eingezogene Schulter, sich kaum verjüngender trichterförmiger Hals, mit eingeschnittenem Mündungsrand. Die Seite von locker aufgesetzten Schlingen verziert, die mit Hilfe einer Pinzette aus der Seite des Gefäßes herausgeholt wurden. An der Schulter läuft ein doppelter eingeritzter Kreis ringsum. Weiß. H: 120 mm, Mdm: 43 mm. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Járóka. (c. Tata K 371). *Abb. 30/2; Abb. 39/4.*
15. Becher. Birnenförmig, mit ausladendem Hals und Mündungsrand, am Hals doppelte Glasfadenverzierung, am unteren Teil mit Standring. Grün. H: 95 mm, Mdm: 45 mm, Bdm: 43 mm. Aus Skelettgrab. Gräberfeld Sörházkert, Grab Nr. 186. (c. MNM 2/1946, 141). *Abb. 30/3; Abb. 39/2.*
16. Flasche. Kugelig, zylindrischer Hals, leicht eingezogene Schulter, flacher Boden. a) Weiß H: 384 mm, Mdm: 23 mm. Aus sekundärer Sarkophagbestattung zusammen mit den Funden unter Kat.-Nr. 25a., 26. (c. MNM 58, 37.12). Siehe Barkóczi, L., *Acta Ant.* 1965. 215ff. Grab Nr. 1. *Abb. 31/1; Abb. 41/1.* — b) Fragmentiert, grünlichweiß. Aus sekundärer Sarkophagbestattung mit dem Glas unter Kat.-Nr. 20a, 28, 29. zusammen. Barkóczi, L., a. a. O. 227 f. Grab Nr. 3. (c. MNM 58. 12,92). — c) Weiß. H: 203 mm, Mdm: 23 mm. Aus sekundärer Sarkophagbestattung mit den Münzen des Aurelianus und dem Glasbecher unter Kat.-Nr. 31 zusammen. (c. MNM 60. 9,1). Barkóczi, L., *Tatai Múzeum Évkönyve* (Jahrbuch des Museums von Tata) 1966. — d) Weiß. H: 191 mm, Mdm: 23 mm. Aus einem aus früheren Grabsteinen und Steinplatten zusammengestellten Grab mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 19b., 24., 33a., 34. zusammen. — (c. MNM 59. 1,11). Barkóczi, L., *Tatai Múzeum Évkönyve* (Jahrbuch des Museums von Tata) 1966. — e) Grün, dickwandig, mit ringsumlaufender Glasfadenverzierung. H: 224 mm, Mdm: 36 mm. Aus Ziegelgrab. *Abb. 31/2.* — f) Kleinere Flasche, fragmentiert, grün, stark irisiert. H: 116 mm., aus einem, aus Grabsteinen und Steinplatten zusammengestellten Grab mit dem Glas unter Kat.-Nr. 25b. zusammen (c. MNM 58.12. 81). Barkóczi, L., *Acta Ant.* 1965. 233. Grab Nr. 5. *Abb. 31/3.*
17. Flasche. Zweihenklig, kugelig, mit zylindrischem, sich leicht verjüngendem Hals, eingezogener Schulter und Standring. Grün. H: 224 mm, Mdm: 27 mm, Bdm: 71 mm. Aus einem, aus Steinplatten zusammengestellten Grab. Barkóczi, L., *Acta Ant.* 1965. 233ff. Grab Nr. 6. *Abb. 32/1; Abb. 41/2.*
18. Flasche. Kugelig, mit flachen Henkeln, der Hals fragmentiert, am unteren Teil Standring. Weißlichgrün. H: 168 mm, Bdm: 70 mm. Aus sekundärer Sarkophagbestattung mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 19a., 20b, 21., 30. zusammen. (c. MNM) Barkóczi, L., *Acta Ant.* 1965. 221ff. Grab Nr. 2. *Abb. 32/2.*
19. Flasche. Kugelig, mit trichterförmigem Hals. a) Gelblichgrün. H: 198 mm, Mdm: 94 mm, Bdm: 52 mm. Sekundäre Sarkophagbestattung mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 18., 20b., 21., 30. zusammen. Barkóczi, L., *Acta Ant.* 1965. 220ff. Grab Nr. 2. *Abb. 32/3.* — b) Gelblichgrün. H: 154 mm, Mdm: 70 mm. Aus einem aus Steinplatten zusammengestellten Grab mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 16d., 24., 33a., 34. zusammen. (c. MNM 59. 1. 12). Barkóczi, L., *Tatai Múzeum Évkönyve* (Jahrbuch des Museums von Tata) 1966. — c) Grünlichweiß. H: 156 mm, Mdm: 75 mm. Aus einem aus Steinplatten zusammengestellten Grab mit der Bronze des Probus und der Schüsselfragmenten unter Kat.-Nr. 27. (c. MNM 59. 1. 4.) Barkóczi, L., *Tatai Múzeum Évkönyve* (Jahrbuch des Museums von Tata) 1966.
20. Zweihenklige Flasche mit zylindrischem Körper. a) Hals- und Randfragmente. Beim Ausgangspunkt der Schulter können Reste der ovalen Einschliffe beobachtet werden. Grün. Aus sekundärer Sarkophagbestattung, mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 16b., 28., 29. zusammen. (c. MNM 58.12.92a., 92b.). Barkóczi, L., *Acta Ant.* 1965. 227f. Grab Nr. 3. *Abb. 33/1.* — b) Seitenfragment, mit ovalen Einschliffen. Gelblichweiß. Aus sekundärer Sarkophagbestattung mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 18., 19a., 21., 30. zusammen (c. MNM) Barkóczi, L., *Acta Ant.* 1965. 220f. Grab. Nr. 2.

21. Krug. Weit ausladender Mündungsrand, zylindrischer Körper, konisch eingerollter Boden, der Breite Bandhenkel fragmentiert. Durchschimmernd grünlichweiß. H: 262 mm, Mdm: 83 mm, Bdm: 107 mm. (c. MNM 58.12.45.). Aus sekundärer Sarkophagbestattung mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 18., 19a., 20b., 30. zusammen. Barkóczi, L., Acta Ant. 1965. 220ff. Grab Nr. 2. *Abb. 33/2.*
22. Kanne. Weit ausladender Mündungsrand, dünner Hals, birnenförmiger, gerippter Körper, der breite Bandhenkel steigt dem Mündungsrand zu an. Am unteren Teil ein schmaler Standring. Weißlichgrün. H: 245 mm, Mdm: 84 mm, Bdm: 80 mm. Aus einem aus Steinplatten und Grabsteinen zusammengestellten Grab mit dem Becher unter Kat.-Nr. 32. zusammen. (c. MNM) Barkóczi, L., Acta Ant. 1965. 299ff. Grab Nr. 4. *Abb. 33/3; Abb. 41/3.*
23. Kanne. Breiter Mündungsrand, sich nach unten verjüngender Körper, am Hals ringsumlaufende Glasfadenverzierungen. Der Bandhenkel steigt dem Rand zu an. Am unteren Teil ein doppelter Standring. Grün. H: 166 mm, Mdm: 27 mm, Bdm: 27 mm. Aus einem aus Steinplatten zusammengestellten Grab. (c. MNM). *Abb. 34/3.*
24. Flasche. Kugelig Körper, zylindrischer Hals, weit ausladender Mündungsrand, eingedellter Boden. Grün, stark irisiert. H: 71 mm, Mdm: 27 mm. Aus einem aus Steinplatten und Grabsteinen zusammengestellten Grab, mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 16d., 19b., 33a., 34. zusammen. Barkóczi, L., Tatai Múzeum Évkönyve (Jahrbuch des Museums von Tata) 1966. (c. MNM 59.1.15.). *Abb. 34/2.*
25. Langgestreckte Ölflasche, in der Mitte mit betontem Bauch. a) Gründlichgelb. L: 384 mm. Aus sekundärer Sarkophagbestattung (Augurengrab) mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 16a., 26. zusammen. (c. MNM 58.12.38.). Barkóczi, L., Acta Ant. 1965. 217ff. Grab Nr. 1. — b) Variante. Grün. L: 392 mm. Aus einem aus Grabsteinen und Steinplatten zusammengestellten Grab mit dem Glas unter Kat.-Nr. 16. zusammen. (c. MNM 58.12.80). Barkóczi, L., Acta Ant. 1965. 233ff. Grab Nr. 5. *Abb. 34/1.* — c) Doppeltes Stück aus dem Caecilia-Grab, aus sekundärer Sarkophagbestattung. Paulovics, I., Laur. Aqu. II. (DissPann. Ser. II. Nr. 11) 123f. (Beide verlorengegangen). — d) Weiß. Aus Ziegelgrab. (c. Tata).
26. Dicke Glasschüssel mit geschliffener Verzierung. Groß, mit leicht auslandendem Rand, an der Außenfläche mit kasettenartig angebrachten, elliptischen Schliffen. Beschädigt. Weiß. Durchm: 243 mm, H: 30 mm. Aus sekundärer Sarkophagbestattung mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 16a., 25a. zusammen. Barkóczi, L., Acta Ant. 1965. 225f. Grab Nr. 1. (c. MNM 58.12.39). *Abb. 34/6; Abb. 42/3.*
27. Schüsselfragmente. Dickwandig, weiß, mit eingeschliffener geometrischer Verzierung. Das Stück ist durch die wohlerhaltene Bronzemünze des Probus datiert. Mit dem Glas unter Kat.-Nr. 19c. zusammen. (c. MNM 59.1.5). Barkóczi, L., Tatai Múzeum Évkönyve (Jahrbuch des Museums von Tata) 1966.
28. Becher. Dem Fuß zu gleichmäßig verengt, der Rand geschnitten, an der Seite dreimal zwei parallel ringsumlaufende Linien eingeschliffen. Grünlich. H: 104 mm, Mdm: 48 mm, Bdm: 26 mm. Aus sekundärer Sarkophagbestattung mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 16b., 20a., 29. zusammen. (c. MNM 58.12.83). Barkóczi, L., Acta Ant. 1965. 227ff. Grab Nr. 3. *Abb. 34/5.*
29. Becher. Dünnwandig, dem Fuß zu gleichmäßig verengt, der Rand eingeschnitten, an der Seite zwei parallel ringsumlaufende Linien eingeschliffen. Grünlichweiß. H: 120 mm, Mdm: 70 mm, Bdm: 36 mm. Aus sekundärer Sarkophagbestattung mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 16b., 20a., 28. zusammen. (c. MNM 58.2.94). Barkóczi, L., Acta Ant. 1965. 227ff. Grab Nr. 3. *Abb. 34/4.*
30. Dickwandiger Glasbecher. An der Seite mit acht Rippen, schmalem Standring. Weißlichgrün. H: 145 mm, Bdm: 54 mm. Aus sekundärer Sarkophagbestattung mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 18., 19a., 20b., 21. zusammen. (c. MNM 58.12.47). Barkóczi, L., Acta Ant. 1965. 224. Grab Nr. 2. *Abb. 35/1; Abb. 41/4.*

31. Becher. Dünnwandig, mit ausladendem Rand, Standing, an der Seite mit vier senkrechten Falten. Weiß. H: 145 mm, Mdm: 83 mm, Bdm: 50 mm. Sarkophagbestattung mit den Münzen des Aurelianus und dem Glas unter Kat.-Nr. 16c. (c. MNM 60.9.2). Barkóczi, L., Tatai Múzeum Évkönyve (Jahrbuch des Museums von Tata) 1966. *Abb. 35/2.*
32. Becher. Dünnwandig, mit schräg ausladendem Rand, nach unten sich leicht verjüngendem Körper, eingedelltem Boden. Grünlichweiß. H: 112 mm, Mdm: 81 mm, Bdm: 46 mm. Aus einem aus Grabtafeln und Steinplatten zusammengestellten Grab mit dem Glas unter Kat.-Nr. 22. zusammen. (c. MNM 58.12.57). Barkóczi, L., Acta Ant. 1965. 229ff. Grab Nr. 4. *Abb. 35/3.*
33. Becher. Dünnwandig, mit schräg ausladendem Rand und mit Fuß. a) Grün. H: 117 mm, Mdm: 60, Bdm: 42 mm. Aus einem aus Steinplatten und Grabtafeln zusammengestellten Grab mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 16d., 19b., 24., 34. zusammen. (c. MNM 59.1.14.) Barkóczi, L., Tatai Múzeum Évkönyve (Jahrbuch des Museums von Tata) 1966. — b) Weiß. H: 115 mm, Mdm: 81 mm, Bdm: 42 mm. Aus einem aus Steinplatten zusammengestellten Grab. (c. MNM 59.1.2). *Abb. 35/4; Abb. 42/1.*
34. Becher. Dünnwandig, geschweiffter Körper. Mit ausladendem Rand und Standing. Weiß. H: 122 mm, Mdm: 78 mm, Bdm: 48 mm. Aus einem aus Steinplatten und Grabtafeln zusammengestellten Grab, mit den Gläsern unter Kat.-Nr. 16d., 19b., 24., 33a. zusammen. (c. MNM 59.1.15). Barkóczi, L., Tatai Múzeum Évkönyve (Jahrbuch des Museums von Tata) 1966. *Abb. 35/5; Abb. 42/2.*
35. Flasche. Am kugeligen Körper mit dichten Kannelüren, am langen Hals breiter ausladender Mündungsrand. Grün. H: 122 mm, Mdm: 49 mm, Bdm: 74 mm. Gräberfeld Cellás. (c. Tata K 19). *Abb. 36/1.*
36. Flasche. Gedrückt-kugeliger Körper, weit ausladender Mündungsrand, eingedellter Boden. a) Weiß. H: 157 mm, Mdm: 69 mm, Bdm: 110 mm. Gräberfeld Cellás. (c. Tata. K 14.) *Abb. 36/2.* — b) Gedrückt-kugeliger Körper, schmalerer Mündungsrand. Grünlich. H: 200 mm, Mdm: 43 mm, 4. Gräberfeld, Grab Nr. 7. Barkóczi, L., FA 1961. 100. — c) Grün. H: 159 mm, Mdm: 44 mm. Aus sekundärer Sarkophagbestattung mit den Münzen des Constantinus. (c. MNM 58.12.2). Barkóczi, L., Tatai Múzeum Évkönyve (Jahrbuch des Museums von Tata) 1966. — d) Fragmentiert. Grünlich. H: 104 mm. 2. Gräberfeld, Grab Nr. 1. (c. MNM 6/1927. 28). Barkóczi, L., FA 1961. 102. — e) Hals fragmentiert. Grün. H: 103 mm. 2. Gräberfeld, Grab Nr. 4. (c. MNM 6/1927. 29). Barkóczi, L., FA 1961. 103.
37. Flasche. Gedrückt-kugelig, eingezogene Schulter, zylindrischer Hals, nicht allzu breiter Mündungsrand. Grün. H: 155 mm, Mdm: 38 mm. Aus Ziegelgrab. (c. MNM 59.1.3) *Abb. 36/3.*
38. Flasche. Birnenförmiger Körper, eingedrückter Boden, deformierte Mündung. Grün. H: 85 mm, Mdm: 23 mm, Bdm: 47 mm. Gräberfeld Cellás. (c. Tata K 23). *Abb. 36/4.*
39. Flasche. Tonnenförmiger Körper, breit ausladender Mündungsrand, eingedellter Boden, an der Seite dichte Kannelüren. a) Moosgrün. H: 177 mm, Mdm: 64 mm. Gräberfeld Cellás. (c. Tata K 1904). *Abb. 37/1.* — b) Moosgrün. H: 179 mm, Mdm: 53 mm, Bdm: 70 mm. Gräberfeld Cellás. (c. Tata K 11). — Variante. — c) Grün. H: 175 mm, Mdm: 67 mm. Gräberfeld Cellás. (c. Tata K 21). — d) Variante. Ohne Kannelüren. Moosgrün. H: 170 mm, Mdm: 55 mm. Gräberfeld Cellás. (c. Tata. K. 1905'T).
40. Flasche. Gedrückt-zylindrischer Körper, zylindrischer Hals, breit ausladender Mündungsrand. Moosgrün. Schiefes Fehlprodukt. H: 119 mm, Mdm: 68 mm, Bdm: 85 mm. 1. Gräberfeld, Grab Nr. 3. (c. MNM 5/1928. 2). Barkóczi, L., FA 1961. 98. *Abb. 37/2.*
41. Becher. Halbeiförmig, etwas ausladender Rand. Auf dem Körper ringsumlaufende, wellenlinienförmige dicke Fadenauflege. Hellmoosgrün. H: 78 mm, Mdm: 83 mm. Aus Ziegelgrab. (c. Tata). *Abb. 37/3.*

42. Becher. Halbeiförmig, mit leicht ausladendem Rand. Unter dem Rand zwei parallel eingeschliffene Linien, darunter aufgelegte blaue Tüpfchen. Grün. H: 70 mm, Mdm: 76 mm, Bdm: 24 mm. Aus einem aus Steinplatten zusammengestellten Grab. 3. Gräberfeld, Grab Nr. 2. (c. MNM 31/1929). Barkóczy, L., FA 1961. 104. *Abb. 37/4.*
43. Becher. Halbeiförmig, ausladender Rand, leicht eingedellter Boden. a) Grün. H: 74 mm, Mdm: 94 mm. Gräberfeld Cellás. (c. Tata K 1919). *Abb. 38/4.* — b) Grün. H: 75 mm, Mdm: 84 mm. Gräberfeld Cellás. (c. Tata K 1920). *Abb. 40/4.*
44. Becher. Halbkugelig, mit ausladendem Rand, in der Mitte eine ringsumlaufende, eingeschliffene Linie. Weiß. H: 60 mm, Mdm: 95 mm. Gräberfeld Cellás. (c. MNM 7/1927. 2). *Abb. 38/5.*
45. Becher. Fragment, an den Seiten mit Eindellungen. Dünnwandig. Grün. H: 52 mm, Mdm: 99 mm. Aus Ziegelgrab. Gräberfeld Cellás. (c. Tata K 1906). *Abb. 37/5.*
46. Becher. Mit ausladendem Rand, Standring. Grünlichweiß. H: 60 mm, Mdm: 84 mm, Bdm: 42 mm. Südlich vom Lager. (c. MNM 62.36.243). *Abb. 38/2.*
47. Becher. Umgekehrt stumpfkegelförmig, verstärkter Mündungsrand, leicht eingedellter Boden. a) Grünlich. H: 128 mm, Mdm: 82 mm, Bdm: 32 mm. Gräberfeld Cellás. (c. Tata K 893). *Abb. 38/1.* — b) Weiß. H: 65 mm. 1. Gräberfeld, Grab Nr. 3. (c. MNM 5/1928, 4). Barkóczy, L., FA 1961. 99. — c) Fragment. Weiß. 1. Gräberfeld, Grab Nr. 10. (c. MNM 5/1928. 12). Barkóczy, L., FA 1961. 99.
48. Becher. Umgekehrt stumpfkegelförmig, mit ausladendem Rand, Standring. Weiß. H: 118 mm, Mdm: 86 mm, Bdm: 39 mm. Gräberfeld Cellás. (c. Tata K 1917). *Abb. 38/3; Abb. 40/3.*

LÁSZLÓ BARKÓCZI

KÉSŐRÓMAI SÍROK HALIMBÁN

1962. április elején Halimbáról, a Bakonyi Bauxitbánya igazgatója telefonon értesítette a Magyar Nemzeti Múzeumot, hogy az üzem területén, földmunkák során emberi csontokat és régi pénzt találtak.

Április 13—14-én B. Bónis Éva a helyszínen három sír feltárását végezte el. Jelentése a következő lelelőkörményeket rögzíti:¹ „Török Gyula 1952—55. évek között folytatott ásatásainak színhelyétől DK-re, a római kori házalapoktól és égetéses síroktól ÉK-re későrómai csontvázas temetőt bolygattak meg.² A temetőn keresztül húzott árkok egy új garázsépület csatorna levezető csövei számára készültek (43. ábra). A garázs és az irodaépületek közötti betonkerítés melletti kb. K—Ny-i irányú csatornaárokban bukkantak először sírokra (44. ábra). A munkások a leleteket beadták az irodára. A találoktól még egy bronz karperecet kaptam meg utólag.³ A találok bemondása, majd a sírok hitelesítése és föltárása öt sír megismerését eredményezte. Tekintettel arra, hogy Halimbán eddig már tíz római sír került az elmúlt években feltárássra, ezeket 11—15-ig számoztam.”⁴

A sírok leírását az alábbiakban adjuk:

11. sír.

M: 170 cm, DK-ÉNy, 144°. A bal váll fölötti rész maradt csak meg a vázból. A sír gödre ovális formájú volt. Feltárás közben betört a talajvíz. In situ csak a vascsatot találta az ásató, a többi leletet az árok ásásakor megtalált állapot szerint rögzítette.

Melléletek:

1. *Vascsat* (46. ábra 11/1; 49. ábra 3). Kerek átmetszetű, kovácsoltvasból készült, ún. „Omega” csat. Nyitott, végei bepödröttek. Töredékes. Átm.: 4,5 cm. v: 0,5 cm (ltsz. MNM 62.410.1). Bal váll fölött.⁵

2. *Vaskés* (46. ábra 11/2; 49. ábra 4). Rövid nyelvű, egyélű, hosszított babérlevél alakú. H: 13,7 cm, sz: 2 cm, v: 0,3 cm (ltsz. 62.410.2.). Jobboldalt, a hónalj alatt.⁶

3. *Bronzérem* (50. ábra 1). Av: IMP LIC LICINIVS PF AVG Rev: IOVICONSERVATORI
B
SIS • (RIC 424.17 = i. sz. 315—316). (Ltsz. 62.410.3.) Jobb csípőnél.

¹ Magyar Nemzeti Múzeum Adattár IX (149) 1962. és VII (181) 1963. szám alatt. — Köszönettel tartozom B. Bónis Évának a publikálás jogának átengedéséért. — A leletek a MNM Régészeti Osztályán találhatók 62.410.1. — 62.413.1. leltári szám alatt.

² B. Bónis É., FA 12 (1960) 22. ábra.

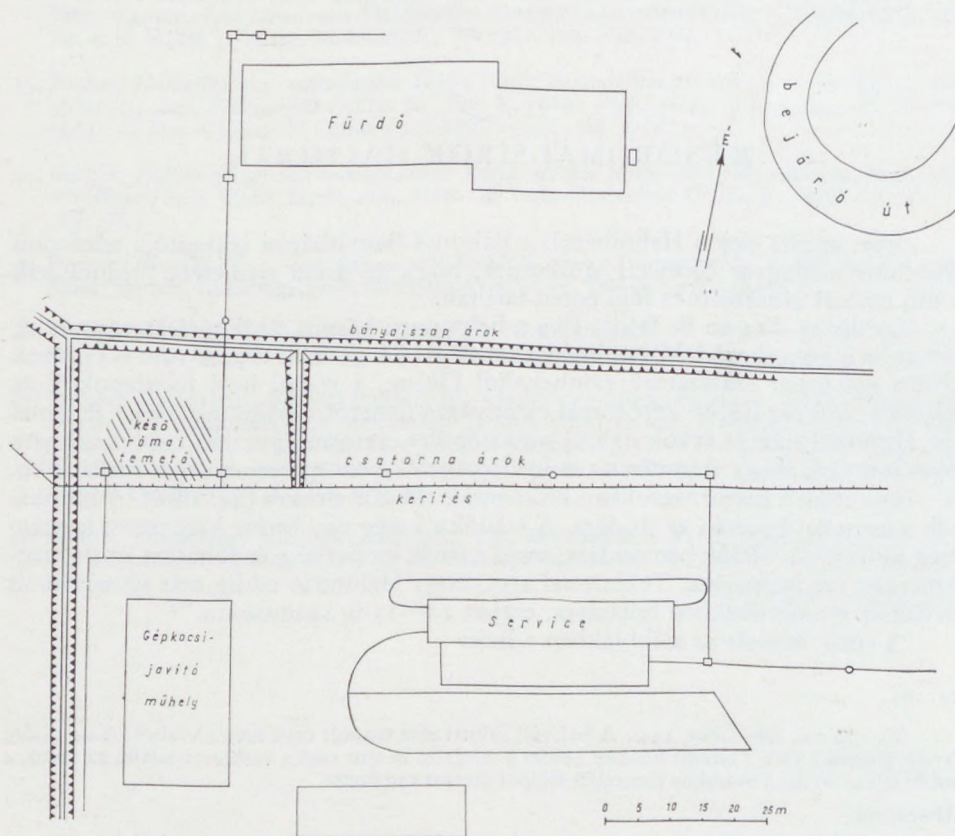
³ A megmentett leletek és azok helyének utólagos rögzítése a találó Ruzsa Endrének köszönhető.

⁴ Ismertetésükre vö. B. Bónis É., i. m. 91 skk., 2. j.

⁵ Keszthely- Piac tér 7. sír: Sági K., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 12. ábra 11.; Sz. Burger A., Acta Arch. Hung. 18 (1966) 103., 57. j.

⁶ Sz. Burger A., JPME 1962. 121., 48. j.; Ságvár 63. sír: Ua., Acta Arch. Hung. 1966. 106.; 108. sír: uo. 109.

HALIMBA, 1962.

43. ábra

4. *Üveg pohár töredékei* (46. ábra 11/4; 47. ábra). Világoszöld színű, vékony falú, félgömb alakú csésze. Pereme vágott, széle enyhén betartott. Több darabra törve. M: 5,5 cm, szá: 8,9 cm (ltsz. 62.410.4.). Bal combnál.⁷

5. *Agyagtál töredéke* (46. ábra 11/5; 49. ábra 5). Sötétszürke, durva, kavicsos agyagból készített lapos tál perem- és oldaltöredéke. Pereme vágott, megvastagított, kifelé gyűrű. M: 4,5 cm (ltsz. 62.410.5.). Combánál.⁸

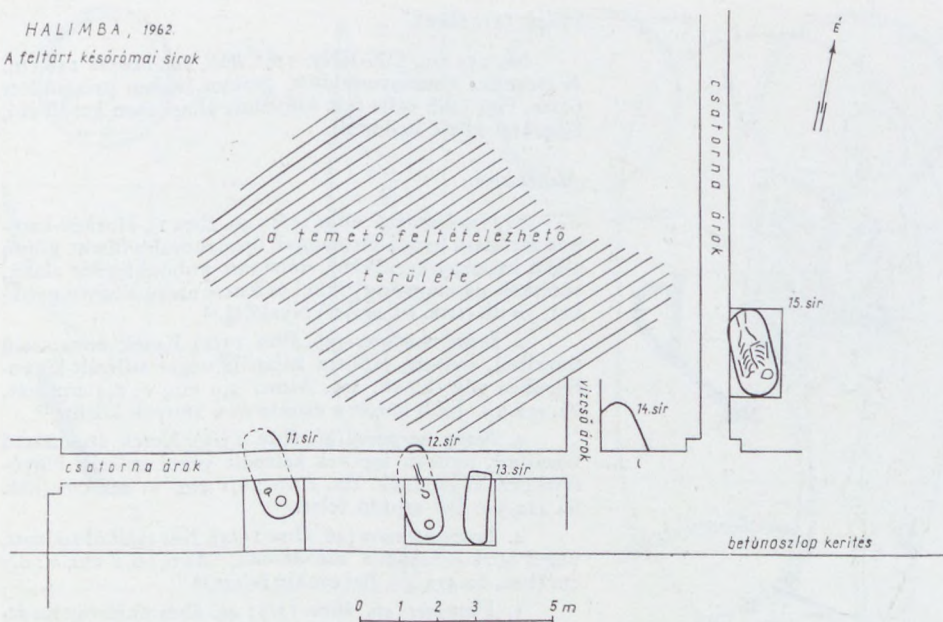
12. sír.

M: 145 cm, DK-ÉNy, 150°. Bolygatott. Rábontáskor a talajvíz a további feltárást megakadályozta. Nő (?) váza.

⁷ Ságvár 265. sír: uo. 319. j.; 316. sír: uo. 388. j. további irodalommal.

⁸ Bogád 18. sír: Sz. Burger A., JPMÉ 1962. 121., 47. j.; Tótvázsony: Sági K., i. m. 19. ábra 3. — A szürke, lapos tálok gyakori mellékletei, főleg bögrével együtt, a közeli Noricum késő-római temetőinek is: Noll, R., Der römische Kindersarkophag von Ebergassing. Festschrift für Alphons A. Barb. Wiss. Arbeiten aus dem Burgenland. 35. (Eisenstadt 1966) 153., 3. ábra, további irodalommal.

HALIMBA, 1962.
A feltárt későrómai sírok

44. ábra

Mellékletek:

1. *Agyagsészke* (46. ábra 12/1; 48. ábra 2). Kétfülű, hengeres testű, erősen behúzott talpú. Pereme alatt és vállán párhuzamos, bevágott sávok között két-két sorban, egymással ellentett irányú, ferde, bevagdalt füzérsorok díszítik. Téglá színű, kívül vörösesbarna mázzal. Ép. M: 9,1 cm, szá: 11,6 cm, tá: 4,3 cm (ltsz. 62.411.1.). Hónalj táján, jobboldalt.⁹

2. *Bronz karperec* (46. ábra 12/2). Kerek átmetszetű huzalból, nyitott. Végei stilizált, laposra kalapált kígyófejekben végződnek. Ép. Átm.: 6,5 cm, v: 0,3 cm (ltsz. 62.411.2.). A mellén találták.¹⁰

3. *Bronz karperec* (46. ábra 12/3). Kerek átmetszetű huzalból készült. Egyik vége kis kampóban, a másik laposra kalapált hurokban végződik, így kapcsolódnak egymásba. Ép. Átm.: 6,4 cm, v: 0,3 cm (ltsz. 62.411.3.). A mellén találták.¹¹

13. sír.

M: 150 cm, D-É, 172°. Tájolása eltér a többi sírétől. Az árok építése nem érintette, ugyanis már a római korban teljesen kiürítették. Fadarabkákat arra utalnak, hogy esetleg koporsó maradványai kerültek felszínre. A sírgödör a fejnél ívelt, két oldala párhuzamos. Mérete: h: 175 cm, sz: 65 cm.

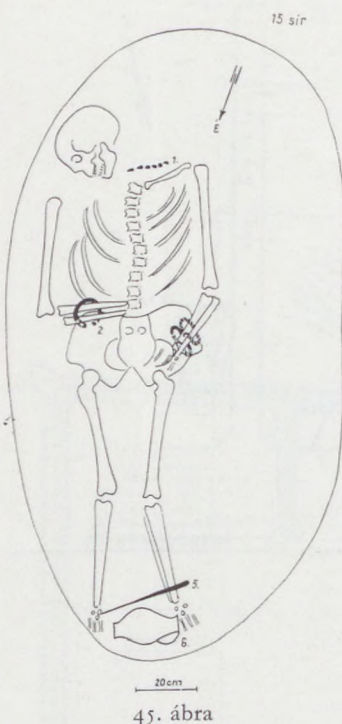
14. sír.

Az árok ásásakor ezt a sírt teljesen átvágták. Bontásakor már csak csigolya és karcsonit darab volt benne található. A tájolás iránya, a sírgödör mérete nem volt megállapítható.

⁹ Ságvár 331. sír: Sz. Burger A., Acta Arch. Hung. 1966. 399. j.

¹⁰ Tótvázsony: Sági K., i. m. 19. ábra 8.

¹¹ Keszthely-Dobogó 20. sír: Sági K., i. m. 36. ábra 12.; Keszthely- Piac tér 16. sír: uo. 15. ábra 2—3.; Zánka: uo. 16. ábra 7.

15. sír (45. ábra).

M: 155 cm, DK-ÉNy, 155°. Nő, váz hossza 148 cm. A csontváz összenyomódott, gerince íveltén préselődött össze. Feje jobb válla felé kifordult állapotban került elő, lábszárai kifelé hajlottak.

Mellékletek:

1. *Nyaklánc* (46. ábra 15/1; 49. ábra 1). Hurkós-kampós záródású bronz zárótaggal, bronzhuzalra fűzött gömb alakú bronzgyöngyökkel, valamint kubooktaéder alakú, sötétkék pasztagyöngyökkel és lencse alakú kőgyöngyökkel, 19 db (ltsz. 62.412.1.) Nyaknál.¹²

2. *Bronz karperec* (46. ábra 15/2). Kerek átmetszetű huzalból, nyitott, laposra kalapált végei stilizált kígyófejekben végződnek. Ép. Átm.: 5,9 cm, v: 0,3 cm (ltsz. 62.412.2.). Jobb karon a csukló és a könyök között.¹³

3. *Bronz karperec* (46. ábra 15/3). Kerek átmetszetű huzalból, nyitott, laposra kalapált végei stilizált kígyófejekben végződnek. Ép. Átm.: 6,1 cm, v: 0,4 cm (ltsz. 62.412.3.). Bal csukló felett.¹⁴

4. *Bronz karperec* (46. ábra 15/4). Két szálból sodrott, végei hurkós-kampós záródásúak. Átm.: 6,2 cm, v: 0,7 cm (ltsz. 62.412.4.). Bal csukló felett.¹⁵

5. *Vasnyárs* (46. ábra 15/5; 49. ábra 2). Hengeres átmetszetű, kovácsoltvasból készült, egyik vége felé elkeskenyedik. Hegye letörtött. H: 25,5 cm, v: 1,3—0,5 cm (ltsz. 62.412.5.). Lábfejeknél.¹⁶

6. *Agyagkorsó* (46. ábra 15/6; 48. ábra 1). Kihajló peremmel, körte formájú testtel, behúzott, lapos talppal, lapos szalagfüllel. Tégla színű, kívül barnászöld mázzal.

Ép. M: 19,1 cm, szá: 4,1 cm, tá: 5,5 cm (ltsz. 62.412.6.). Lábfejek hegyénél.¹⁷

A sír fölött, a talajfelszíntől 80 cm mélységből került elő:

7. *Bronzérem* (50. ábra 2). Av: IMP LIC LICINIVS PF AVG Rev: IOVI CONSERVATORI

B
SIS • (égett, RIC 423.8 = i. sz. 313—315. — ltsz. 62.413.1.).

A fentiekben ismertetett sírok mostoha lelőkörményei pontosabb és részletesebb ásatási megfigyeléseket nem tettek lehetővé. A feltárás közben betört talajvíz, vagy már a római korban történt sírrablás talán csak a 15. sírt kímélte meg. Mindezek ellenére a halimbai későrómai sírcsoport tartogat számunkra néhány fontos eredményt. Tájékozás szempontjából a 14. sír kivételével mind a négy sír adatai használhatók.

A megmentett és feltárt leleteket vizsgálva feltűnik viszonylagos gazdagságuk és szép kivitelük. A 11. sír vaskése (49. ábra 4) a későrómai temetők kedvelt mel-

¹² Zengővárkony (II) 12. sír: *Dombay J.*, JPMÉ 1957. XVIII. t. 10.; Fazekasboda 1. sír: uo. XXI. t. 2.; 7. sír: uo. XXVI. t. 1.; Kapcsolópárhoz vö. Ságvár 201. sír: *Sz. Burger A.*, Acta Arch. Hung. 1966. 120.

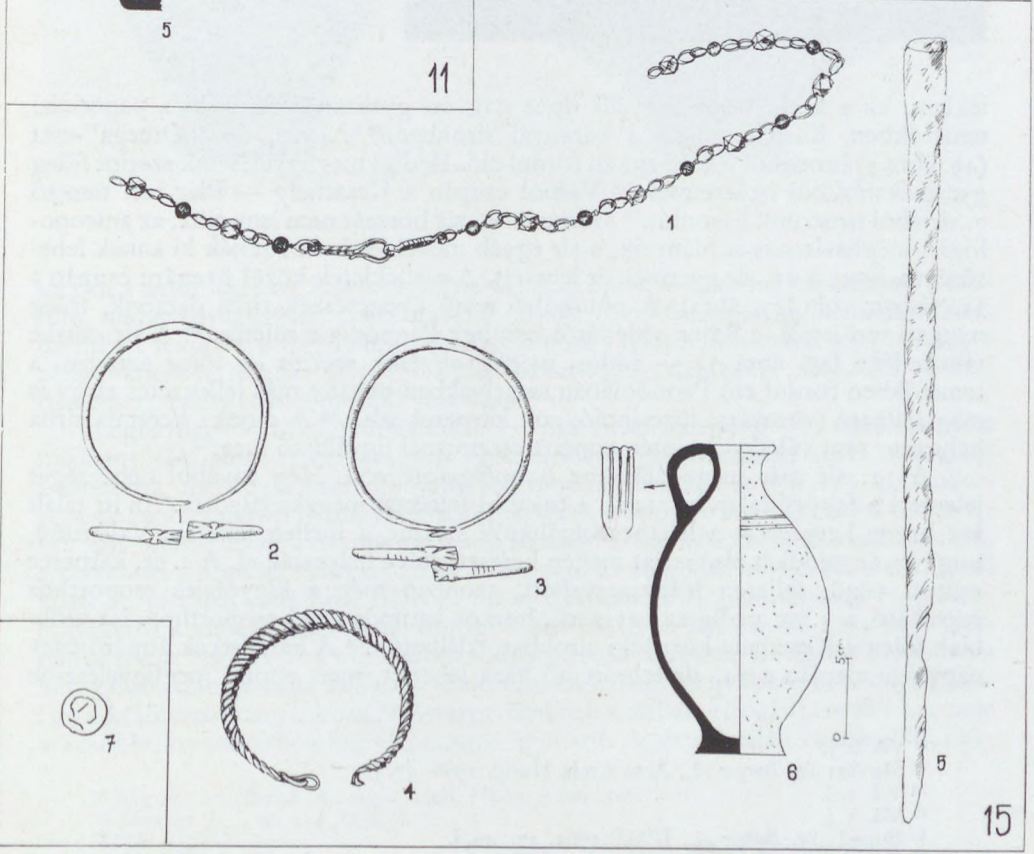
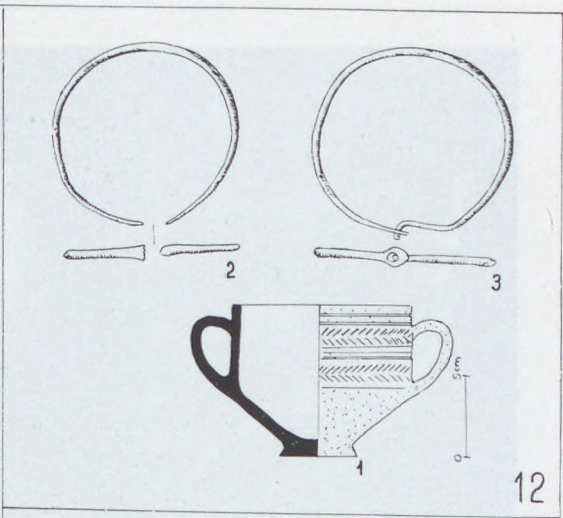
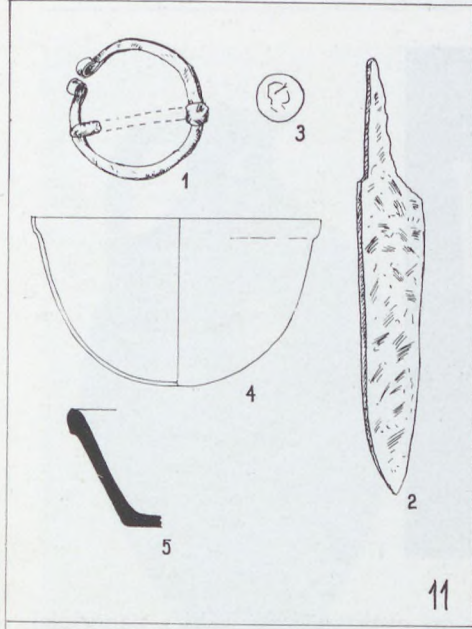
¹³ Tótvázsony: *Sági K.*, i. m. 19. ábra 8.; Ságvár 283. sír 2d; *Sz. Burger A.*, Acta Arch. Hung. 1966. 128.

¹⁴ Lásd 13. j.

¹⁵ Ságvár 73. sír 8: *Sz. Burger A.*, Acta Arch. Hung. 1966. 107. további irodalommal.

¹⁶ Bogád: *Sz. Burger A.*, JPMÉ 1962. 130., 67. j. további irodalommal.

¹⁷ Ságvár 146. sír: *Sz. Burger A.*, Acta Arch. Hung. 1966. 113.; 167. sír: uo. 115.

46. ábra

47. ábra

léklete; ez a keskenyebb, egyélű típus nagyon gyakran fordul elő a pannóniai temetőekben, főleg azonban a baranyai sírokban.¹⁸ A vas, ún. „Omega”-csat (49. ábra 3) bronzból is elég ritkán fordul elő. Eddigi megfigyeléseink szerint főleg gyermeksírokból ismeretesek.¹⁹ Vasból csupán a Keszthely — Piac téri temető 7. sírjából ismerünk hasonlót.²⁰ Miután a 11. sír hosszát nem ismerjük, az antropológiai meghatározás is hiányzik, a sír egyéb mellékletei nem zárják ki annak lehetőségét, hogy a 11. sír gyermeksír lehetett. A mellékletek közül üvegáru csupán a 11. sírban volt (47. ábra). A gömbölyű testű üvegcsészék ritka darabok, főleg nyugati területről, a Rajna vidékéről kerültek Pannónia területére.²¹ A sír szürke táltöredéke (49. ábra 5) — eddigi megfigyeléseink szerint — főleg azokban a temetőekben fordul elő Pannóniában, amelyekben néhány más jellegzetes tárgy is megtalálható (vasnyárs, tűzcsiholó, sok karperec stb.).²² A csonka kerámia sírba helyezése sem véletlen, szintén ennél a csoportnál figyelhető meg.²³

A 12. sír már megtalálásakor is bolygatott volt. Még további nehézséget jelentett a feltörő talajvíz, amely a további feltárást megakadályozta. Az itt talált két bronz karperecet a leletbeszolgáltatók szerint, a mellén találták. Valószínű, hogy a váz mindkét alsókarját mellén keresztbetéve helyezték el. A 2. sz. karperec nyitott végű, teljesen leegyszerűsített, azonban még a kígyófejes csoporthoz sorolható, a 3. sz. pedig az egyszerű, hurkos-kampós végű csoporthoz. Ez utóbbiak főleg a Keszthely környéki sírokban találhatók.²⁴ A karperecek átmérőjének nagysága alapján a 12. sír felnőtt nő váza lehetett, mert eddigi megfigyeléseink

¹⁸ Vö. 6. j.

¹⁹ Ságvár: Sz. Burger A., Acta Arch. Hung. 1966. 57. j.

²⁰ Vö. 5. j.

²¹ Vö. 7. j.

²² Bogád: Sz. Burger A., JPMÉ 1962. 47., 49. j.

²³ Ezt bizonyítják a már említett, legújabbban feltárt temetők vizsgálatai: vö. 32. j.

²⁴ Vö. 11. j.

48. ábra

szerint a gyermeksírok karperecei kisebb átmérőjűek.²⁵ E sírban találták azt a két-fülű, mázas agyagsészét (48. ábra 2) is, amely mind formáját, mind pedig tűzés-díszítését tekintve a legritkább példányok közé tartozik. Formáját legközelebb a zengővárkonyi temető (II) 17. férfisírjában talált darabéval vethetjük össze, díszítésére eddig nem ismerünk analógiát.²⁶

Leggazdagabb leletegyüttesünk a 15. női sírból került elő. A nyaknál talált nyaklánc (49. ábra 1) nemcsak ép kapcsolópárja miatt, hanem azért is értékes számunkra, mert ez a bronzgömbös, kis bronzkarikákkal és sötétkék kubooktaéder alakú üvegpaszta gyöngyszemekkel kialakított típus főleg a baranyai temetőkből ismeretes.²⁷ Ezek a nyaklánc típusok zömmel annál a csoportnál fordulnak elő, amelyeknél a hosszú, vasnyárs alakú házieszköz is megtalálható. A jobb csuklónál talált 2., és a bal csuklónál talált 3. bronz karperec majdnem teljesen egyforma. Mindkettő a stilizált kígyófejes típushoz tartozik.²⁸ A bal csukló kígyófejes példánya fölött került elő a két szálból sodrott bronz karperec is. Ez utóbbi mind a két szálból, mind a négy szálból sodrott típusokkal együtt gyakori melléklete általában a későrómai temetőknek.²⁹ E karpereceknek a sírban elfoglalt eredeti helyzete a későbbi kutatásokhoz fog támpontot nyújtani. A sírban talált barnászöld, egy-

²⁵ Ságvár: Sz. Burger A., Acta Arch. Hung. 1966. 146.

²⁶ Dombay J., i. m. 214., XX. t. 5.

²⁷ Vö. 12. j.

²⁸ Ságvár: Sz. Burger A., Acta Arch. Hung. 1966. 146.

²⁹ Ságvár: Uo. 98. j.

fülű, mázas korsó (48. ábra 1) közel áll a ságvári mázas kerámiák csoportjához. Feltehetően ez a példány is a dél-pannoniai készítési centrum körébe tartozik.³⁰

Szólnunk kell végül a 15. sírban talált vasnyárs szerű házieszközökről is (49. ábra 2). Dombay János figyelte meg, hogy ezek az egyelőre ismeretlen rendeltetésű tárgyak csak női sírokban fordulnak elő.³¹ Ezt a megfigyelést alátámasztja az utóbbi években feltárt bogádi, fekedí, majsi, gödrekeresztúri,³² továbbá a somogy-szili³³ és somodori temető is,³⁴ azzal a kiegészítéssel, hogy azok a női sírok, amelyekben ez a tárgy megtalálható, mindig gazdagok egyéb mellékletekben is. Azt is megfigyeltük, hogy ezek a tárgyak majdnem mindig a lábfejek táján találhatók, legtöbb esetben a lábfejekeken keresztbetéve, úgy, hogy hegyük a találáskor a jobb lábfej felé esett; továbbá azt is meg kell jegyeznünk, hogy ezen a helyzeten kívül a váz bal alsó lábszára mellett is előkerültek. Közlelbbi rendeltetését csak a legújabb ásatási megfigyelések feldolgozása után kíséreljük majd meghatározni, ezúttal csupán ismertetni kívántuk e legújabb, hiteles feltárásból származó példányt.

Szólnunk kell még e későrómai temető-töredék érmeiről is. Licinius sen. bronzérme került elő a 11. (50. ábra 1) és a 15. sírból (50. ábra 2). Mindkettő sisciai verdéből került ki az i. sz. 315–316. ill. 313–315. évek között. Azok a temetők, amelyek jellegzetes mellékleteik alapján kapcsolatba hozhatók a halimbai sírokkal, mind kb. 20 évvel későbbi érmekkel nyitnak.³⁵ Kivételt képez a Keszthely–dobogói temető 25., 27. és 43. sírja, amelyekben ugyancsak Licinius sen. érmei találhatók, és ugyanakkor megfelelnek a vasnyársas típusnak is.³⁶

A halimbai temetőcsoport sírjainak tájolasát elemezve, azt látjuk, hogy azok (a 13. sír kivételével) DK–ÉNy irányt mutatnak, fejjel DK-re. Meg kell itt jegyeznünk, hogy azok a fentebb említett Keszthely – dobogói sírok, amelyek egyébként legközelebb állnak a halimbai sírokhoz, éppen ellenkezőleg vannak tájolva, vagyis DNY–ÉK, fejjel DNY felé.

Eddigi ásatási megfigyeléseink szerint azok a temetőcsoportok, amelyek speciális mellékleteik alapján külön csoportot képeznek a pannóniai IV. századi temetkezésekben, a már említett későbbi érmekkel (i. sz. 324-től) indulva, legnagyobbbrészt egységesen K–Ny, ill. ÉK–DNY (fej ÉK-re) felé vannak tájolva. Az említett Licinius sen. érme alapján tehát azt látjuk, hogy a legkorábbi szakaszba tartozó temetkezések közül a halimbai sírok és a Keszthely – dobogói említett 3 sír a kezdeti szakaszban még nem követi a későbbi, egységes ÉK–DNY irányítást, hanem a halimbaiak fejjel DK, míg a Keszthely – dobogói említett 3 sír fejjel DNY felé van tájolva. Húsz év múlva azonban már ez az egységesnek tekintendő csoport a temetők tanúbizonysága szerint fejjel ÉK felé temeti halottait.

Teljesen eltérő irányt mutat a már említett 13. sír. Ez a sírgödör É–D irányítású volt. Miután már a római korban teljesen kirabolták, nem tudjuk ma már megmondani, hogy a koponya É vagy D felé nézett-e. Mindenesetre meg kell

³⁰ Ságvár: Uo. 140 sk.

³¹ Dombay J., i. m. 319 sk.

³² E sorok írójának feltárásai, feldolgozás alatt.

³³ Draveczky Balázs feltárásai, e sorok írója dolgozza fel.

³⁴ Mahler Ede (1906) ásatása, e sorok írója dolgozza fel.

³⁵ Dombay J., i. m. éremtábla.; Bogád: Sz. Burger A., JPMÉ 1962. éremtábla, továbbá

^{32–34.} j.

³⁶ Sági K., i. m. 212., 214.

49. ábra

jegyeznünk azt, hogy a munkálatok során innen korhadt fadarabok kerültek elő, amelyek minden bizonnyal fakoporsó maradványai.

A halimbai sírok nagyobb soros temetőre mutatnak. Az ásató jelentése szerint „... a feltárára került és a földmunkások által talált síroktól K-re és D-re az árkokban sírnyomok mutatkoztak. A csatornaárok hosszában a fürdőépületig sem találtam sírnyomokat. A temető a feltárt síroktól valószínűleg É—Ny felé terjedhet. Ezen a területen három éve ültetett kis park fái helyezkednek el”.³⁷ A majsi temetőfeltárás során megfigyelhettük, hogy a temető legszélén fekvő sírok legtöbbször még a római korban kirabolták.³⁸ Valószínűnek látszik tehát, hogy a halimbai sírok is egy nagyobb soros temető — esetleg — utolsó sorát alkották. Nagy kár, hogy feltételezett kiterjedése irányában már nem áll rendelkezésünkre szabad terület a további kutatások számára.

Halimbán már ismeretes egy kora császárkori hamvasztásos temető.³⁹ A jelenleg ismert IV. századi temető-töredék és a 10 hamvasztásos sír között néhány száz méter és jelentős szintkülönbség van.⁴⁰ A Hadrianus kor és a markomann háborúk között itt élt polgári település sírjaival egy romanizált népcsoport emlékei kerültek annak idején napvilágra. A II. és IV. század eleji leletek közötti időkre vonatkozó bizonyító anyag eddig nem került itt elő az ásások során. Valószínűnek látszik, hogy a IV. századi temető népessége nem szerves továbbélése a korai telepnek. Feltehető, hogy a Lőrintei úton, az ún. „Káposztás” kertekben nagy számban előforduló késő római építkezések nyomai összefüggésben vannak a fentiekben ismertett sírokkal,⁴¹ vagyis a halimbai későrómai temető népessége a közeli „Káposztás” kertek épületeiben lakhatott.

Összefoglalva fentieket: a halimbai későrómai temető-töredék sírjai egy romanizált, minden valószínűség szerint Rajna menti területéről betelepített etnikum azon csoportjához tartoztak, amely a Dunántúl egyes pontjain kimutatható.⁴² Jelentősége abban rejlik, hogy ezt a csoportot a legkorábbi időre keltezett érmek-

³⁷ Vö. I. j.

³⁸ 17., 25., 27., 29. és 38. sz. sírok. Vö. 32. j.

³⁹ Vö. 2. és 4. j.

⁴⁰ Vö. 2. j.

⁴¹ A halimbai feltárást végző Török Gyulának köszönöm meg szíves felvilágosítását.

⁴² *Dombay J.*, i. m. 309., 319 sk.; *Bogárd Sz. Burger A.*, JPME 1962. 133 sk. továbbá vö. 32—34. j.

kel (313—316) az eddig ismerteknél húsz évvel korábban már kimutathatjuk. Etnikumát tekintve legközelebbi kapcsolatot a zengővárkonyi (II), bogádi, Keszthely — dobogói, Keszthely — Piac téri temetők megfelelő sírjaival mutat.⁴³ Ezúttal csak ismertetni kívántuk ezt az értékes temető-töredéket, érdemben csak a legújabbban feltárt, hasonló jellegű temetők feldolgozása után kívánjuk értékelni.

SZ. BURGER ALICE

⁴³ Dombay J., i. m. 319 sk.; Bogád: Sz. Burger A., JPMÉ 1962. i. h.; Sági K., i. m. 198., 201., 212., 214.

SPÄTRÖMISCHE GRÄBER IN HALIMBA

Im Frühling des Jahres 1962 sind in Halimba (Kom. Veszprém), während der Bauarbeiten am Gebiet der Bakonyer Bauxitbergwerke spätrömische Gräber zutage gekommen.

Im Laufe der kurzen, von Éva B. Bónis geführten Rettungsgrabung wurden fünf spätrömische Gräber geborgen.

Die in den Gräbern gefundenen zwei Münzen (Abb. 50/1—2) datieren den erhaltenen Teil des Gräberfeldes auf die Jahre 313 bis 316. Auf Grund von einem eisernen Speiß, gefunden im Grabe Nr. 15 (Abb. 49/2), gehören unsere Gräber zu jener Gruppe der Gräberfeldes aus dem 4. Jh., die an einigen Stellen Transdanubiens vorkommend⁴²⁻⁴³ höchstwahrscheinlich mit einer vom Rheingebiet angesiedelten ethnischen Gruppe verbunden sind. Die Orientierung der Gräber von Halimba ist SO—NW (Kopf gegen SO), während die Gräber der erwähnten rheinländischen Siedler mit dem Kopf gegen NO gerichtet sind. In den letzteren sind jedoch selbst die frühesten Münzen etwa zwanzig Jahre später. Die Beobachtung zeigt also, daß die Gräber von Halimba, zur derselben Gruppe gehörend, mit den frühesten Münzen datiert eine verschiedene Orientierung aufweisen.

In Halimba ist uns schon ein Brandgräberfeld der frühen Kaiserzeit bekannt. Zwischen dem hiermit veröffentlichten fragmentarischen Gräberfeld aus dem 4. Jh. und den 10 Brandgräbern aus dem 2. Jh. gibt es ein beträchtlicher Unterschied in Entfernung und Niveau. Die Bevölkerung des Gräberfeldes aus dem 4. Jh. stammt nicht organisch von deren der frühen Ansiedlung ab.

Wir wollten hiermit diesen interessanten, wenn auch fragmentarischen Gräberfeld nur bekanntmachen, eine meritorische Auswertung folgt erst nach Bearbeitung der jüngst erschlossenen Gräberfelder ähnlichen Charakters.³²⁻³⁴

II. THEODOSIUS SOLIDUSÁNAK EGYKORÚ HAMISÍTVÁNYA

1966 nyarán Sárospatak és Sátoraljaújhely között, a végardói Kossuth Termelőszövetkezet területén egy V. századi bizánci solidus utánzata került elő.¹ Ez ad alkalmat arra, hogy kissé foglalkozzunk ezeknek a korabeli hamisítványoknak a kérdésével, amelyek az i. e. II. századtól a honfoglalás koráig nyomon követhetők a Kárpát-medence területén.

Itt most nem a különböző kelta törzsek philippeus stb. utánzataira gondolunk — sőt ezeket teljesen elváltaszjuk a következőkben adott anyagtól —, hanem azokra a római köztársaságkori és császárkori denárutánzatokra, amelyek az Alföldön és Erdélyben bukkannak fel szórványként és a különböző leletekben,² azokra a „szarmata” készítményeknek tartott II—III. századi római denárok bronzutánzataira,³ primitív aureus- és solidus-hamisítványokra, amelyeken még nyomokban felismerhető a római előképérem típusa is, és a hasonló bizánci érmekre.⁴

A múlt évben szórványként előkerült aranyérem II. Theodosius császár solidusának megközelítően hű másolata (51. ábra 1—2 — eredeti nagyságban és háromszoros nagyításban).

Az előlapon: DN THEODO — SIVS P F AVG, a császár pajzsot és lándzsát tartó mellképét páncélban, sisakban, szemben ábrázolták. A hátlapon: VOT XXIX—MVLT XXXXI Constantinopolist megszemélyesítő nőalak balra ül, glóbuson keresztet tart és baljában sceptrumot, lába hajóorron nyugszik, trónja mögött a földön pajzs, Tolsztoj 40. típus.⁵ A szelvényben 00A00. Összehasonlítva egy valódi veretel (51. ábra 3 — eredeti nagyságban) a következő különbségek tűnnek szemünkbe: az ábrázolás elnagyolt, az arc kidolgozatlan, a szem és a száj alig látszik, csak sejteni lehet helyüket. A pajzson az eredeti daraboknál minden esetben jól felismerhető egy jobbra vágató lovas, itt értelmetlen pontok, foltok szövevényét látjuk. A lándzsát tartó kéz is elrajzolt. A hátlapon ülő Constantinopolis lábai aránytalanul kicsik, nagyméretűre kiképzett, hordószerű

¹ A lelőhely a Ronyva folyó közelében fekszik, de annak árterületén kívül. Nyár elején mélyszántottak, ezután találták a solidust, amely a sátoraljaújhelyi Kertészeti Technikum közvetítésével került a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába (Itsz.: É. T. 122/1966). A területet 15 × 3 méteres sávban átvizsgáltuk a Csanda—Zalaváry-féle fémkutató műszerrel, minden további eredmény nélkül. Elszórtan vassalakot és fémlemez darabkákat — amelyek valószínűleg legújabb koriak —, továbbá jellegtelen cseréptöredékeket találtunk. A lelőhelyen és környékén építménynek vagy településnek nyoma nem volt.

² Kerényi A., NK 46—47 (1947—48) 10—11.; Jónás E., AECO 1 (1935) 7—10.

³ Gobl Ö., NK 3 (1904) 77—87.; Ua., NK 8 (1909) 144; Ua., NK 15 (1916) 57.

⁴ Ua., NK 5 (1906) 91—92.; Ua., NK 10 (1911) 52—70.; Szalay Gy., NK 25 (1926) 203.; Gobl Ö., 13 (1914) 22.; Ua., NK 15 (1916) 57., 17. kép.; és uo. 15.

⁵ Tolsztoj, I. I., Vizantijszkija monet. (Peterburg 1912) 72.

felsőtestével szemben. A sceptrum eltűnt valahol a ruha redőiben, csak a trón felett a vége látszik egy kissé. A hajóorrból pedig — ami határozott körvonalakkal emelkedik ki az eredeti darabokon — tüskés, ágszerű jel lett.

Mindkét oldal feliratai is torzultak. Valószínűleg az a darab, amelyről ennek a hamis példánynak a verőtöve készült, már maga is hibás vagy kopott lehetett. Hibás alatt azt értjük, hogy a betűk és az ábrázolás részletei, a verőtő kopottsága miatt, nem rajzolódtak ki teljesen tisztán. Tehát egy olyan egyén, aki nem ismeri a császári díszruhát és a latin betűket, a kopott vagy bizonytalan részek pótlásánál csak olyan formájú jeleket rajzol, mint amilyeneket az eredetin lát. Az előlapi feliratba fordítva került az „N” betű (N), a császár nevében . . . ODO . . . helyett O betűk vannak, a P F is QE jelekké torzul. A hátapon VOT XXIX (bizonyosan VOT XXX) MVLT „M” és „L” betűi I betűkké egyszerűsödnek. A verdejegy változását pedig már a fentiekben bemutattuk. Súlybeli eltérés a valódiaktól nem mutatkozik, mivel 4,42 grammot nyom a darab,⁶ azonban átmérője 1 mm-rel nagyobb, mint a császári verdében készült solidusoké.⁷ A hamis solidus inkább grafikus, mint plasztikus hatást kelt. A kidomborodó felületek: fej, arc, ülő alak, alig emelkedik ki a háttér síkjából, az eredetivel ellentétben.

Egészbe véve megállapíthatjuk, hogy összehasonlítva a valamivel korábbi IV. századi római solidusok hamisítványaiival, ez egy „jó” darab, első pillantásra valódi solidus látszatát keltő példány. Először arra gondoltunk, hogy az érem verőtöve egy eredeti lenyomatából, a hiányos részek kiigazításával készült. De a fent elmondott adatok, az érem nagysága, a nagyobb betűk és főként a betűk bizonytalan körvonalazása az előlapon, továbbá egy súlyos hiba a hátapon (erre majd az alábbiakban térünk rá), arra mutat, hogy teljesen önállóan vésett — de eredeti példány után — verőtőről készítették az érmet. A darab — a kontúrok élessége utal erre — az első veretek között kerülhetett ki a verdeből.

A vota az érmeiken a császár vagy az állam életével kapcsolatos nevezetes évfordulókra utal. Öt, tíz, tizenöt, húsz stb. éves évfordulókról lehet szó. Ez esetben a császár uralkodásának XXX. évére (de semmi esetre sem a XXIX.-re) vonatkozik érmünk.⁸ Bizonyos, hogy elírásról van szó. II. Theodosius császár uralkodásának harmincadik éve Marcellinus Comes szerint 430-ban volt.⁹ Így ez a dátum érmünkénél egyben a terminus post quem. Mivel a császárportréknak ez az ábrázolási módja még a VI. században is használatos,¹⁰ lehetséges, hogy későbbi időpontban történt solidusunk készítése, bár a pontos utánzásra való törekvés, továbbá a súly azonossága arra utal, hogy forgalmi pénznek szánták, tehát az eredeti darabokkal közel egykorúnak vélhetjük solidusunkat.

⁶ Nagy Constantinus 324-ben 4,55 grammban szabta meg a solidusok súlyát, ami még az V. században is elfogadott volt. *Schrötter, F., Wörterbuch der Münzkunde.* (Berlin—Leipzig 1930) 642.

A szikáncsi lelet mérésénél azt tapasztaltuk, hogy a solidusok súlya 4,40—4,55 gramm között ingadozott.

⁷ A szikáncsi leletben (Itsz.: É. T. 110/1963) ebből a típusból 911 darab fordul elő. Ezekkel összevetve a hamisítványt, azt láttuk, hogy bár egyes daraboknál 1,5—2,00 mm eltérés is mutatkozik az átmérőknél, azonban a sátorlajúhelyi solidus átmérője 1—1,5 mm-rel hosszabb az itt előforduló legnagyobb érem átmérőjénél.

⁸ *Boyce, A. A., New Solidus of Theodosius II. and other Vota Solidi of the Period.* Numismatic Notes and Monographs. No. 153. (New York 1965) 40.

⁹ *Marcellinus Comes, Chronica minora.* MGH XI/2. (Berlin 1961) 77.

¹⁰ I. Justinianus solidusai még egészen hasonló beállításban és ruhában ábrázolják a császárt. *Sabatier, J., Description générale des monnaies Byzantines.* (Paris 1862) XII. t. 2—3.

1

2

3

51. ábra

A barbarikum területén Érmihályfalván (Valea lui Mihai, Bihar m.) egy germán sírban előfordult, szintén egy hamis solidus,¹¹ II. Theodosius egy későbbi éremtípusának utánezata.¹² A szórványleletek arra utalnak,¹³ hogy az V. században ezen a területen forgalomban voltak a bizánci solidusok. Ezek között csak két típus ismétlődik, a Sabatier 5—6. és 14., előbbiek zömmel 442-ben¹⁴ kerültek kiverésre igen nagy mennyiségben. Mégis kevés volt azonban az ide szívtárgó aranypénz mennyiség, ennek pótlására készíthetett solidusokat nem lebecsülendő ügyességgel a helyi lakosság is.

BÍRÓNÉ SEY KATALIN

¹¹ *Huszár L.*, Acta Arch. Hung 5 (1955) 75., XXV. t. 141.; *Roska M.*, Arch. Ért. 44 (1930) 230., 148. kép 5. Mindkét esetben csak egy rajzot közölnek, amelyből nehéz a készítés stílusának azonos vagy hasonló voltára következtetéseket levonni.

¹² *Sabatier, J.*, i. m. V. t. 1.

¹³ Csak II. Theodosius solidusai részben szórványként: BÁCSDORDAS (Karavukovo): *Huszár L.*, i. m. 66., XXV. t. 15., Sabatier 6. típus.; DÁVOD: *Gohl Ö.*, NK 20 (1921) 55., Sabatier 5. típus.; NÓGRÁD MEGYE (közelebbi lelőhely nincs): MNMÉ, éremleletek 130/1895., Sabatier 6. típus.; NYIRBÁTOR: *Gohl Ö.*, NK 13 (1914) 20., Sabatier 14. típus.; SÓSHARTYÁN: *Huszár L.*, i. m. 93., XXXIII. t. 390a.

¹⁴ *Thompson, E. A.*, A History of Attila and the Huns. (Oxford 1948) 82. A császár a háború miatt kényszerült nagy mennyiségű solidust kiveretni. A forrásokból úgy értesülünk, hogy ekkor egy olyan típusú solidust vernek, amelynek előlapján II. Theodosius mellképét látjuk sisakkal, páncéllal, lándzsát és pajzsot tartva, a hátlaapon Constantinoplist sisakosan, lábát hajóorron nyugtatva. Ez az ábrázolási forma csak a két fent említett felirati típusal fordul elő. A Sabatier 5—6. típus a 439—443 évek közé tehető. *Boyce, A.*, i. m. 72—73.

A CONTEMPORARY COUNTERFEIT COIN OF A SOLIDUS OF THEODOSIUS II

In 1966 not far from Sátoraljaújhely an imitation of a solidus of Theodosius II came to light. Exploring the site and its environment no trace of settlement was found.

The coin is a counterfeit of the solidus type Tolstoi 40, made of gold, its weight is 4.42 g. The legends on both of its sides show some deformations. (Fig. 51. nos. 1—2.). The misdrawing of the letters "N", "D", "P" and "F" on the obverse, that of the "M" and "L" on the reverse indicates the fact that the legend was copied from an original coin, probably a little worn, by a person ignorant of Latin letters. Even the mint mark consists almost entirely of "O"-s.

The representation is flat, it stands hardly out in relief, the figure of Constantinopolis is misproportioned.

VOT XXIX on the reverse is also miswritten, it must be presumably VOT XXX, that means on the coins the 30th anniversary of the reign of Theodosius II, i.e. 430 A. D. This date is the "terminus post quem" of the mint. The effort to an exact copying, further the congruence of the weight of the spurious coin with those of the original ones points to the fact that our coin was meant for circulation and so we may assume it to be nearly contemporary.

Stray finds indicate that Byzantine solidi were in circulation in the Carpathian basin during the 5th century, their occurrence, however, must have been scarce, so the local population made solidi to substitute them.

IKONOGRAPHISCHE UND RELIGIONSGESCHICHTLICHE BEMERKUNGEN ZU DEN ZIERSCHEIBEN VON RAKAMAZ

Im Mai 1956 erhielt das András Jóna-Museum zu Nyíregyháza von E. Bobok ein Zierscheibenpaar zum Geschenk, das J. Soltész in Rakamaz-Gyepiföld neben einem Skelett vorgefunden hatte¹ (Abb. 52—53). Der Fund wurde von D. Csallány in seiner Abhandlung über die ungarischen Zierscheiben aus dem 10. Jahrhundert publiziert.² Im Zusammenhang mit dem Gebrauch der Scheiben war J. Gy. Szabó der Meinung, daß diese die Verzierungen eines — der Tracht der baschkirischen Frauen ähnlich — über dem Kleid getragenen, vom Hals zur Brust herunterhängenden stolaartigen Kleidungsstückes gewesen sein dürften.³ Nach der Anschauung von Gy. László hingen diese Scheiben an Bändern, die am unteren Teil des Jungfernkranzes oder der weiblichen Haube befestigt waren, herunter.⁴ D. Csallány gab neuerdings der Meinung Ausdruck, daß diese die Verzierungen eines weiblichen Zopfes waren, wobei er sich auf die mit J. Makkay gemeinsam durchgeführten Ausgrabungen zu Tiszaeszlár berief.⁵ Eine ähnliche Meinung vertritt auch I. Dienes, laut dem „sie, den bei der Ausgrabung von Bashalom gemachten Beobachtungen nach, mit Hilfe von Bändern in Frauenzöpfe eingeflochten im Grabe an beiden Seiten der Schädel liegen“.⁶ Später schreibt er anlässlich der ungarischen Ausstellung zu Paris, wo unsere landnahmezeitliche Kultur vor allem durch die Funde von Rakamaz vertreten war, unter anderen von den Scheiben: „die orientalischen Parallele lassen vermuten, daß diese in vornhinein in falschen Haarflechten eingeflochten mit diesen zusammen befestigt wurden und all dies in einem den nicht alltäglichen Schmuck des Hauptes gebildet hat.“⁷

Im weiteren wünschen wir die Darstellungen der Zierscheiben von Rakamaz zu untersuchen und die gründliche Studie von D. Csallány mit einigen ikonographischen Beobachtungen zu ergänzen. Unser weiteres Anliegen ist — unter Berücksichtigung des sich auf die uralten Religionsvorstellungen der uralaltaischen Völker beziehenden literarischen Quellenmaterials, ferner der aus unserer Volkskultur rekonstruierbaren Glaubenswelt der ungarischen Urreligion — die Bedeutung der Darstellungen auf den Zierscheiben zu untersuchen.

¹ Csallány, D., Acta Arch. Hung. 10 (1959) S. 310.

² Ebd. S. 310., Abb. 2—4.

³ Szabó, J. Gy., Annales Musei Aigiensis 1 (1963) S. 113., Abb. 5—6.

⁴ László, Gy., Hunor és Magyar nyomában (Auf den Spuren von Hunor und Magyar). (Bp. 1967)

⁵ D. Csallány legte seine diesbezügliche Meinung an der Wanderversammlung der Ungarischen Gesellschaft für Archäologie, Kunstgeschichte und Numismatik in Nyíregyháza im Jahre 1965 klar.

⁶ Dienes, I., Honfoglaló magyarok (Landnehmende Ungarn). Im Band: A kisvárdai vár története (Die Geschichte der Burg von Kisvárd). Hg. von I. Éri. (Kisvárd 1961) S. 159.

⁷ Dienes, I., L'art au temps de la conquête Arpadienne in «L'art de Hongrie du Xe au XXe siècle» (Paris 1966). Ohne Seitenangabe.

Abb. 52.

Beide Zierscheiben werden an ihrer Vorderseite gleichfalls von je drei figuralen Tierkampfszenen verziert, an ihrer Rückseite umzeichnet sich die negative Musterung vollkommen. In der Szene kommen ausschließlich Vögel vor, was der Darstellung, da ja solche bisher unbekannt waren, eine besondere Wichtigkeit verleiht, obwohl der Kampf des grossen, frontal mit ausgebreiteten Flügeln eingestellten Vogels mit dem Löwen uns bereits aus dem sumerischen Denkmalmaterial des 3. Jahrtausends v. u. Z. als eine uralte Komposition bereits bekannt ist,⁸ ferner in Europa auf den spätbyzantinischen Textilresten, die den Einfluß der persischen Kunst zeigen, gleichfalls vorkommen.⁹ Der Kampf von Vögeln ist jedoch in der Kunst des antiken Orients, sowie zur Zeit der Völkerwanderung, mit Ausnahme des angelsächsischen Fundes von Sutton Hoo aus dem 7. Jahrhundert kaum bekannt. Bei diesem letzteren können wir auf der Metallverzierung eines Geldbeutels einen Adler, der gerade eine Ente erbeutet, sehen.¹⁰ Nach einem unmittelbaren Vorbild der dreifigürlichen Komposition, die der Darstellung von Rakamaz ähnlich ist, haben wir jedoch vergebens geforscht. Eben deshalb verdient diese Komposition eine gründlichere Untersuchung.

⁸ Mit Anthemion bemalte Vase: Schäfer, H. — Andrae, W., Die Kunst des alten Orients. (Berlin 1925). S. 462; Relief: Champdor, A., Kunst Mesopotamiens. (Leipzig 1964). Taf. 105.

⁹ Z. B. Falke, O., Kunstgeschichte der Seidenweberei. (Berlin 1913) Abb. 249, 254. (11—12. Jahrhundert).

¹⁰ Green, Ch., Sutton Hoo. (London 1963) frontispiece.

Abb. 53.

D. Csallány analysiert auf den Zierscheiben die folgenden Darstellungen: 1. Der große Raubvogel — 2. Der Wasservogel zur linken Seite — 3. Der Wasservogel rechts — 4. Die im Schnabel gehaltene Blattranke — 5. Die kopfputzartige Blattranke.¹¹ Bevor er die Abbildungen der beiden Scheiben ausführlich analysieren würde, stellt er auch fest, daß die eine Scheibe schöner, künstlerisch vollkommener, die andere dagegen nur deren Nachahmung ist.¹² Obwohl — wie wir weiter unten sehen können — sich gewisse Abweichungen zwischen den Vogelgestalten der beiden Zierscheiben feststellen lassen, sehen sich auf den beiden Scheiben dennoch die Darstellungen des mächtigen Raubvogels am ehesten gleich. Dieser Vogel wird vom Künstler so dargestellt, wie er eben seine Flügel schwingend seine Beuten, die Blattranke im Schnabel und die beiden kleineren Vögel zwischen den Krallen haltend, sich in die Lüfte hebt. Dieser Vogel ist laut Csallány dem Bart- oder Mönchsgeier ähnlich.¹³ Weiter unten, bei der Erklärung der Darstellung bringt er dann dieses Tier mit der auf dem 2. und 7. Krug des Hortes von Nagyszentmiklós sichtbaren Vogeldarstellung in Zusammenhang und setzt folgenderweise fort: „Hier erblicken wir nicht mehr die von den Klauen des Adlers umklammerte Göttin der iranischen Ideenwelt, die dem Raubvogel, der sie in die

¹¹ Csallány, D., a. a. O. S. 312.

¹² Ebd. Abb. 2—3.

¹³ Ebd. S. 314.

Lüfte entführt, einen Labetrunk und einen Blütenzweig reicht, sondern einen Bartgeier, d. h. den Turul der ungarischen Ursprungslegende . . .¹⁴ Auch die auf der Zierscheibe von Rakamaz sichtbare Darstellung stellt er in das Licht dieser Anschauung und lenkt zugleich die Aufmerksamkeit auf die Verbindungen, wie auch auf die Unterschiedlichkeit dieser gegenüber der Komposition einer sassanidischen Schale, die einen Raubvogel darstellt.¹⁵

Unter Mitwirkung von Prof. E. Woynárovich und des Assistenten Z. Varga — der Fachmänner des Zoologischen Institutes an der L. Kossuth-Universität zu Debrecen — die genannten Darstellungen gründlicher untersucht, kamen wir zu folgendem Resultat. Der charakteristische Zug der auf den Krügen Nr. 2 und 7 des Hortes von Nagyszentmiklós vorkommenden Raubvogeldarstellungen (Abb. 54—55) liegt darin, daß der Oberschnabel der Vögel abgerundet in der Form eines scharfen Hakens sich über den Unterschnabel biegt, in der Mitte der oberen Schnabelschneide befindet sich ein Zahn, der Kopf des Vogels ist von einem bis zum Hals herunterhängenden, dreieckigen Bart geschmückt, an den Läufen des Vogels ist ein unbedeckter Streifen zu sehen. All diese Merkmale weisen darauf hin, daß wir hier trotz der großen, eulenartigen Ohren, die noch ein Erbe der späten mesopotamischen Darstellungen sind, der Darstellung des Altaischen Jagdfalken (*Falco rusticolus altaicus* MENZIBER, dem neueren Namen nach: *Falco gyrfalco altaicus*) gegenüberstehen. Die Rolle dieses Tieres in der ungarischen Sagenwelt haben die ungarische Urgeschichte und die Forscher der Zoologie eindeutig geklärt.¹⁶ Zweifelsohne unterscheiden sich die Raubvogeldarstellungen von Rakamaz ein wenig von denen des Hortes von Nagyszentmiklós, z. B. ihr Hals ist länger, doch ist es trotzdem unwahrscheinlich, daß diese Geier wären und dies desto weniger, da die Kopfform sowie die Verzierung am Kopf eher dafür sprechen, daß wir hier der Darstellung eines Jagdfalken mit einer Falkenhaube gegenüberstehen.¹⁷

Im Zusammenhang mit der Lebensweise des *Falco gyrfalco altaicus* betont. J. Nagy, daß „er so tapfer und kühn ist, daß er selbst die größten Wasservögel, wie Schwäne, Gänse, Kraniche und die noch größeren Trappen angreift“.¹⁸ Es kann zwar auch als eine weniger wahrscheinliche Möglichkeit auftauchen, daß der Kopfschmuck der Raubvögel von Rakamaz bloß die Stilisierung der Schopfedern ist. In diesem Falle stehen wir den Darstellungen des Fischadlers (*Pandion haliaëtus* L.) gegenüber. Jedenfalls wird der wesentliche Gedanke der Annahme von Csallány, wonach die Darstellung von Rakamaz mit dem Turul-Totemismus in Verbindung gesetzt werden soll, durch unsere obigen Beifügungen nur noch mehr unterstrichen.

Wie gesagt, ist es ein besonderes Merkmal der Zierkompositionen auf der Scheibe von Rakamaz, daß der mächtige Raubvogel in seinen Krallen zwei Vögel hält. Der links sichtbare Vogel auf der ersten Scheibe ist — nach Csallány — eine Gans, während auf der anderen „der Kopf in einen Entenschnabel ausläuft und

¹⁴ Ebd. S. 324.

¹⁵ Ebd. S. 324.; Vgl. *Mavrodinov*, N., Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. AH 29. (Bp. 1943) S. 69., Abb. 62.

¹⁶ Weiteres Schrifttum: *Györffy*, Gy., Krónikáink és a magyar őstörténet (Unsere Chroniken und die ungarische Urgeschichte). (Bp. 1948) S. 46.; Anm. 27.

¹⁷ Siehe z. B. *Bertin*, L., La vie des animaux. II. (Paris 1950) S. 102. oberes Bild.; Vgl. *Le Coq*, A., Land und Leute in Ost-Turkestan. (Leipzig 1928). Taf. XV. unteres Bild.

¹⁸ Nagy, J., Európa ragadozó madarai (Die Raubvögel Europas). (Debrecen 1943) S. 110.

der Rumpf pfauenartig gestreckt ist“.¹⁹ Der Vogel an der rechten Seite ist, seiner Meinung nach, ein Kormoran, an der ersten Scheibe ein größeres, auf der zweiten eine kleineres Exemplar, beide haben aber einen langen Hals. Die Bestimmungen von Csallány können wir für die linksseitigen Formen annehmen, obwohl der Hals des auf der ersten Scheibe sichtbaren Vogels kürzer ist als der der Gänse. Der rechtseitige Vogel kann jedoch auf keiner Scheibe ein Kormoran sein, da der Hals dieses um vieles kürzer, der Schnabel hingegen schmal, lang und am Ende hakenartig gekrümmt ist. Auf der ersten Scheibe kann dieser großbleibige, langhalsige Wasservogel nur eine Wildgans oder ein Schwan sein und erinnert am ehesten an den in Nordeuropa und Nordasien beheimateten Zwergschwan (*Cygnus bewicki* YARREL), auf der zweiten Scheibe betont der Graveur den schlanken, langen Hals des Vogels in besonderem Maße, hier ist es fast sicher, daß wir der Darstellung eines Schwanes gegenüberstehen.

Ein weiteres Problem ist es, was diese Wasservogeldarstellungen wohl in der mytischen Naturanschauung des landnehmenden Ungartums bedeuten? Zur Erläuterung der Frage müssen wir kurz die sich auf die uralten Glaubensvorstellungen des Ungartums beziehenden Kenntnisse, die Spiegelung der Urreligion im ungarischen Volksglauben, ferner die Glaubenswelt seiner nächsten Verwandten, vor allem der Wogulen untersuchen. Unsere Quellen weisen übereinstimmend darauf hin, daß die Wasservögel in diesen Vorstellungen eine besondere Rolle gespielt haben.

Die Rolle des Schwanes in den totemistischen Ursprungsmythen des landnehmenden Ungartums haben neuerdings Vernadsky²⁰ und nach ihm Róheim untersucht.²¹ Vernadsky wies darauf hin, daß sich unsere bei Konstantin Porphyrogennetos vorkommenden Vorfahren unter der Führung eines südrußländischen ungarischen („türkischen“) Fürsten in Atelkuzu niedergelassen haben, der Name Lebedias stammt aus dem russischen Wort *lebed*-Schwan (dieses Gebiet ist — wie es aus der freundlichen Mitteilung von Cs. Anghy hervorgeht — auch heute noch eine an Schwänen reiche Gegend!). Den beim Ungartum gebräuchlichen Schwanentotemismus unterstützt auch das verwandte reiche wogulische Denkmalmaterial, wo der Heldenfürst, der Weltbeschützer ebenfalls in Form eines Schwanes, einer Gans oder eines Kraniches erscheint.²² Dieser Weltbeschützende Fürst hat den Adler zum König gemacht, den Schwan hingegen zum Fürsten.²³ J. Berze Nagy bemerkt im Zusammenhang mit dem in der ungarischen Märchenwelt vorkommenden Märchentypus der „Schwanenjungfrau“, daß das „Märchen sowohl in Asien als in Europa von Urzeiten an eingewurzelt ist, . . . die Varianten bewahren das durch die *Vögel, dem König der Tiere und der Muttergöttin* vertretene Andenken des *Matriarchats*. Die meisten Vorstellungen des Mythos blieben in dem Märchen vom Typ der Feenkönigin „Tündér Ilona“ erhalten.“²⁴ In der Gestalt der auch in Vogelsform erscheinenden Tündér Ilona begegnen wir, wie dies auch

¹⁹ Csallány, D., a. a. O. S. 314.

²⁰ Vernadsky, G., Ancient Russia. (New Haven 1943) S. 242—243.; Vernadsky, G. — Ferdinandy, M., Studien zur ungarischen Frühgeschichte. (München 1957) S. 17ff.

²¹ Róheim, G., Hungarian and Vogul Mythology. (New York 1954) S. 20.

²² Munkácsi, B., Vogul népköltési gyűjtemény I. (Sammlung der wogulischen Volksdichtung). (Bp. 1910) 067 und *passim*.

²³ Ebd. 0102.

²⁴ Berze Nagy, J., Magyar népmesetípusok I. (Ungarische Volksmärchentypen). (Pécs 1957) S. 503f., Märchentyp Nr. 404. „Schwanenfrau“, 404. I. „Tündér Ilona“.

Abb. 54.

Róheim²⁵ und Berze Nagy²⁶ betonen, der Variante einer solchen Märchengestalt, die der persischen Göttin Anahita (Anaititis) und der aus dem Meeresschaum geborenen griechischen Aphrodité ähnlich ist. Die Wasservogelgöttin hat jedoch in den Mythen der finnisch-ugrischen Völker den Raubvögeln des Lufthimmels — Adler, Turul — gegenüber auch gewisse, mit dem „schwarzen Land“ — dem Reich des Todes zusammenhängende Beziehungen. Für die Verknüpfung der in der ungarischen Volksdichtung vorkommenden, „sich in einem schwarzen Teich“ badenden Ente mit dem Tode gibt Róheim vom Gesichtspunkt der wogulischen Mythen eine interessante Erklärung.²⁷ Diószegi weist auf die schamanistischen Beziehungen des in dem Mythos der Wogulen vorkommenden „Mannes mit den wachsamen Ohren einer schwarzen Ente“ hin.²⁸ Die in der Kalevala vorkommende „Entenfee“ (*sotkotar*: 44. Gesang: 163) — die durch die Mausik Vejnemöj-nens gebändigt wird — gehört ebenfalls zum Reich des Todes,²⁹ wie auch „das Reich der Vögel“, das sich laut dieser Mythen am unteren Rand des Himmels befindet, schon seiner kosmischen Lage nach ein Todesreich ist.³⁰

²⁵ Róheim, G., a. a. O. S. 63—64.

²⁶ Berze Nagy, J., a. a. O. S. 532.

²⁷ Róheim, G., a. a. O. S. 64.

²⁸ Diószegi, V., A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben (Denkmäler des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur). (Bp. 1958) S. 418.

²⁹ Vgl. Holmberg, U., Die Wassergottheiten der finnisch-ugrischen Völker. (Helsinki 1913) S. 217.; Harva, U., Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. FFC 125. (Helsinki 1938) S. 475.

³⁰ Róheim, G., a. a. O. S. 20. — (The Land of the Birds) mit weiterem Schrifttum.

Abb. 55.

Anstatt weitere Beispiele aufzuzählen möchte ich darauf hinweisen, wie sich der uralte Wasservogelkult unserer verwandten Völker mit den sich auf die Zauberkraft des weiblichen Haares bezüglichen Vorstellungen verknüpft. Aus den Untersuchungen von Munkácsi wissen wir, daß in dem Mythos der Wogulen über die Entstehung der Erde die in der Gestalt einer Gans nach der südlichen Heimat der Zugvögel fliegende mythische Heros-Gottheit die „in ihre Haare sieben schwarze Enten (Trauerente, *Melanitta nigra*), sieben Eisenten (*Clangula hyemalis*) einflechtende Frau“³¹ sucht. Die Meisterstücke dieser Volksdichtung sprechen auch darüber, daß die Schwester des Weltbeschützenden Mannes, „das mit vierzig Ellen langen Haarflechten geschmückte Mädchen“ (Kates) nach den schönen Wassern der südlichen Gegend zieht; sie führt ihrer Berufung nach die „vielen Gänse-scharen von geschweiffter Brust“ auf ihrem Zug“.³² Kehren wir zur Märchenwelt unseres Volkes zurück, so verdient das „Märchen des Königs Jólaktom“ (etwa: Immersatt), auf dessen schamanistischen Beziehungen Diószegi hingewiesen hat, ein besonderes Interesse.³³ In diesem Märchen verfolgen nämlich der König Jólaktom und sein Roß in verschiedenen Formen einander, der König nimmt auch die Form eines Adlers und das Roß die einer Ente an, am Ende des Märchens stellt

³¹ Munkácsi, B., a. a. O. I. S. 29., II/2. 067. Über Gänsestatuen: 066.

³² Ebd. II/2. 0103.

³³ Diószegi, V., a. a. O. S. 115.

sich heraus, daß das Roß ein verzauberter, wunderschöner, junger Mann, ein Königssohn ist.³⁴

Auf Grund unserer obigen Erörterungen ist es, unserer Meinung nach, gelungen nachzuweisen, daß die auf der Zierscheibe von Rakamaz vorkommende Symbolik ein künstlerischer Ausdruck eines sehr weiten mythischen Weltbildes ist. Der Falke ist der Himmel, die im Schnabel gehaltene Pflanze bedeutet die Urvegetation, die Wasservögel gehören vor allem der „anderen Welt“ und oft dem weiblichen Prinzip des schamanistisch-totemistischen Symbolsystems an. Auch auf dem Krug Nr. 7 des Hortes von Nagyszentmiklós kommen dieselben Symbole vor, jedoch erhält dort der große Falke das Wasser symbolisierende Gefäß und den die Vegetation andeutenden Zweig von der Mutter Erde. All diese große kosmische Symbolik, wie wir dies aus den wogulischen Mythen gesehen haben, paßt sich den Zierscheiben, die die weiblichen Haarflechten geschmückt haben, gut an.

Ein weiteres Problem bildet, welche gesellschaftliche Bedeutung diesen Zierscheiben zugefallen ist? Es steht fest, daß ihre Träger der vornehmen Schicht der landnehmenden Gesellschaft angehört haben, jedoch ist es problematisch, ob der auf der Scheibe sichtbare triumphale Bildtypus eine konkrete totemistische Stammesbeziehung hatte,³⁵ oder bloß von apotropäischer Bedeutung ist und seinen Träger von den bösen Geistern geschützt hat. Diese Probleme könnten wir in beruhigender Weise nur dann lösen, wenn uns weitere ähnliche Denkmäler bekannt wären.

ZOLTÁN KÁDÁR

³⁴ Ebd.; Vgl. das buddhistische Märchen von dem Falken und der Taube: *Le Coq, A.*, a. a. O. S. 69., Abb. 10. (Kyzil).

³⁵ Vgl. *Csallány, D.*, a. a. O. S. 324—325 führt auch die „Turul“-Darstellungen des Hortes von Nagyszentmiklós vor: Abb. 6, 1—2., Abb. 7, 1. siehe noch: *Györffy, Gy.*, Sz 92 (1958) S. 495f., Abb. 1—3. Vom Adler und vom Falken als „Kulturbringer“ neuerdings: *Findeisen, H.*, Adler als Kulturbringer. *ZfE* 91 (1962), vor allem S. 71—75, früheres Schrifttum: S. 80. (Freundliche mündliche Mitteilung von B. Gunda).; *Györffy, Gy.*, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről* (Studien über den Ursprung des ungarischen Staates). (Bp. 1959) passim, insbesondere S. 4ff.

ÁRPÁD-KORI FAÉPÍTKEZÉS NYOMAI FONYÓD-BÉLATELEPEN

1964-ben a Magyar Nemzeti Múzeum és a Mezőgazdasági Múzeum tervbe vette az 1934-ben Fonyód-Bélatelepen elkezdett kora középkori település feltárásának folytatását. Ennek érdekében szükségessé vált az 1934. évi régészeti kutatás eredményeinek összegezése, annál is inkább, mivel Gallus Sándor mindössze előzetes jelentést tett közzé az ásatásról.¹ Az ásatási feljegyzések² jelentős része pontatlan és hiányos, az ásatás tárgyi emlékei elpusztultak,³ a területnek csupán kis részét tárták fel. E nehézségek miatt nem vállalkozhatunk a település életének rekonstrukciójára, inkább csak az előkerült objektumok bemutatása lehet feladatunk.⁴

1934 nyarán bejelentés érkezett a Magyar Nemzeti Múzeumhoz, mely szerint a Csutorás-féle telken tűzégvágás közben tűzhelymaradványokat, kerámiatöredékeket, nagy mennyiségű gerendát, cölöpöt és deszkát találtak. A bejelentés után, 1934. augusztus 6. és 21. között Gallus Sándor és Bacsák György vezetésével leletmentő ásatás folyt; a kutatásnak főleg a pontos kormeghatározás és egy későbbi feltárás lehetőségének megvizsgálása volt a feladata.⁵ A feltárással sikerült meghatározni a korábban előkerült leletek pontos korát. (A közölt illusztrációk az 57., 59., valamint a 72—76. ábra kivételével az 1934. évi eredeti dokumentáció alapján készültek.)

A lelőhely (56. ábra) a néhai Nagyberek területén, egy régebben „Nyíres” dűlőnek nevezett határrészben levő, környezeténél alig magasabb kiemelkedésen volt.⁶ A kiemelkedést egy É—D irányú vízelvezető árok osztotta két részre, amely a feltárások alkalmával mérési fővonalként szerepelt, és amely a ma 2165 hr. számmal megjelölt Medvegya nevezetű csatornába torkollott (57. ábra 1). A település a csatornától a Balaton irányában az említett vízelvezető árok mentén lehetett (58. ábra), pontosan meghatározni azonban a dokumentáció alapján nem állt módunkban.⁷

¹ Gallus S., Arch. Ért. 47 (1934) 141.

² Magyar Nemzeti Múzeum Adattár 4, F. I.

³ Az ásatás anyagának csak töredékei maradtak meg a Magyar Nemzeti Múzeum középkori gyűjteményében.

⁴ Csak a település egészének feltárása után kerülhet sor a teljes értékelésre, a geológiai és pollen vizsgálatok elvégzésére.

⁵ A további feltárás részben Márton Lajos halála, részben Gallus Sándor más irányú elfoglaltsága miatt nem valósult meg.

⁶ Az 1934. évi ásatás feltételezett helyén 1964-ben végzett mérések 0,20—0,40 m szintkülönbséget mutattak.

⁷ Az 1934. évi feltárás helyét 1964. évi kutatásunk alkalmával sem sikerült egyértelműen meghatározni.

57. ábra

dús víztartalmú tőzeg, amely után világosszürke iszapréteg, az ún. „válófenék” következett. A „válófenék” alatt valószínűleg, több méter vastag, tőzeggel szennyezett, sötétszürke agyagréteg húzódott (60. ábra). A terület rétegtani vizsgálata során megállapították, hogy a település helyén a világosszürke iszapréteg a felszíntől számítva egy méter, a Nagyberék egyéb részein 1,8–1,9 m mélységben jelentkezett.¹²

Az 1934. évi feltárások során négy, fából készített épület¹³ maradványait tárták fel, amelyek rövid ismertetését, a hiányos feljegyzések ellenére is, szükségesnek tartjuk megkísérelni.

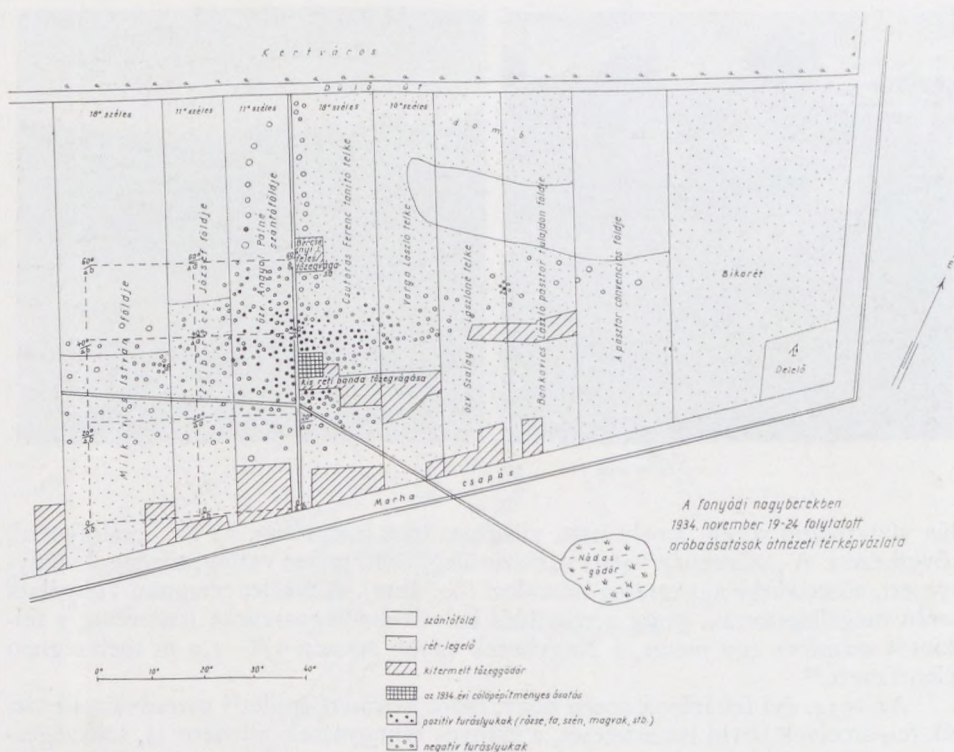
Az „A., jelzésű épület

Maradványai mintegy 6–7 m² nagyságú területen, a feltárás DK-i negyedében kerültek elő (61. ábra). Az épület alapját képező gerendák a tőzegre szórt rőzszerétegen (62. ábra 1) feküdtek.¹⁴ A talpgerendákon vízszintes helyzetű, ÉNy–DK irányban elhelyezett deszkák és vékonyabb karók alkották az épület padlózatát. A padlózat ÉK-i sarkában gyengén átégett, agyag tapasztású tűzhelyet figyeltek meg (63. ábra). Az épületnek megközelítőleg négyzet alakú alaprajza volt, a rendelkezésünkre álló adatok alapján az alábbi méretekkel: a DNy-i oldalon levő négyzetes keresztmetszetű, töredékes gerenda hossza 1,6–1,8 m, szélessége 15–17 cm. Az ÉK-i oldalon talált, az előbbihez hasonló gerenda hossza 1,9 m, szélessége 12–14 cm. Az épület másik két oldalának pontos méreteit nem ismerjük, megközelítőleg azonosak lehettek a DNy-i, illetve ÉK-i gerendákkal. Az oldalak bizonytalan méretei miatt az épület alapterületének nagyságát 5–7 m²-nek véljük.

¹² Ugyanezt támasztotta alá az 1964. évi kutatás, a VII. és VIII. sz. kutatóárkokban.

¹³ Az építmények rendeltetése dr. Bacsák szerint nem, Gallus szerint lakóépület.

¹⁴ A talpgerendák meghatározásánál az alábbi szempontok szerint jártunk el: a) méretbeni különbség a többi gerendától; b) a talpgerendák és a padlózat egymáshoz való viszonya.

A fonyódi nagyberek
1934. november 19-24. falyatott
próbaátasások átnézei térkép-vázlata

58. ábra

A „B” jelzésű épület

A tőzegkitermelés DK-i határa mellett került elő, az „A” épület közelében (61. ábra). Maradványainak egy része az „A” épület szintjénél 30 cm-rel mélyebben helyezkedett el.¹⁵ A feltárt gerendák és padlódeszkák alatt a tőzeget vastag rőzseréteg borította (62. ábra 2). Az épület padlózatát a talpgerendákra É—D-i irányban elhelyezett deszkák és hasított gömbfák alkották, amelyek az épület D-i negyedében maradtak meg a legjobb állapotban. Az épület famaradványai megközelítőleg téglalap alakú területen kerültek elő (64. ábra), amelynek határait egy-egy nagyméretű gerenda jelentette (65. ábra). A D-i oldalon, ahol a korábbi tőzegkitermelés az épület nagy részét elpusztította, 1,6—1,8 m hosszú, 15—20 cm széles gerendát találtak.¹⁶ A Ny-i oldalon egy 2,5—2,8 m hosszú, négyzetes keresztmetszetű gerenda került elő, benne, a feljegyzések szerint, két kerek, fűrt lyuk volt, amelyek valószínűleg az épület oldalfalát tartó cölöpök illeszkedési helyei lehettek.¹⁷ Az

¹⁵ A feljegyzésekből nem derül ki, hogy a mélység különbség korbéli differenciát vagy a pusztulás mértékét jelenti-e.

¹⁶ A gerenda eredeti hossza a pusztulás mértékét figyelembe véve 2,2—2,3 m lehetett.

¹⁷ A talpgerendába fűrt lyukak a feljegyzések szerint élesen különböztek a vízínövények gyökerei által a deszkákon és gerendákon fűrt lyukaktól.

59. ábra

épület É-i és K-i oldalán levő talpgerendák a már említett tőzegkitermelés során elpusztultak, csupán néhány, a padlóhoz tartozó deszka maradt meg.¹⁸ Az épület feltételezett belső alapterülete, az oldalak kiegészített méretei alapján, 4,5–6m² lehetett.

A „C” jelzésű épület

A feltárt terület Ny-i felében (66. ábra 1), annak tőzegkitermeléstől mentes részén került elő. A négy feltárt épület közül a „C” maradt meg a legjobb állapotban, ezért rögzíthető pontosabban szerkezete, mérete (67. ábra).

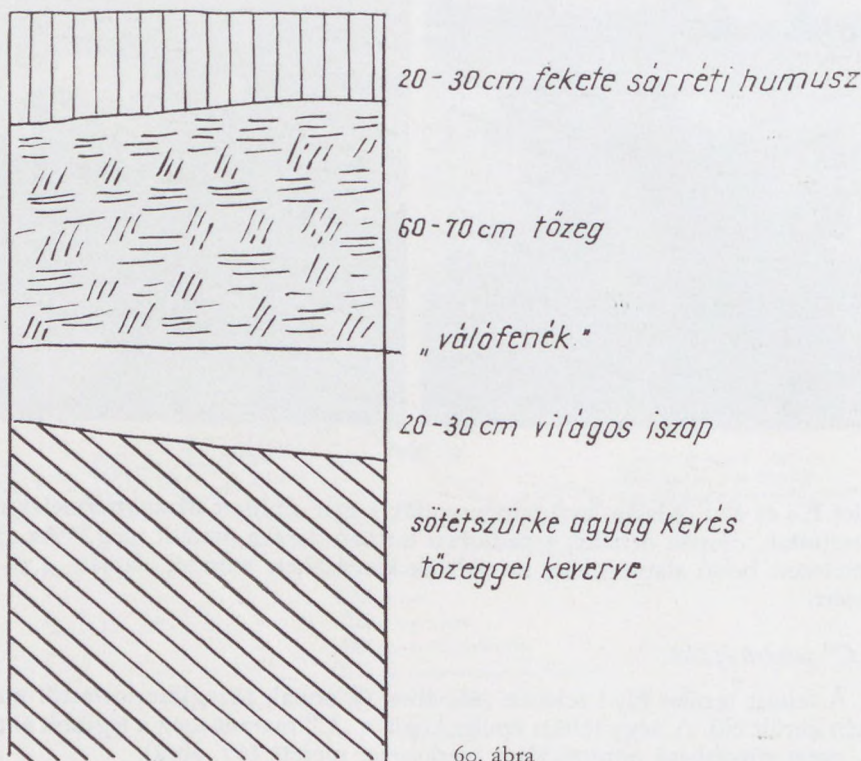
A négy nagyméretű talpgerendát egymásra megközelítőleg merőleges helyzetben találták meg, alattuk, hasonlóan a település más részeihez, rőzseréteg borította a tőzeget. A D-i oldalon 2,20–2,40 m hosszú, négyzetes keresztmetszetű, 15–20 cm széles talpgerenda feküdt.¹⁹ A gerenda K-i vége egyenesre volt levágva, Ny-i vége illeszkedett a Ny-i oldalon levő talpgerenda D Ny-i végébe. A feljegyzésekben szereplő talpgerendán kívül egy nagyméretű deszkát találtak, amely valószínűleg a padlózatához tartozott, és az épület pusztulásakor került a feltáráskor észlelt helyre. Az épület Ny-i oldalán levő talpgerenda enyhén ívelt, 2,00–2,20 m hosszú, 15–20 cm széles. A talpgerenda D-i vége 20 cm-rel túlnyúlt az épület D-i oldalának talpgerendáján. Az É-i oldal talpgerendája eredeti helyén került elő, párhuzamosan helyezkedett el az épület D-i oldalával. Hossza 2,8–3,00 m, szélessége 14–20 cm volt.²⁰ Az épület negyedik oldalánál egy 1,9–2,10 m hosszú és

¹⁸ A „B” jelzésű épület padlózatának helyzetét vizsgálva szembe tűnik, hogy a padlóelemek elmozdulási iránya egyezik a Balatonon általános ÉK-i irányú hullámveréssel. Mivel a terület még a XIX. században is nyílt vízfelülettel volt körülvéve, nem tartjuk lehetetlennek, hogy a vizsgált épület padlózatát a hullámverés pusztította el.

¹⁹ A talpgerendák legtöbb esetben négyzetes keresztmetszetűek az épület, a padlózat és felmenő fal stabilitása érdekében.

²⁰ A tőzegeből előkerült famaradványok pusztulása jelentős. A talpgerendák szélessége 20–30 cm lehetett.

A talaj keresztmetszete

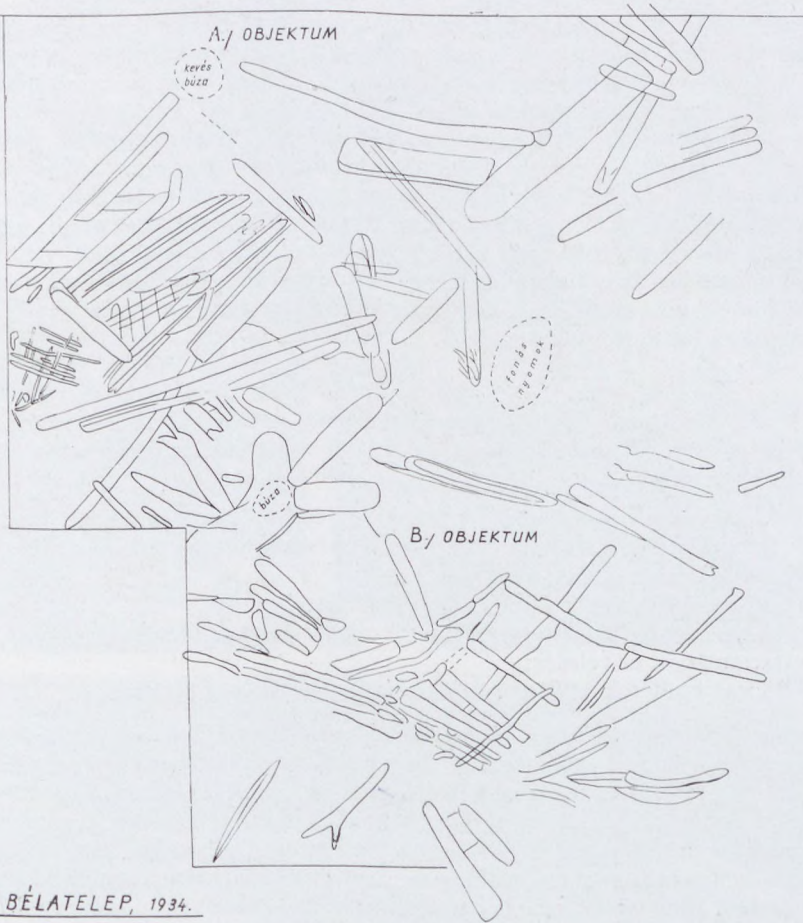

20 cm széles gerendát találtak. A padlózatot alkotó deszkák és hasított gömbfák, a megmaradt feljegyzések szerint, sértetlen állapotban kerültek elő az épület D-i negyedében, de az épület padlózatát képező többi deszka a pusztulás következtében elmozdult. A „C” épület belső alapterülete a talpgerendák kiegészített méretei alapján megközelítette a 7,5—8 m²-t.

A „C” épülettől K-re, 2—3 m szélességű területen nagyszámú gerenda, deszka és egyéb famaradvány került elő. Szerepét és hovatartozását illetően jelentős véleménykülönbség alakult ki az ásátás két vezetője, Gallus és Bacsák között.²¹ Az ásátók vitájában állást foglalni csak további feltárások és hasonló jelenségek tapasztalása után lenne megalapozott és célszerű.

²¹ A feljegyzések alapján a következőket foglalhatjuk össze a „C” épülettől K-re feltárt famaradványokról: a) Bacsák véleménye szerint a „C” épület elpusztulásakor lehullott maradványok; b) Gallus szerint egy külön épület lehetett, illetve semmiképpen sem a „C” épület maradványai. — Magunk részéről Gallus véleményét tartjuk inkább elfogadhatónak, mert: 1.) a vizsgált famaradványok jellegüket tekintve egyeznek a „C” épület padlózatával, és az épület padlózata sértetlen; 2.) a famaradványok elhelyezkedésében bizonyos rendszert vélünk. Egy esetleges pusztulás során rendszert nem tapasztalhattunk volna. Kézenfekvőnek látszik azonban egy harmadik feltevés is: a K-Ny-i irányban lerakott cövek, deszkák a „C” épülettől kezdve a település szélén — ahol a talaj valószínűleg nagyon süppedékes lehetett — haladva az „A—B” épületekig borí-

alapvonal

FONYÓD - BÉLATELEP, 1934.

A/ és B/ objektum

0 20 40 60 80 100 cm

61. ábra

A „D” jelzésű épület

A „C” épülettől ÉK-i irányban tárták fel (66. ábra 2). Maradványai — főleg padlózata — eredeti helyükön kerültek elő (68. ábra). Az eddig ismertett három épületnél sikerült meghatározni a négy talpgerendát, ill. azok helyét. A „D” épület esetében talpgerendák helyett két É—D irányú, 15—25 cm átmérőjű gömbfára

tották a tőzeget. E tényeket figyelembe véve lehetséges, hogy a kérdéses famaradványok a dombocsa szélén a „C” — „A—B” épületek közötti mintegy 10 m-es szakaszon a biztonságos közlekedést jelentő úthoz tartoztak. Hasonló természeti körülményekkel rendelkező külföldi települések esetében gyakori az épületek között kialakított, ledeszkázott úthálózat. A Szovjet-unióban Novgorod [Arcibovszkij, A. V. — Kolesin, B. A., Zsilicsa drevnego Novgoroda. MIA 123. (Moszkva 1963) 38—55. kép], Lengyelországban Biskupin [Szafranski, W., Sprawozdanie z terenowych badan archeologicznych w Biskupinie. Spraw. Arch. 5 (1959) 113—126.] és Lednica (feltárás alatt).

építették fel a deszkából kialakított padlózatot. A gömbfák egymással párhuzamos irányban helyezkedtek el, hosszúságuk 2,10—2,25 m volt a feltáráskor. Az épület súlya mélyen belenyomta a gömbfákat a tőzre szórt rőzserétegbe. Az épület padlózatának elkészítésekor széles — 35—50 cm — deszkákat használtak, mindegyik padlódeszka vége egyenesre volt levágva. A sima felületű padlózat DNy-i sarkában agyag alapozású kő tűzhelyet találtak. A tűzhelyet — valószínűleg a közeli Fonyód-Várhegyen kitermelt, nagyméretű könnyűbazalt kövekből építették. A feljegyzések szerint a tűzhely kövein enyhe átégést tapasztaltak; e jelenség arra enged következtetni, hogy a tűzhelyet rövid ideig használták. Az aránylag kis méretű épület első alapterülete a padlódeszkák — átlagos hosszúságuk 2,10—2,30 m — és a padlózatot tartó gömbfák méreteit figyelembe véve, 4,5—5,5 m² nagyságú lehetett.

Az ismertetett épületek vizsgálata során néhány olyan építéstechnikai kérdés is felvetődött, melyeknek megválaszolását a hiányos feljegyzések ellenére is meg kell kísérelnünk.

1. *A rőzseréteg kérdéséről.* A mocsaras, erősen süppedékes talajra épített épületek talpgerendái és a tőzeg közé vastag rőzseréteget szórtak (69. ábra 1). A rőzseréteg alkalmazása lehetővé tette:

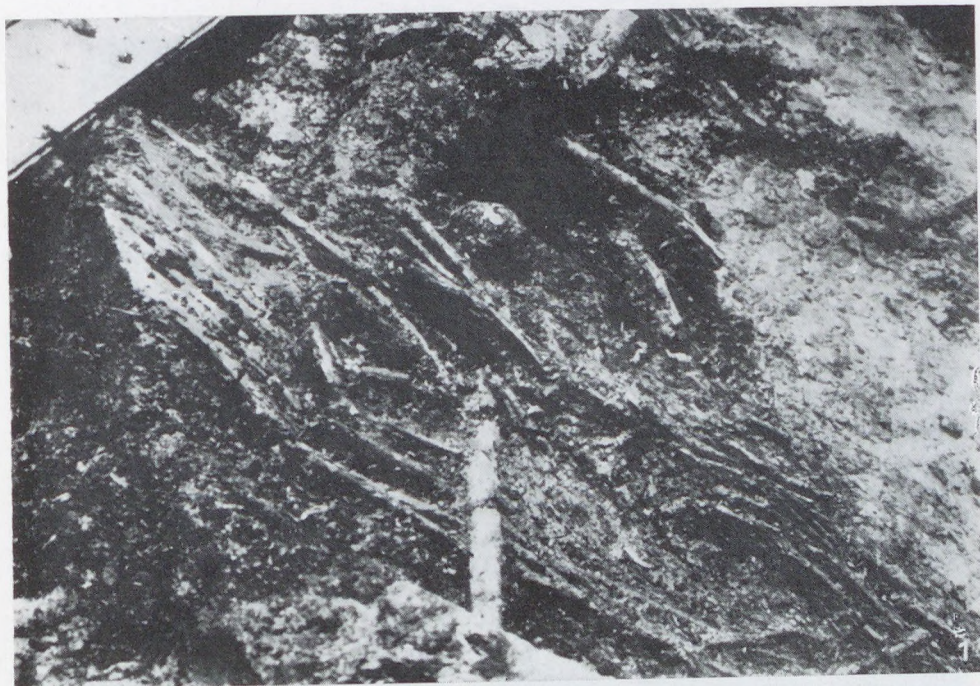
- a) az épületek stabilitásának fokozását;
- b) a nagyfokú talajnedvesség távoltartását az épületektől, ezáltal az épületek élettartamának növelését;
- c) az épületek közötti közlekedés biztonságossá tételét.

2. *Az alapépítmények.* Az épületek minden esetben négyszög formájú alaprajzzal rendelkeztek. Az alaprajzi formát a tőzre fektetett talpgerendák képezték, kivéve a „D” épületnél, ahol a padlózatot két gömbfa tartotta. Legjobb állapotban a „C” épület alapépítménye maradt meg. Ebben az esetben a négy talpgerenda egymással derékszöget alkotva helyezkedett el, a gerendák végein összeillesztés, csapolás nyomai mutatkoztak.²² A „D” épületnél nem egymásba csapolt talpgerendák, hanem a tőzre helyezett gömbfák — amelyekből a feljegyzések alapján kettőt, az épület közepe táján levőket, sikerült meghatározni — tartották a padlózatot. A gömbfákat az épület súlyának nyomása tartotta egy helyben, bár úgy véljük, hogy a gömbfák ily módon való alkalmazása az épületek stabilitásának csökkenését eredményezhette. E véleményünket látszanak alátámasztani a hasonló korból származó, azonos természeti körülmények között levő külföldi településeken feltárt épületek is.²³

3. *A padlózat.* A feltárt négy épület padlózata deszkából és hasított gömbfából készült. Három épület esetében („A”, „B”, „C”) a deszkák a talpgerendákra épültek, a negyedik épületnél a talpgerendákat helyettesítő gömbfák tartották a padlódeszkákat. Két épületnél („A” és „B”) a padlózat nagy része elpusztult, a „C”-nél és a „D”-nél viszont eredeti állapotában maradt meg. Legjobban megmunkált

²² Úgy véljük, hogy a „C” épület esetében a talpgerendák hiánya miatt nem beszélhetünk fejlett boronavázás szerkezetű épületről.

²³ Ostrowska, E., Badania na ostrowie tumskim we Wrocławiu. Spraw. Arch. 12 (1961) 73., 5. kép. Az épület két szélén egy-egy, közepén további két gömbfa tartotta a padlózatot.

62. ábra

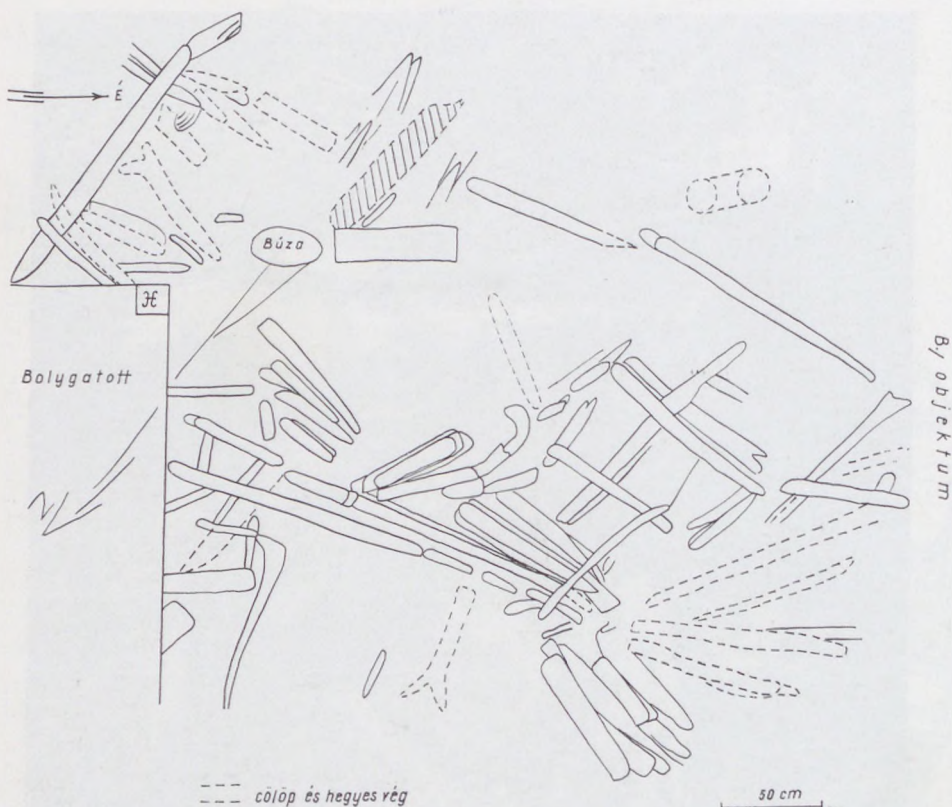
A tűzhely alatti padló felülnézetből

----- a tűzhely alapja

63. ábra

64. ábra

65. ábra

padlózata a „D” épületnek volt, amelyet ebben az esetben széles, egyforma deszkákból építettek (69. ábra 2). A „D” épületnél a padlódeszkák a két gömbfára épültek, s elrendezésük nagy hasonlóságot mutat a lengyelországi Wrocławban²⁴ és Gdanskban feltárt, hasonló korú faszerkezetű épületekkel (70. ábra 1).

Összegezve tehát a Fonyód-Bélatelepen 1934-ben feltárt épületek padlószerkezetével kapcsolatos kérdéseket, elmondhatjuk, hogy mind a négy épület esetében a padlózati deszkái, ill. hasított gömbfái a talpgerendákra, ill. a „D” épületnél gömbfákra támaszkodtak, a padlózati és a talpgerendák egymáshoz való rögzítési módja azonban a feljegyzések alapján nem állapítható meg.

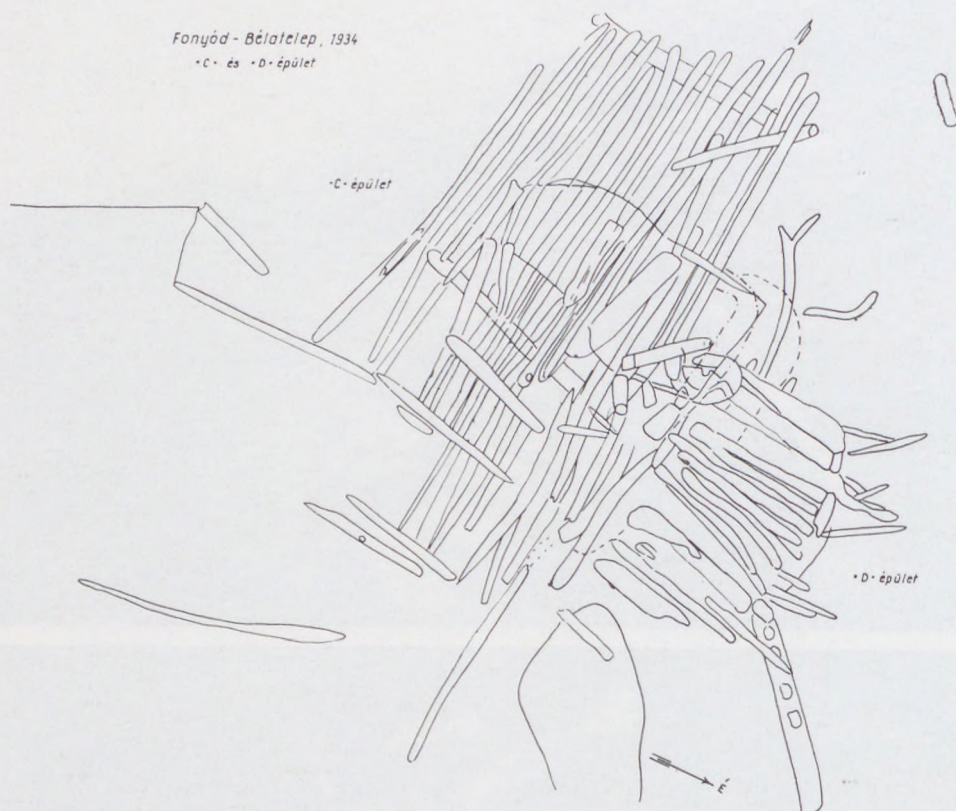
4. *A tűzhely.* A feltárt épületek közül kettőben („A” és „D”) találtak tűzhelyet. Mindkét esetben az épület padlóján került elő a tűzhely, ill. az „A” épületben az agyag tapasztású tüzeléshely. A jobb állapotban megmaradt tűzhely a „D” épületben volt (69. ábra 2); nagyméretű kövekből készült, ugyanúgy, mint egy Wrocławban előkerült épület esetében.²⁵ Sem az agyag tapasztású tüzeléshely, sem a kő-

²⁴ Uo. 73., 2. alaprajz.

²⁵ Ostrowska, E., Wykopalska na wyspie tumskiej we Wrocławiu. Spraw. Arch. 13 (1961) 188-190., 5-6. rajz.

66. ábra

67. ábra

ből épített tűzhely nem mutatta a huzamosabb ideig tartó használat nyomait, bár szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy nem ismerjük a tőzeg hatását a tüzelésnyomokra, továbbá igen nehéz megkülönböztetni a tőzeggel szennyezett és a tüzeléskor átégett agyag, valamint kövek színét.

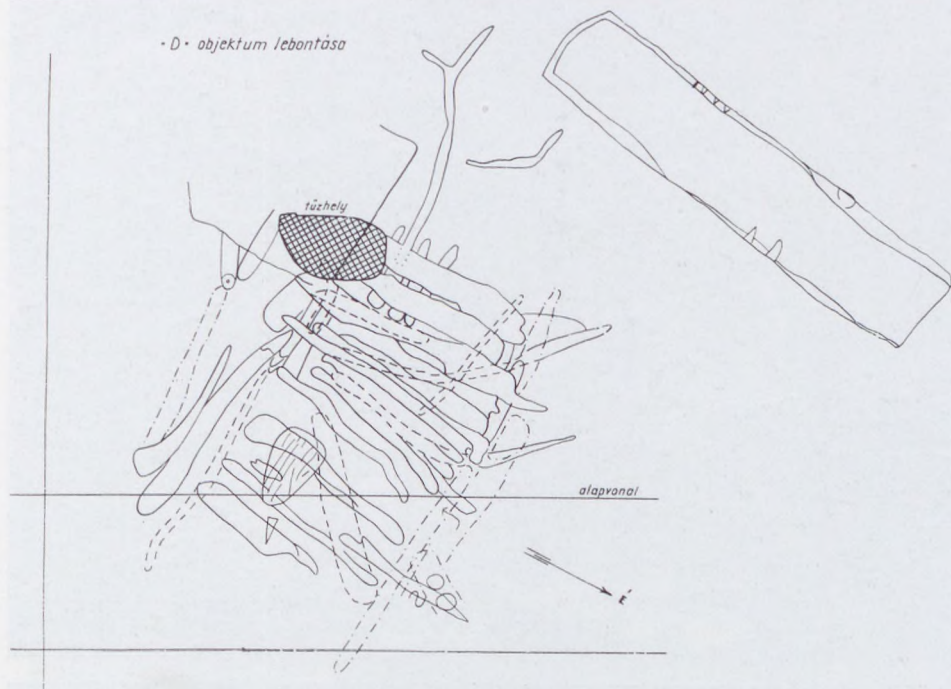
5. *Az oldalfal.* Az ásatok feljegyzéseiben az épületek oldalfalaira vonatkozó adatokat nem találtunk, ugyanakkor többször is említenek egy általuk meg nem határozott rendeltetésű, „sövényfonás”-nak nevezett jelenséget. Az ún. „sövényfonás” a „C” épület padlózatán és a talpgerendákon kívül került elő, felületén agyagtapasztás nyomait (71. ábra) figyelték meg.²⁶ Rendeltetésének megfejtését néprajzi párhuzamok segítségével tartjuk lehetségesnek. A magyar népi építészetben ismert és elterjedt falkészítési mód volt az ún. „nádfal”²⁷ felhasználása és tapasztása.²⁸

A „C” épületen talált „sövényfonás” az épület egyik oldalfalának megmaradt

²⁶ A „sövényfonás” méretei: $2 \times 1,4 - 1,6$ m.

²⁷ A Magyarság Néprajza. I. Az építkezés. (Bp. é. n.) 154.

²⁸ Uo.

68. ábra

része lehetett. Nem nádból — mint az említett néprajzi párhuzamokban —, hanem vékony, hajlékony — valószínűleg — fűzfavesszőből készítették. A függőleges irányú, vékony cövekek közé vízszintes irányban húzott vesszőket fontak, melyek egyrészt a sövényfal szilárdságát, másrészt a talpgerendákhoz való rögzítést biztosították. A függőleges irányban elhelyezett cövekekhez helyenként hozzákötötték a fűzfavesszőket, ezáltal a sövényfal rongálódását megakadályozták.

A nád- vagy sövényfal rögzítésének két módja ismeretes: *a)* a szorosan egymás mellé állított vagy egymáshoz kötözött nádat, ill. sövényt egyik végével a földbe ássák. Így a sövényfal leásott része megtartja az egész falat. Ez a rögzítési mód a kevésbé állandó jellegű — főleg állattartással kapcsolatos épületek esetében gyakori;²⁹ *b)* az állandóbb jellegű épületeknél az épület alapjait képező talpgerendák négy sarkára ágasfát állítanak, ezekre helyezik a talpgerendákkal párhuzamos négy koszorúfát. A talpgerendába és a koszorúfába arasznyi távolságban lyukakat fúrnak, ezekbe illesztik a nád-, ill. sövényfalat összefogó vékonyabb cövekeket, majd az elkészült sövényfalat kívülről, ritkábban a belső oldalán is, sárral, agyaggal letapasztják.³⁰

A Fonyód-Bélatelepen feltárt négy épület esetében valószínűnek tartjuk a sövényfal használatát. A sövényfalú épületek alkalmazását szükségessé tették a település korabeli természeti viszonyai is. Néprajzi adatok szerint a sövényfalú

²⁹ A Magyarság Néprajza. II. Pásztoréptmények az állat és pásztor számára. (Bp. é. n.)

142—149., 491., 492., 495. ábra.

³⁰ A Magyarság Néprajza. I. i. h.

69. ábra

70. ábra

71. ábra

épületeket igen gyakran használják az ún. „vízjárta helyeken”, mivel ez a fajta épület jól ellenáll az állandó vízmosásnak. Ugyanis a vízmosás csupán a tapasztást mossa le a sövényfalról, többszöri tapasztás esetén egy-egy sövényfalú épület akár 100—120 évig is eltarthat.³¹ A néprajzi adatok mellett néhány külföldi településen feltárt sövényfalrészlet is alátámasztja véleményünket: pl. Gdansk (70. ábra 2), ahol hasonló természeti adottságok voltak és az épületek ugyanabból a korból származnak, mint a Fonyód-Bélatelepen feltárt épület falrészlete.

A fonyódi „A”, „B” és „C” épületek esetében úgy véljük, hogy a sövényfalakat a szilárdabb épületek építésekor alkalmazott rögzítési móddal — tehát a talpgerendákba való illesztéssel — készítették. Erre utalnak az említett három épületnél a talpgerendák, ill. azok nyomai, valamint a „B” épület maradványai között előkerült talpgerendába fúrt lyukak. A „D” épületnél — a talpgerendák hiányában — az elsőként ismertetett sövényfal rögzítési módját véljük felismerni.

A LELETANYAG

Az 1934. évi feltárás tárgyi emlékanyagának nagy része a második világháború eseményei során a Nemzeti Múzeumban megsemmisült. Az ásatási feljegyzésekben csak utalásokat találunk a leletekre.³² E nehézségek miatt részletes ismertetésünk

³¹ Uo.

³² Két edényről rossz minőségű fénykép maradt meg, amelynek alapján leírást nem tudunk adni.

72. ábra

73. ábra

csupán arra a néhány kerámiatöredékre korlátozódik, melyek jelenleg a Nemzeti Múzeum Középkori Osztályának gyűjteményébe tartoznak. A többi, elpusztult leletről kizárólag felsorolást közölhetünk.

I. Kerámia

A feltárt településrészből és az épületek maradványai közül nagyszámú edénytöredék és néhány ép edény került elő. A Középkori Osztály gyűjteményében levő töredékek leírása a következő:

1. Téglavörös színű, kézi korongolt perem-válttöredék. A nyakon nyolc vonalból alkotott körbefutó fésűs bekarcolás, alatta hullámvonalköteg³³ (72. ábra 1).
2. Kézi korongolt, vöröses színű perem-válttöredék³⁴ (72. ábra 2).
3. Kézi korongolt, világosszürke színű, szögletes, kihajló peremű perem-válttöredék. A vállon balról jobbra felfelé futó hullámvonal³⁵ (72. ábra 3).
4. Gyengén kiégetett, kézi korongolt, szürkésbarna színű perem-válttöredék. A nyakon vízszintes irányú, bekarcolt vonalköteg, a vállon két-három vonalból álló, helyenként megszakadó hullámvonal. Alatta vízszintes vonalköteg³⁶ (72. ábra 4).
5. Gyengén kiégetett, kézi korongolt, szürkésbarna színű perem-válttöredék. A kihajló, függőleges szélű perem alatt elmosódott, bekarcolt vízszintes vonalköteg³⁷ (72. ábra 5).
6. Kézi korongolt, téglavörös színű perem-válttöredék. A kihajló, csapott perem alatti nyakon bekarcolt hullámvonal³⁸ (72. ábra 6).
7. Gyengén kiégetett, kézi korongolt, barnás színű perem-válttöredék³⁹ (73. ábra 1).
8. Gyengén kiégetett, kézi korongolt, szürkésfekete színű perem-válttöredék. A perem szögletes⁴⁰ (73. ábra 2).
9. Gyengén kiégetett, kézi korongolt, szürkésbarna színű perem-válttöredék. Kihajló pereme függőleges. A vállon egymás alatt hullámvonalak⁴¹ (73. ábra 3).
10. Kézi korongolt, téglavörös színű perem-válttöredék. Vállrészén bekarcolt hullámvonalköteg⁴² (73. ábra 4).
11. Gyengén kiégetett, barnás színű, kézi korongolt faltöredék. A bekarcolt vízszintes vonalkötegek között háromsoros hullámvonal díszítés⁴³ (73. ábra 5).
12. Gyengén kiégetett, kézi korongolt, szürkésfekete színű perem-válttöredék. A kihajló perem legömbölyített, a vállon hullámvonal⁴⁴ (74. ábra 1).
13. Kézi korongolt, világosbarna színű faltöredék. Rajta hullámvonalköteg elmosódott képe⁴⁵ (74. ábra 2).

³³ Ltsz.: 56.29.7. A. legn. sz.: 5 cm.

³⁴ Ltsz.: 56.29.4. A. legn. sz.: 4,1 cm.

³⁵ Ltsz.: 56.29.69. A. legn. sz.: 5,6 cm.

³⁶ Ltsz.: 56.29.5. A. legn. sz.: 10,7 cm.

³⁷ Ltsz.: 56.29.70. A. legn. sz.: 9,5 cm.

³⁸ Ltsz.: 56.29.8. A. legn. sz.: 6,6 cm.

³⁹ Ltsz.: 56.29.72. A. legn. sz.: 3,2 cm.

⁴⁰ Ltsz.: 56.29.10. A. legn. sz.: 3,5 cm.

⁴¹ Ltsz.: 56.29.68. A. legn. sz.: 7,7 cm; 56.29.71. A. legn. sz.: 5,9 cm. (A külön beletárolt két edénydarab összetartozott.)

⁴² Ltsz.: 56.29.9. A. legn. sz.: 6,9 cm.

⁴³ Ltsz.: 56.29.74. A. legn. sz.: 8,7 cm.

⁴⁴ Ltsz.: 56.29.1. és 6. A. legn. sz.: 16,1 cm.

⁴⁵ Ltsz.: 56.29.76. A. legn. sz.: 7,6 cm; 56.29.78. A. legn. sz.: 7,9 cm. (A külön beletárolt két edénydarab összetartozott.)

74. ábra

75. ábra

76. ábra

77. ábra

14. Kézi korongolt, világosbarna színű faltöredék. Rajta vízszintes, bekarcolt vonalköteg⁴⁶ (75. ábra 1).

15. Kézi korongolt, szürkésbarna színű faltöredék. Rajta vízszintes, sűrűn bekarcolt vonalköteg⁴⁷ (75. ábra 2).

16. Kézi korongolt, szürkésbarna színű faltöredék. Rajta vízszintes, fogazott szerszámmal benyomott pontsor⁴⁸ (75. ábra 3).

17. Kézi korongolt, vöröses színű faltöredék. Rajta bekarcolt kettős hullámvonalköteg⁴⁹ (75. ábra 4).

18. Kézi korongolt, barnás színű faltöredék. Rajta vízszintes vonalköteg⁵⁰ (75. ábra 5).

19. Kézi korongolt, barnásszürke faltöredék. Rajta bekarcolt hullámköteg, fölötte vízszintesen bekarcolt vonaldísz⁵¹ (75. ábra 6).

20. Gyengén kiégetett, kézi korongolt, szürkésbarna válltöredék. Rajta hullámvonalköteg⁵² (75. ábra 7).

21. Kézi korongolt, barnásszürke perem-válltöredék. A keskeny, szögletes perem alatt kiugró bordával lezárt, hosszú nyakrész. Alatta a vállon három, ritkán bekarcolt vízszintes vonaldísz⁵³ (76. ábra 1).

22. Gyengén kiégetett, kézi korongolt, barnásszürke faltöredék. Rajta vízszintesen bekarcolt vonaldísz⁵⁴ (76. ábra 2).

23. Gyengén kiégetett, kézi korongolt, szürkés színű faltöredék. Rajta ritkán elhelyezett, bekarcolt, vízszintes vonaldísz⁵⁵ (76. ábra 3).

⁴⁶ Ltsz.: 56.29.93. A. legn. sz.: 4,1 cm.

⁴⁷ Ltsz.: 56.29.87. A. legn. sz.: 7,9 cm.

⁴⁸ Ltsz.: 56.29.57. A. legn. sz.: 3,9 cm.

⁴⁹ Ltsz.: 56.29.73. A. legn. sz.: 9,9 cm.

⁵⁰ Ltsz.: 56.29.47. A. legn. sz.: 4,9 cm.

⁵¹ Ltsz.: 56.29.35. A. legn. sz.: 2,9 cm.

⁵² Ltsz.: 56.29.48. A. legn. sz.: 4,0 cm.

⁵³ Ltsz.: 56.29.11. A. legn. sz.: 6,6 cm.

⁵⁴ Ltsz.: 56.29.56. A. legn. sz.: 9,4 cm.

⁵⁵ Ltsz.: 56.29.15. A. legn. sz.: 5,9 cm.

78. ábra

24. Kézi korongolt, szürkés színű, kissé csapott szájperemű perem-válltöredék⁵⁶ (76. ábra 4).

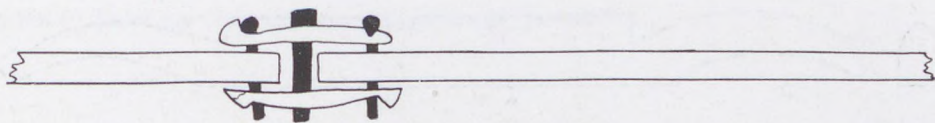
25. Kézi korongolt, világosszürke színű fenéktöredék⁵⁷ (76. ábra 5).

A felsorolt edénytöredékek vizsgálata során tapasztaltakat az alábbiakban összegezhetjük: anyagukat homokkal soványították, mely eljárás után a homok minőségétől függően közepesen és durván szemcsézett agyagot kaptak. — Színük változó: szürke, vöröses, barnássárga, szürkésfekete és sárgásfehér darabok találhatók közöttük. — Többségüket közepesen égették ki. — Az edénytöredékeken változatos díszítés figyelhető meg: megtalálható a vízszintesen bekarcolt vonal-díszítés, a fésűs bekarcolás, a hullámvonal és a hullámvonalköteg, valamint a fogazott szerszámmal benyomott pontsor. Néhány darabon együtt szerepel a hullámköteg és a fésűs bekarcolás. — A töredékek tömzsi, széles száj- és fenékát-mérővel rendelkező edényekhez tartozhattak. Ettől eltérő formájú edények maradványainak a XIII. századi (76. ábra) töredékeket gondoljuk. — A perem-válltöredékek mindegyike kihajló peremmel rendelkezett, közöttük lekerekített, szögletes és szögletes-bordás változatokat figyelhetünk meg.

A Középkori Osztály gyűjteményében megmaradt edénytöredékek kora — a díszítésük, peremkiképzésük és anyaguk szerint — a IX. század végétől a XIII. század közepéig terjedő időszakra keltezhető.

⁵⁶ Ltsz.: 56.29.14. A. legn. sz.: 4,9 cm.

⁵⁷ Ltsz.: 56.29.57. A. legn. sz.: 6,5 cm.

79. ábra

II. Fém

Az 1934. évi feltárás kisszámú fém leletanyagot eredményezett. A rendelkezésünkre álló dokumentációban csupán utalást találunk néhány jelentéktelen fémvastöredékre. Mindössze egyetlen fémtárgy — egy függő — fénykép alapján történő leírását áll módunkban közölni.⁵⁸ A függő (77. ábra) az „A” épület omladécai között került elő. Bronzból, öntési eljárással készítették, négy gömbbel díszítették.⁵⁹ A fénykép után ítélve, a tárgy erősen korrodált állapotban került elő. A függő teste patkó alakú, a patkó egyik szára hosszabb. Közepén függőleges pecék, alsó és felső végén egy-egy gömbbel díszítve. Hasonlóképp alakították ki a függő két patkó alakú szárának végét is. A felső karikát forrasztással rögzítették a függő rövidebbik szárához. A négy díszítő gömbről a fénykép alapján nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy kettős kúpos vagy gömbalakúak-e, bár utóbbi látszik valószínűbbnek.

A Fonyód-Bélatelepen talált függőhöz hasonló, négy gömbbel díszített függők Magyarországon a tibolddaróci (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), a Szentcsanagyhegyi (Csongrád m.) és a Tápé-malajdoki (Csongrád m.) temetőekben kerültek elő.⁶⁰ Közülük legközelebbi hasonlóságot a Tápé-Malajdok „B” temető gyermeksírjában talált függő mutat.⁶¹ A Fonyód-bélatelepihez közelálló függőtípusok kerültek elő a Magyarországgal szomszédos területek X—XI. századi temetőiben is. Így a délszláv területen levő Novi-Knezevácon (Törökkanizsa),⁶² a ptuji temetőben,⁶³ továbbá a morvaországi Staré Mesto anyagában.⁶⁴

A tárgyalat függő karikájának rögzítési módja a délszláv területeken talált függőkkel mutat hasonlóságot, ezeknél ugyanis a magyarországi négy gömbbel díszített függőkkel ellentétben, a karika nem hurkos-kampós kapcsolószerkezettel van ellátva. Az „A” épületben talált függő jelentős támpontot ad a település datálásához. Szőke Béla szerint a tárgyalat függőtípus Magyarországon a X. század első és második harmadára keltezhető, esetleg átnyúlik a század utolsó harmadára is.

⁵⁸ A függőről csak gyenge minőségű fénykép maradt.

⁵⁹ A „néhány gömbbel díszített függő” meghatározást Szőke Bélától vettük át. *Szőke B.*, A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. I. (Bp. 1962) 52.

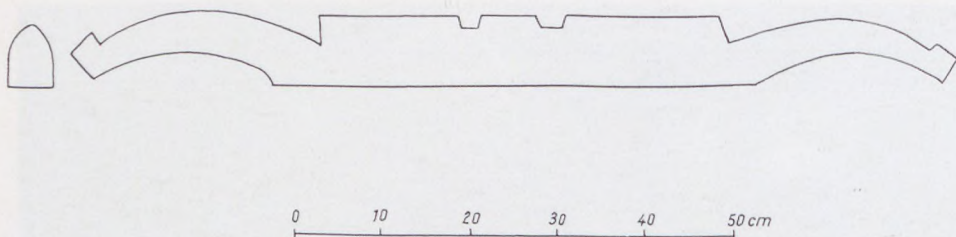
⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo. X. t. 3.

⁶² *Hampel J.*, Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (Bp. 1907) 38. t. 5.

⁶³ *Korosec, J.*, Staroslovensko grobišce na Ptujskem gradu. (Ljubljana 1950) 75—76.

⁶⁴ *Hruby, V.*, Staré Mesto. Staroslovanské pohřebiste „Na vlah”. (Praha 1950) LV. t. 16—17.

80. ábra

III. Mezőgazdasági eszközök

Az 1934. évi feltárás során néhány, agrártörténeti szempontból nagy jelentőségű eszköz került elő, melyeknek e helyütt csupán felsorolását adjuk,⁶⁵ értékelésüket külön tanulmányban fogjuk elvégezni.

1. *Örlőkőpár.* A „C” jelzésű épület maradványai között került elő, ép állapotban. Csak fényképe maradt meg (78. ábra).

2. *Tézsla.* A feltárt terület ÉK-i negyedében, a tőzegben találták, a hozzá tartozó rúd — „tézslarúd” — egy darabjával együtt. A tárgy elpusztult, csupán rajza maradt meg (79. ábra).

3. *Járomfő.* A „D” jelzésű épülettől ÉK-i irányban kb. 6 m-re került elő, a tézslával és néhány faragott deszkalappal együtt. A tőzegből való kiemelés után összetörtött, de rajza megmaradt (80. ábra).

4. *Tömör fakerék.* A járomfő mellett találták, a feljegyzések szerint jó állapotban. Sem a tárgy, sem rajza nem maradt meg.

Az ásatók néhány olyan, a település lakóinak agrár jellegű életmódjára utaló megfigyelésüket jegyezték fel, melyet a kiértékelésre való törekvés nélkül a dokumentációban levő felsoroláshoz ragaszkodva, szükségesnek tartunk megemlíteni.⁶⁶ Az épületek omladéka alól, valamint a feltárt terület különböző részeiről az alábbi növényi magvak kerültek elő — helyenként igen nagy mennyiségben —: búza, árpa, len, hajdina. — A gyümölcsstermelésre — melyet Bacsák feljegyzései szerint a lelőhelyhez közeleső Fonyód-Várhegy D-i és Ny-i lejtőjén folytattak — utalnak az ásátás során előkerült őszibarackmagok,ogyoró, dió, szőlőmagok.⁶⁷

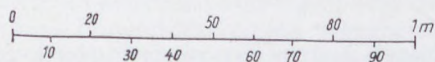
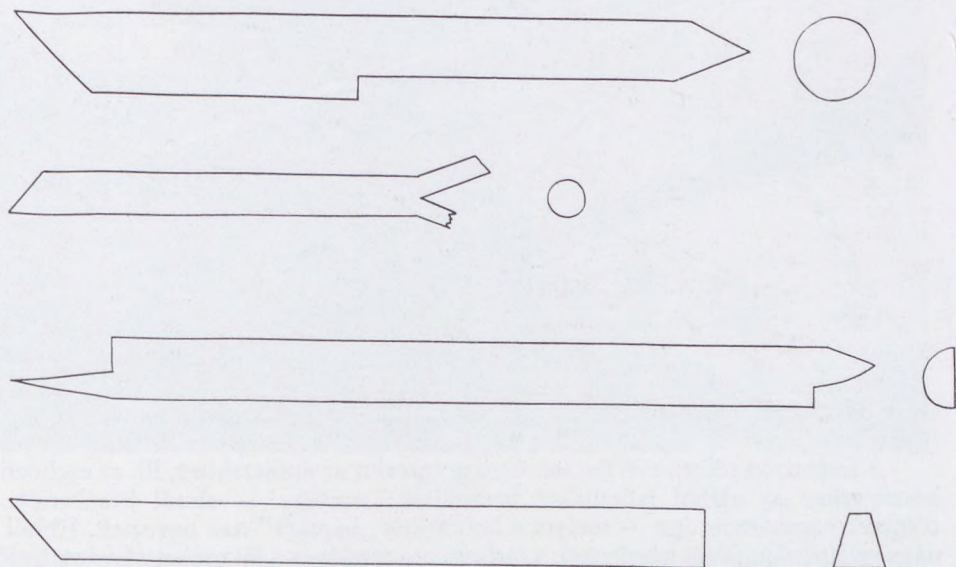
Az 1934. évi feltárás során nagy számban kerültek elő olyan famaradványok, melyeken fejlett megmunkálás nyomait tapasztalhatjuk (81. ábra). E maradványok részben az épületekben levő használati tárgyak, részben az épületekhez tartozó alkotóelemek:

⁶⁵ Ezen elhatározásunkat részben az tette szükségessé, hogy a szóban forgó eszközökről hiányos feljegyzések maradtak meg, továbbá e mezőgazdasági eszközök jelentősége olyan mérvű és kiterjedt előtanulmányokat kíván, melyeket jelen munkánkkal kapcsolatban nem állt módunkban elvégezni. Az agrártörténeti szempontból jelentős leletek összegezését egy későbbi tanulmányban kíséreljük meg.

⁶⁶ E megfigyelések kiértékelése a mezőgazdasági eszközök tanulmányozásával együtt fog megtörténni.

⁶⁷ Ugyanezeket a növényi és gyümölcsmagvakat sikerült meghatározni az 1964. évi feltárások alkalmával is.

Az 1934. évi ásatás során előkerült faragott (megmunkált) gerendák

81. ábra.

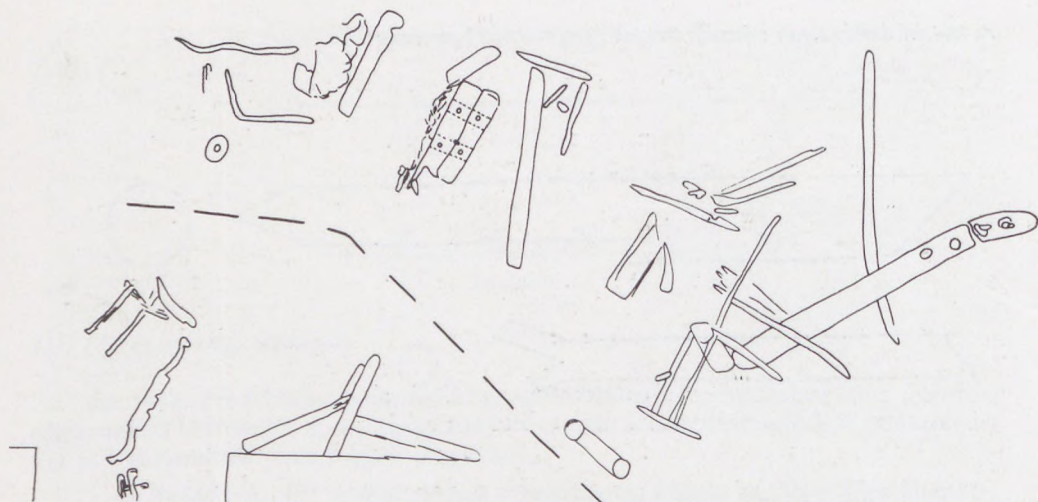
A „B” épület maradványai között két darabból összeállított asztalka lapját találták (82. ábra). A téglalap alakú asztallap hosszabbik oldala 60, rövidebbik 32–35 cm, átlagos vastagsága 2 cm volt. A rövidebbik oldaltól 20, ill. 30 cm-re két-két fúrt lyukat figyeltek meg, melyek valószínűleg a lábak rögzítésére szolgáltak.

Ugyancsak a „B” épület maradványai között került elő egy ülőpad lapja, 32–35 cm hosszú és 30 cm széles, 2 cm vastagságú deszkából kialakítva. A két rövidebbik oldal közepén egy-egy fúrt lyuk volt; valószínűleg a pad két lábát a földbe ásták.

A „C” épületben két 1,7–2 m hosszú, négyzetes keresztmetszetű nyárfa gerendát találtak, az egyiket két, a másikon négy fúrt lyukkal. A gerendák méretei és a fúrt lyukak arra engednek következtetni, hogy ezek az épület talpgerendái lehettek.

A „C” épülettől K-re 2,20 m hosszú, enyhén ívelt gerendát tártak fel. A gerendán jól kivehető fejszezapások nyomait figyelték meg.

Az „A” épület mellől került elő egy 2,24 m hosszú, 51 cm széles, simára csi-

82. ábra

szolt deszkalap, melynek egyik vége ék alakúra, másik egyenesre volt levágva (83. ábra).

A feltáráson részt vevő Bacsák György szerint az épületekhez, ill. az eszközök készítéséhez az alábbi fanemeket használták: *csertölgy* — ebből készítették a cölöpök nagyrészét; *éger* — melyet a helybeliek „berekfá”-nak neveztek. Ebből a nagy szilárdságú fából készítették a járomfőt, a tézslát és a fakereket;⁶⁸ *fekete fenyő*; *nyír*; *nyár* — a könnyen megmunkálható fa a nagyméretű deszkák anyaga; *filz* — melyből az épületek sövényfalát készítették. — A felsorolt fanemek, a feljegyzések szerint, még az ásatás idején is gyakoriak voltak Nagybereken és a fonyódi Várhegyen.

1934-ben a Fonyód-bélatelepi településnek csupán egy részletét tárták fel. E tény már önmagában is nehezíti a kormeghatározást, de további nehézséget jelent, hogy az épületek egymáshoz való viszonyát sem ismerjük. A feljegyzések nem rögzítettek olyan megfigyeléseket, amelyek a négy épület közötti esetleges korbéli különbségre utalnának. Így a feltárt objektumok kormeghatározásánál csak a leletanyagból megmaradt néhány edénytöredékre és a bronzból készült függőre támaszkodhatunk.

A településen feltehetőleg a IX. század végén, X. század elején indult meg az élet. A négy gömbszel díszített függőtípus a X. század elején, de legkésőbb a század utolsó harmadában volt használatos a Kárpát-medencében. Az ismertett edénytöredékek nagyobbik része (72—74. ábra) a IX. század vége — XI. századra keltezhető, díszítésüket, anyagukat stb. figyelembe véve, nem tartjuk valószínűnek, hogy a IX. század végénél korábbiak lennének. Néhány edénytöredék a XII. századra (75. ábra 1—3) és a XIII. századra (76. ábra) keltezhető. A leletanyag alapján úgy tűnik, hogy a település a XIII. században még fennállt.

A település lakóinak fő foglalkozása a mezőgazdaság lehetett. Az ásatás során

⁶⁸ A tárgyak pusztulása miatt e megállapítás ellenőrzése nem állt módunkban.

83. ábra

előkerült emlékanyag nagy része földművelésre utal, illetve az agrár jellegű életformával függ össze. A fogatolt állattartásra utaló járomfő, tézsla és tézslarúd, a fakerék, valamint a különböző gabonamagvak és az őrlőkópár szorosan összefüggenek a mezőgazdasági műveléssel. Ehhez az életformához szükséges terület a település közvetlen környékén nem volt, a szántás-vetést és gyümölcstermesztést a közeli Fonyód-Várhegyen végezhatték a település lakói. Szembetűnő viszont, hogy a feltárt településrészen halászattal kapcsolatos eszköz- és leletanyag csak kis számban került elő (hálónéhezékek), annak ellenére, hogy a települést természeti adottságai a halászat — mint foglalkozás — művelésére rendkívül alkalmassá tették. A halászattal kapcsolatos leletanyag hiánya még abban az esetben is feltűnő, ha egy esetleges tiltó törvény meglétét tételeznénk fel.

Az eddig feltárt magyarországi Árpád-kori településeken igen ritkán találkozunk a fa — mint építőanyag — felhasználásával.⁶⁹ Ugyanakkor számos korabeli írásos emlékből találunk utalást faházakra,⁷⁰ illetve az eddig feltárt házakon kívül más építőanyag felhasználásával készült épületekre.⁷¹ Az 1934-ben Fonyód-Bélatelepen feltárt faszerkezetű épületek bizonyítani látszanak az írásos emlékekben szereplő faszerkezetű házak létét.⁷²

HORVÁTH BÉLA

⁶⁹ A Muhi falu helyén végzett ásások során az egyik földbe mélyített ház falának fával való bélelését figyelték meg. Éri I. — Bálint A., Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei. RF II: 6. (Bp. 1959) 10. ábra, VI—VII. t.

⁷⁰ Fejér G., Codex diplomaticus. VI. (Buda 1830) 387—388.

⁷¹ Szamota I., Régi utazások a Balkánon és Magyarországon 1054—1717. (Bp. 1891) 16—17.

⁷² Ezúton mondok köszönetet mindazoknak — közöttük elsősorban S. Nagy Emesének, Méri Istvánnak és Parádi Nándornak —, akik e tanulmány elkészítése során segítséget nyújtottak.

LES VESTIGES D'UNE CONSTRUCTION EN BOIS DE L'ÉPOQUE ARPADIENNE À FONYÓD-BÉLATELEP

Dans les terrains appartenant aux marécages de Balaton, à Nagyberek, des restes d'une habitation des IXe — XIIIe siècles ont été mis à jour en 1934 au cours de l'extraction de la tourbe. La mise à jour pour conserver les trouvailles a été effectuée par le Musée National Hongrois et les fouilles d'une durée relativement courte ont procuré un matériel de grande importance qui a fourni des données très importantes sur les habitations en bois de la première période de l'époque arpadienne. Les travaux de fouilles ont été continués par le Musée National Hongrois et le Musée de l'Agriculture en 1964. Ces travaux avaient pour but de déterminer avec précision le lieu des fouilles de 1934.

L'habitation a été située sur une petite colline qui s'élevait de 20 à 30 cm à peine du marais environnant. En 1934, une superficie de 140 à 160 m² environ a été fouillée. Les travaux de fouilles ont permis de relever les restes de quatre constructions en bois. Parmi les restes des bâtiments et dans une partie considérable du terrain mis à jour on a trouvé une quantité importante de poterie en fragments, d'outils indiquant le mode de vie agricole des habitants — joug timon volant, une paire de meules etc. — de même que des grains, et des noyaux.

On avait étendu sur la tourbe marécageuse humide une couche épaisse de fagots, les maisons ont été bâties sur cette couche de fagots. Une partie considérable du matériel mis à jour par les fouilles a péri, les notes prises et conservées ont par endroit des lacunes et manquent de précision. Conséquemment, on est réduit à présumer seulement à la structure des bâtiments et à la vie de l'habitation. Les fondements des bâtiments ont été faits — à l'exception d'un cas — de semelles chevillées. On a relevé dans quelques semelles des trous perforés qui servirent à recevoir les parois latérales des bâtiments, à fixer «le clayonnage». Les planchers des bâtiments — dans lesquels on a trouvé dans deux cas un foyer construit en pierres, respectivement en argile — ont été faits de bois ronds fendus, respectivement de planches. Les parois latérales étaient faites d'osiers souples, fouettées de torchis tout probablement aussi bien de l'intérieur que de l'extérieur. D'après le matériel archéologique mis à jour — fragments de poterie, boucle en bronze ornée de quatre boules — les bâtiments devaient dater de l'époque écoulée entre la fin du IXe et le milieu du XIIe siècles.

ADALÉK A XI—XII. SZÁZADI BIZÁNCI PÉNZEK FORGALMÁHOZ

Bizánc jelentősége a fiatal magyar állam politikai és gazdasági életében mind világosabbá válik történetkutatásunk eredményeképpen. Különböző szakterületek részproblémáinak megoldásával, újabb adatok feldolgozásával bővülnek ismereteink az Árpád-kori magyarságról. Új forrásanyagot azonban már csak a régészet-től várhatunk, ismeretlen írott történeti források előkerülése valószínűtlen.

Bizánc gazdasági, kereskedelmi kapcsolatait az éremleletek talán élesebben jelzik, mint más régészeti tárgyak. Útóbbiak meghatározása bizonytalanabb, nagyobb értéknél pedig feltétlenül számolnunk kell az esetlegességgel. Pénzek azonban — különösen ha egy területen általánosak — határozottabban utalnak közvetlen kapcsolatra.

1966-ban újabban előkerült érmek bizonyítják Bizánc magyarországi szerepét. Kunbaracs határában — 022 hrsz. tömb, Dóka Ferenc földjén, mintegy 5—10 méterre ifj. Hugyecz György földjétől — szántás közben kerültek elő a rézpénzek, amelyekből azonban csak kettő került a Nemzeti Múzeum Éremtárába. A szántást végző említette, hogy munka közben látott többet is, de annyira sem érdekmesítette az „értéktelen rézdarabokat”, hogy lehajolt volna értük.¹ Végeredményben nem állapítható meg pontosan, hogy kincslelet töredéke-e a múzeumba jutott két példány — a szántó közlését nem fogadhatjuk teljes értékű, hiteles forrásnak — vagy pedig a korabeli településen — a helyszínen Árpád-kori cserepek, habarcs- és épülettörmelékek is voltak — elvesztett példányok. Létük azonban — akár így, akár úgy — fontos történeti forrás.

Mindkét — múzeumba jutott — pénz bizánci réz sciphatus. Az egyik² I. Manuel császár (1143—1180) BMC³ 58. verete; a másik⁴ meghatározása azonban kérdésesebb, mert a BMC nem közli. Előlapján a császárt ábrázolja derékig, hegyes szakállú fején pontsorból álló, csüngős korona, jobb keze csípőn (?), bal keze nem látszik. Széthúzott köpenye alatt kétszer három mezőre osztott mintájú ruha, mindegyik mezőben egy-egy pont. A bal oldalon levő keresztet valószínűleg jobb kezében tartja, a jobb oldali kereszt nem látszik tisztán, talán országalmához tartozik. A mező jobb oldalán olvashatatlan betűnyomok. A hátlap ábrája trónon ülő Krisztus, baloldalt PC, jobboldalt XC betűk. Mindkét betűpár alatt nyolcágú csillag. Elő- és hátlap kopott, elvert (84. ábra). Súlya 1,79 g.

Az előlap kompozíciója általános. Megtaláljuk VII. Mihály (1071—1078) réz-

¹ Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár. Levelezési napló 116/1966. É. T.

² Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár. Leltári napló 4/1967—1.

³ *Wroth, W.*, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. (London 1908).

⁴ Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár. Leltári napló 4/1967—2.

pénzein (BMC 26.), III. Nicephorus (1078—1081) aranyán (Saulcy⁵ XXVI. t. 5.), elektronján (BMC 3.), I. Alexius (1081—1118) billonjain (BMC 14—15.), II. János (1118—1143) billon — (BMC 53—56.) és rézpénzein (Sabatier⁶ LIV. t. 6—7.), valamint I. Manuel veretein is (BMC 38.). A korona, a ruhadísz nem egy uralkodóra jellemző. A hátlap trónon ülő Krisztusa még általánosabb, de a betűpárok alatti csillag már szűkíti az időhatárt. Ilyen megfogalmazású Krisztust IX—XC (a mi példányunk első betűje is valószínűleg I) alatti csillagokkal csak II. János (Sabatier LIV. t. 8.) és Manuel (BMC 28.) pénzein találunk. Sabatier rajzán azonban hatágú csillag van, a BMC Krisztusa viszont nem trónoló, de hasonló — csillag nélküli — példányokon trónon ülő is van. Amennyiben ábrahasonlóságokat elfogadunk bizonyítéknak, úgy ezek Manuel korára utalnak. Goodacre⁷ — bár ezt a típust ő sem közli — is ebben erősít meg bennünket. A mi sciphatusunk megfogalmazása, technikája ugyancsak Manuel korára jellemző. Mindent összevetve ezt a veretet sem tehetjük korábbra II. Jánosnál, de valószínűbb, hogy I. Manuelé. Amennyiben kincslelettel van dolgunk, tehát a két érem egy zárt leletbe tartozik, a kormeghatározás mindenképpen Manuel kora. Mindazok a történeti, helytörténeti és pénzforgalmi következtetések tehát, amelyeket leletünkől levonhatunk, a XII. század közepére, pontosabban 1143—1180 közötti időszakra vonatkoznak.

A Kunbaracshoz tartozó terület középkori története ismeretlen. Helytörténeti szempontból tehát leletünk különösen fontos. Fontos, mert az 1241 előtti adatokat vonatkoztathatjuk csak a magyarság megtelepülésére; a tatárjárás alatt számtalan falu elpusztult, s vagy nem épült újjá a tatárok kivonulása után, vagy nem ugyanott építették fel újra. A Kiskunság területén azonban már a XIII. század elején beköltöző kunok megzavarták az eredeti település képét. Ezért lényegesek a XIII. század előtti adatok a terület Árpád-kori történetében.

Ismételten hangsúlyozzuk Kunbaracsra vonatkozó forrásaink elégtelenségét. Oklevelekről nincs tudomásunk, mindössze egy régészeti adat áll rendelkezésünkre, amely talán erre az időszakra vet némi fényt. Papp László 1927-es ásatása során a Vörös-kastélynál egy, a XVI. században elpusztult falut tárt fel.⁸ A nyugati dombosor legszélső tagján — Pusztatemplom — egy templom került elő, amelynek eredeti magja román kori; Szabó Kálmán⁹ a XIII. századra teszi. Részletesen nem elemzi, csupán annyi bizonyos, hogy Árpád-kori. Genthon is csupán középkori templom maradványaként említi.¹⁰ A templomhoz tartozó eredeti település talán keltezhető a XII. századra is, s ekkor már összefügghet leletünkkel, illetve a települést jelző érmekkel. Pusztatemplom ugyanis mindössze néhány száz méterre van lelőhelyünkötől. A komoly maradványokra — részint még a föld alattiakra — a helybeli lakosoknak is volt gondjuk. 1962-ben bejelentés érkezett a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárába, hogy a lakosok követ termelnek ki. A múzeumból H. Kolba Judit utazott a helyszínre. Valóban hordtak be köveket — állapította meg —, némelyiken habarcsmaradvány is volt, koruk azonban megállapíthatatlan. Jelentésében megemlíti, hogy a lakosok elbeszélése szerint Pusztatemplomon

⁵ Saulcy, F., *Classification des suites monétaires Byzantines*. (Metz 1836).

⁶ Sabatier, J., *Description général des monnaies Byzantines*. (Paris 1862).

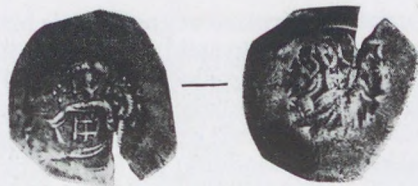
⁷ Goodacre, H., *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*. (London 1957)

274—279.

⁸ Papp L., *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője* 23 (1931) 139.

⁹ Szabó K., *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. BHH 3. (Bp. 1938) 132—133.

¹⁰ Genthon I., *Magyarország műemlékei*. (Bp. 1951) 360.

84. ábra

találtak két, egyenként másfél méter széles és kb. tíz méter hosszú alapfalat. Ezt azonban maradéktalanul kitermelték. Ugyancsak a helybeliek szerint gyakran találnak itt ezüst- és bronzvereteket halottak mellén, mellettük régi pénzeket, edényeket.¹¹

Említettük, hogy a pénzek lelőhelyén terepbejárásunk alkalmával Árpád-kori cseréptöredékeket és épülettörmeléket találtunk. Ez mindenképpen település helyére utal. S ha a településre kormeghatározónak vesszük érmeinket, akkor ezek egy XII. századi település helyét bizonyítják, amely talán összefügg az említett templomadatokkal.

Leletünk helytörténeti adaton kívül komoly forrás Magyarország XII. századi pénzforgalmára is. A Kárpát-medence területén előkerült XI–XII. századi éremleletek ugyanis, amennyiben idegen pénzeket is tartalmaznak, azok — két kivétellel — bizánciak. Ha az összes bizánci éremleleteket tekintjük is, csekély számuk nem vall intenzív pénzforgalomra, de ami kevés van, az bizánci.

Kunbaracs helyileg is jól egészíti ki bizánci éremleleteink sorát. Kárpát-medencébeni elhelyezkedésükből ugyanis következtethetünk egy, a Balkán felől jövő — ezt a részt legutóbb Metcalf¹² dolgozta ki — útvonalra, amelynek egy észak-déli irányú szakasza a Duna–Tisza közén volt. Ennek egyik ága az Áldunától a Temesközön jött; az útvonalat Karánsebes,¹³ Németcsernya,¹⁴ Nagyteremia¹⁵ és Varjas¹⁶ leletei jelzik. Szegednél volt az átkelő hely, amit az őthalmi ásatásoknál¹⁷ előkerült pénz bizonyít; majd a kiskunhalasi,¹⁸ kiskunfélegyházi¹⁹ és kiskunlacházi²⁰ leletek tanúsítják Duna-Tisza közti szakaszát, amelynek végcélja Buda lehetett, ahonnan ugyan bizánci pénz csak egy margitszigeti sírleletből ismeretes.²¹ Ebbe az útvonalba tehát Kunbaracs pontosan beleesik, ugyanakkor határozottabbá is teszi.

Pénzforgalmi vizsgálatoknál ki kell térni még leletünk anyagára. Réz ugyanis inkább bizonyít pénzforgalmat, mint az arany, mert utóbbit igen gyakran tezaurálták, tehát sokszor mint kincs, s nem mint forgópénz szerepelt. Ezt egy XII. század

¹¹ H. Kolba J. jelentése. Magyar Nemzeti Múzeum Adattár. I. 24/1962.

¹² Metcalf, D. M., *Coinage on the Balkans 820–1355*. (Thessaloniki 1965).

¹³ Leszib A., NK 13 (1914) 26.

¹⁴ Gohl Ö., NK 8 (1909) 144.

¹⁵ Ua., NK 7 (1908) 171; Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1908. évi állapotáról, 66.

¹⁶ Berkesi I., *Tört. és Rég. Ért.* 23 (1907) 45.; Dimian, I., *Citeva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul R. P. E. Studii și Cercetari de Numismatica* 1 (1957) 197.

¹⁷ Vardzséji G., *Arch. Ért.* 14 (1880) 335.; Nagy G., *Arch. Ért.* 11 (1891) 121; Ua., *Arch. Ért.* 12 (1892) 299.

¹⁸ Hampel J., *Arch. Ért.* 13 (1893) 368; Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1908. évi állapotáról, 66.

¹⁹ Szalay Gy., NK 25 (1926) 204.

²⁰ Huszár L., FA 12 (1960) 183–190.

²¹ Kubinyi F., AK 2 (1861) 20–21.

közepéről származó végrendelet is bizonyítja: Márton ispánfeleségének, Magdolna asszonynak a hagyatéki kincsei között szerepel bizánci aranypénz.²²

A rézpénzforgalomra jellemző III. Béla magyar király rézpénzverése. Ez egyrészt a rézpénz közkedveltségét bizonyítja, mert a hagyományosan kizárólagos ezüstpénzek mellett rézpénzverés megindításának komoly okot kell feltételeznünk. Talán nem csalódunk, ha úgy véljük, hogy az itt forgó bizánci rézpénzeknek is részük volt ebben. Ezt erősíti az érmeek bizánci sítlusa is. Bizánci éremkép-elemek alkalmazása más népeknél is előfordult; legutóbb Longuet adott róluk rövid összefoglalást.²³

Itt említjük meg, a különben igen jó munka egy tévedését, amennyiben III. Béla veretét IV. Bélának és fiának, Istvánnak tulajdonítja 1254-ből.²⁴ Több mint fél évszázad tévedés! Az említett és feltételezett közkedveltségnek azonban ugyanakkor ugyanaz a jelenség ellent is mond. Ugyanis ennek a magyar rézpénzverésnek nincs folytatása. Talajtalan volt, egyedülálló a középkori magyar pénzverésben.²⁵ Ha általános lett volna a bizánci rézpénzforgalom, bizonyára a magyar rézpénzverés sem szakadt volna meg. Így tehát azt mondhatjuk, hogy a magyarországi bizánci rézpénzforgalom közkedveltségének és ennek ellentmondásának kiváltója lehetett egy néhány évig tartó, de intenzív magyar rézpénzverés.

Bizánc szerepének tisztázásához — amint látjuk — minden kis adat fontos, mert ha a fő vonalak tisztázottak is, a részletekben még sok a homály. Egy ilyen kis adat a kunbaracsi lelet, amely a pénzforgalom tisztuló képéhez járul hozzá.

GEDAI ISTVÁN

²² *Fejérfpataky L.*, Magyar Könyvszemle 1 (1892—93) 18—20.

²³ *Longuet, H.*, Introduction à la numismatique byzantine. (London 1961).

²⁴ Uo. 135. No. 276.

²⁵ A magyar rézpénzverés igen jó összefoglalását adja: *Jeszénszky G.*, NK 34—35 (1935—36) 35—47.; *Huszár L.*, FA 16 (1964) 145—155.

BEITRAG ZUM UMLAUF DER BYZANTINISCHEN MÜNZEN DES 11—12. JAHRHUNDERTS

Die Klarstellung der politischen und wirtschaftlichen Rolle von Byzanz in Ungarn ist eine wichtige Aufgabe für unsere Geschichtsforschung, denn im 11—12., insbesondere aber im 12. Jahrhundert stand Byzanz wohl oder übel im Vordergrund der Außenpolitik des jungen Königreichs Ungarn.

Die Wirtschafts- und Handelsbeziehungen des oströmischen Kaiserreiches werden durch Münzfunde klar gekennzeichnet. Weitere Münzen liefern Beweis für ihre Rolle im Karpatenbecken. In der Gemarkung von Kunbaracs kamen beim Pflügen Kupfer-Sciphati ans Tageslicht, von denen gelangten aber bloß zwei in der Besitz des Ungarischen Nationalmuseums. Es ist nicht mehr zu ermitteln, ob es sich um einen Schatzfund oder Streufund handelte, doch ist ihr Erscheinen in diesem wie in jenem Falle eine Quelle von Belang.

Die eine Münze ist vom Typ Manuel I., BCM. 58, die andere ist fraglich. Die Vorderseite zeigt den Kaiser bis zur Taille abgebildet; er ist mit einem Spitzbart ausgestattet und trägt eine Krone, die aus Punktreihen und Kettenanhängern besteht; die rechte Hand ruht auf der Hüfte (?), die linke ist nicht zu sehen. Unter dem weitgeöffneten Mantel wird ein auf 2×3 Musterfelder geteiltes Gewand sichtbar, in jedem Feld je ein Punkt. Das auf der linken Seite befindliche Kreuz hält er vermutlich in der rechten Hand, das rechtsseitige Kreuz, das unklar zu sehen ist, gehört vielleicht zu einem Reichsapfel. Rechts im Felde unleserliche Buchstabenspur. Die Rückseite stellt Christus auf dem Throne sitzend dar, links die Buchstaben ?C , rechts XC . Unter den Buchstabenpaaren befindet sich je ein achtzackiger Stern. Vorder- und Rückseite sind abgenützt und abgeschlagen. Das Gewicht beträgt 1,79 g. Insofern wir Abbildungsähnlichkeiten als Beweise akzeptieren können, neigen wir zu der Ansicht, daß diese auf die Zeit des Johannes II., oder Manuel I. hinweisen. Alle Folgerungen die wir also aus dem Fund ziehen können, weisen auf Grund des mit Gewißheit Manuel zuzuschreibenden Gepräges auf die Zeit Manuels hin.

Der Fund bietet u. a. der Ortsgeschichte neue Anhaltspunkte. Quellen, die die Zustände vor dem Tatareneinfall von 1241 beleuchten, sind in Ungarn von besonderem Belang, da die Siedlungen des Wiederaufbaues nicht mehr das ursprüngliche Wohngebiet des sich niederlassenden Ungarntums bezeichnen. Bis nun gab keine so frühe Angabe aus dieser Gegend, unser Fund weist demnach auf eine Siedlung des 12. Jahrhunderts hin. Dies wird auch durch am Fundorte zum Vorschein gekommenen Scherben sowie Gebäudeschutt aus der Arpadenzeit bekräftigt. Es ist anzunehmen, daß die einstige Kirche auf der benachbarten Anhöhe mit dieser Siedlung in Zusammenhang stand.

Außer seiner lokalgeschichtlichen Bedeutung bildet unser Fund auch eine wichtige Quelle für den ungarischen Münzenumlauf des 12. Jahrhunderts. Die auf dem Gebiete des Karpatenbeckens zum Vorschein gekommenen Münzfunde des 11—12. Jahrhunderts weisen — sofern sie auch fremde Münzen enthalten — mit zwei Ausnahmen lediglich byzantinische Münzen auf. Es gibt nur wenig Funde von solcher Zusammensetzung, demnach kann auch dieser kleine Fund gewissermaßen zur Klärung des Münzumlaufes beitragen.

Der Fund von Kunbaracs ergänzt wohl die Reihe unserer byzantinischen Münzfunde auch in lokaler Hinsicht. Sie bezeichnen nämlich eine in nord-südlicher Richtung verlaufende Straße, die vom Balkan her über die Donau im Temeswinkel

weiterlief — vier Funde zeugen davon —, bei Szeged befand sich der Flußübergang, wonach sie durch das Land zwischen Donau und Theiß nach Ofen führte. Fünf Funde sind bis jetzt bekannt, die sich auf die Strecke von Szeged bis Buda beziehen und zu ihnen gesellt sich nun der letztgenannte Fund.

Was den Handel betrifft sind Kupfermünzenfunde wichtiger als Gold, da Letzteres manchmal thesauriert wurde, demnach nicht als Geld umlief. Vielleicht können wir es dem Einfluß der byzantinischen Kupfermünzen zuschreiben, daß der ungarische König Béla III. (und nicht Béla IV. und dessen Sohn, Stephan V., wie Longuet schrieb; vergl. Anm. 20—21) Kupfermünzen prägen ließ. All dies bezeugt den Umlauf byzantinischer Kupfermünzen, die Tatsache aber, daß die Prägung von ungarischen Kupfermünzen nach einigen Jahren aufhörte, deutet daraufhin, daß diese Münzen sich doch nicht recht eingebürgert haben und mit einer gewissen Zurückhaltung empfangen worden sind.

Der Münzfund von Kunbaracs stellt demnach trotz seiner zahlenmäßigen Geringfügigkeit eine wissenschaftlich bedeutende Angabe vor und trägt wesentlich dazu bei, die Schattenumrisse des Münzenumlaufs schärfer zu gestalten.

XVI—XVII. SZÁZADI RUHADARABOK A SÁROSPATAKI KRIPTÁKBÓL

A sárospataki plébániatemplom kriptáinak feltárása, azokból a textiliák kiemelése, 1964 őszén és 1965 tavaszán két periódusban történt. A kriptákban levő nagyfokú — 94% — légnedvesség következtében egy kivételével minden koporsó faanyaga jóformán teljesen elkorhadt, az egymásra helyezett koporsók egymásba rogytak, tartalmuk összekeveredett. Lehetetlen volt tehát megállapítani, hogy milyen ruhadarabok tartoztak össze, és mi volt az egyes koporsók tartalma. Ezért a kripták és koporsók sorszámozása nem adhat megközelítően sem pontos tájékoztatást. Célszerűbbnek látszik tehát a textil-leletek sorszámozása és a kriptákat jelző számoknak csak zárójelben való jelzése. Természetesen az alábbiakban csak azokkal a koporsókkal fogok foglalkozni, amelyekből a magyar viselet szempontjából számottevő textíliát emeltem ki. A leleteket tehát nem a kripták és koporsók, hanem öltözet-típusok, ruhaformák szerint csoportosítom. Nemcsak azért tartom ezt a beosztást célszerűbbnek, mert így az egyes ruhatípusok egymás után tárgyalhatók, hanem mert a közöttük levő összefüggések világosabban kitűnnek és a magyar viselet történetébe tökéletesen beilleszthetők. A leletek viselettörténeti szempontból különösen azért figyelemre méltók, mert nagyrészt a XVI. század második és a XVII. század első feléből származnak és ebből a korszakból a debreceni és a miskolci múzeumban levő csekély számú kriptalelet kivételével viseleti anyagunk eddigi jóformán nem volt. Csupán az ábrázolásokra voltunk utalva, amelyeken a ruhatípusok jól felismerhetők ugyan, de szabásuk és a tartozékok pontos rekonstruálása szinte lehetetlen. A sárospataki kriptából kiemelt leletek tehát éppen ezt a hézagot töltik ki, és segítségükkel az ebben a korszakban viselt ruhaformákról, azok változásairól és szabásáról kaphatunk szinte teljes képet.

Sajnos a ruhadarabok nem kapcsolhatók viselőik nevéhez, mert a korai koporsók közül csupán egy maradt épségben, ezen azonban nem volt felirat, a többi pedig szilánkokká volt elkorhadva. Néhol találtunk ugyan szögfejeket, amelyekkel feltehetően a név és az évszám volt kiverve, de a szöveg a fenti okból már nem volt rekonstruálható. Nem jelenthettek támpontot az egyházi anyakönyvek sem, mert azok csak a XVIII. századból maradtak ránk.

1. a—e. (XVI) Jóformán teljes épségben maradt fenn az egész öltözet.

1. a. Dolmány, mente, nadrág, süveg és öv (85. ábra).

Dolmány, egykor skarlátvörös — ma világos vörösesbarnára színeződött — vászonkötéssel szőtt, erősen bolyhozott posztóból. (13 lán- és 18 vetülékfonál négyzetcentiméterenként. Szövetszélesség kb. 54 cm.) A ruhadarab egyes részeinek összevarrása behajtás nélkül történt. A szöveteleket vékony selyemfonállal apró, egyenletes öltésekkel varrták össze, a varrásokat a posztó bolyhozott felülete jóformán teljesen eltakarta. Csak deréktól felfelé a két oldalvarráson és az ujjak összevarrásán hagytak rá 1/2 cm behajtást, ezek a részek is sűrűn, apró öltésekkel

vannak összevarrva. A széleken körül és a zseb nyílása mentén 2 mm vastag, gömbölyűen kötött zsinór vonul, szintén vékony selyemfonállal, apró öltésekkel a posztó éléhez varrva. Bélése skarlátvörös atlaszselyem volt, csak egészen kis töredéke maradt fenn. (68 lánc- és 76 vetülékfonál négyzetcentiméterenként.)

A dolmány formája a XVI. század második felének magyar divatját mutatja. Derékig testhez szabott, onnan lefelé bővülő, az oldalvonalától hátrafelé 13 cm-rel hosszabb. Háta lefelé kissé keskenyedő téglalap alakú, a derék vonalában kissé karcsúsítva. Eleje derékig testhez szabott, két oldalt a derékvonalától lefelé két-két ék alakú hajtással. Ezek közül az elsőbe zseb van bevágva. A zseb vászna a dolmány posztójának belső oldalához selyemfonállal volt hozzávarrva. A vászon teljesen elporladt, a varrófonál azonban sok helyen megmaradt, mutatva a zseb formáját. A dolmány alján a két hajtás között 19 cm hosszú hasíték van, ettől hátrafelé a dolmány 13 cm-rel hosszabb. Ehhez a hosszúsághoz igazodik a háta is. Jobb elején a derék vonaláig 32 kis gömbölyű aranyozott ezüsfonálból kötött gomb sorakozik, onnan lefelé az eleje csákóra vágott. Bal eleje egyenes vonalban befejezett, a jobb eleje gombsorának vonalában aranyozott ezüsfonálból kötött zsinór-fülek sorakoznak. Olyan módon vannak a posztóhoz rögzítve, hogy a zsinórt a posztó fonákján vezették és a füleket a színére húzták át. Álló gallérja elől alacsony, hátrafelé ívesen magasodik. A magas rész kb. $\frac{2}{3}$ részben fogta körül a nyakat.

Egyenes vonalban bevarrott ujjá könyökig bő, onnan lefelé szűkül és 22 rozsz-ezüst kapoccsal zárt. Ujja végén ívesen hozzászabott, egyenes vonalban levágott leppentő, ami 8 cm szélességben bársonnyal bélelt, tehát a leppentőt nemcsak lehajtva, hanem felhajtva is viselték. Hónaljban az ujjához két nagy háromszög alakú bővítő lap járul, ami a dolmány elejével egybeszabott, a hátához hozzá van varrva.

Eleje hossza: 88 és 101 cm, szélessége vállban 21 cm, derékban: jobb eleje: 21 cm, bal eleje: 34 cm, alja szélessége: jobb eleje: 86 cm, bal eleje 88 cm. Háta hossza: 101 cm, szélessége vállnál: 51 cm, szélessége az alján: 38 cm. Gallér bősége: 43 cm, magassága: 11 cm. Ujja hossza: 57 cm, szélessége vállnál 36 cm, csuklónál: 20 cm (86—87. ábra).

1. b. (XVI) Mente erősen bolyhozott, sűrű, vékony nemezből. (Az anyag szélessége 60 cm). Kiemelésekor még felismerhető volt az eredeti kékeszöld színe, a szabad levegő hatására azonban szinte néhány perc alatt barnásra változott. A mente viselőjének bokájáig ért, hónaljtól lefelé erősen bővült. Ujja bő, egyenesen bevarrott, könyökig érő. Gallér nélküli.

Az egyes részek behajtás nélkül vannak egymás mellé illesztve és vékony selyemfonállal, apró egyenletes öltésekkel összevarrva. Szélét körül 2 mm vastagságú gyapjúfonálból gömbölyűen kötött zsinór szegi. Gombjai aranyozott ezüsfonálból kötöttek, a szintén aranyozott ezüstzsinórból való fülek egy zsinórból alakítottak. A nemez fonákoldalán vezették a zsinórt és a gomboknak megfelelő távolságban áthúzták a füleket az anyag színére.

A két eleje teljesen egyformán szabott, az oldalvarrás mentén lefelé erősen bővül. Ezen kívül még a karöltő alatt egy-egy mély hajtás is bővíti. Kétoldalt 16 cm hosszú, zsinórral szegett hasíték, a bal oldali a kard markolata számára. Jobb elejének szélére 9 gombot varrtak, bal elején a zsinórfülek ferde vonalban sorakoznak.

Háta lefelé keskenyedő téglalap alakú. Kétoldalt az ujjá bevarrásától lefelé

85. ábra

háromszög alakú bővítő rész járul hozzá, ennek felső harmadában ék alakú, mély hajtás is bővíti.

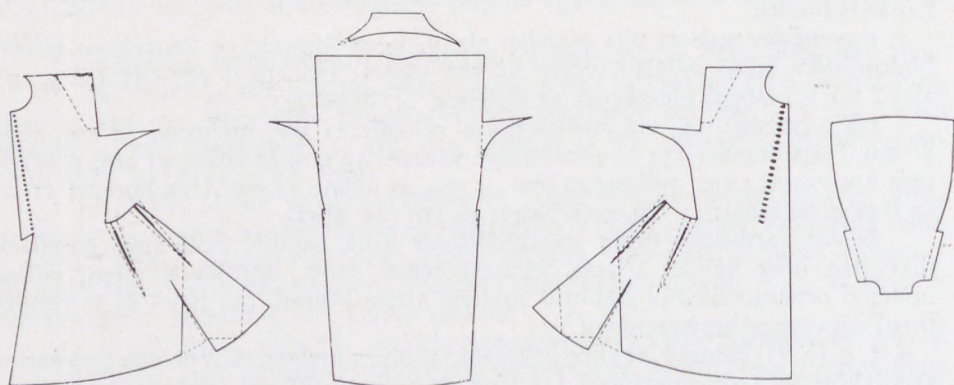
Egyenesen szabott ujjá téglalap alakú, könyökig érő, a kényelmes mozgás biztosítására belső oldalán ívesen ki van vágva. Hónaljnál egy-egy háromszög alakú bővítő lappal illeszkedik az elejéhez, ill. hátához.

Eleje hossza: 144 cm, szélessége a vállnál: 21 cm, mellben: 30 cm, alján: 86 cm. Háta hossza: 143 cm, szélessége vállnál: 50 cm, az alján: 41 cm. A bővítő rész hossza: 114 cm, szélessége fent: 4 cm, az alján: 42 cm. Ujjja hossza: 33 cm, az íves kivágásnál: 30 cm, szélessége: 59 cm (88. ábra).

Bélése karmazsin piros selyemdamaszt volt, sajnos, csak apró töredékek maradtak meg belőle. Alapja vászonkötéssel szőtt, aprólékos rajzú, stilizált növényi ornamentikából alakított mintája atlasz kötésű. (64 lánc- és 82 vetülékfonál négyzetcentiméterenként.)¹

1. c. (XVI) Nadrág, egykor kékeszöld színű, a kiemeléskor erősen megbarnult sávyolkötéssel szőtt posztóból. (15 lánc- és 15 vetülékfonál négyzetcentiméterenként. Szövetszélessége: 69 cm.) Bő derekú, szűk szárú csizmanadrág. Két részből szabott, a varrás a nadrág szárán hátul fut végig. Eleje és háta varrásánál a posztó széle van összeillesztve és apró öltésekkel összevarrva, a nadrágszár varrására 1 cm behajtást hagytak rá. Derékán 4 cm szélesen visszahajtott, ebbe a hajtásba volt behúzva a nadrágszíjat helyettesítő vastag gyapjúpaszomány. Elöl a visszahajtás hasítéka selyempánttal és vékony gyapjűzsinórral szegett. A csípőn levő két bevágott zseb hasítékának szélét szintén zsinórszegés kereteli. Az anyag fonákoldalá-

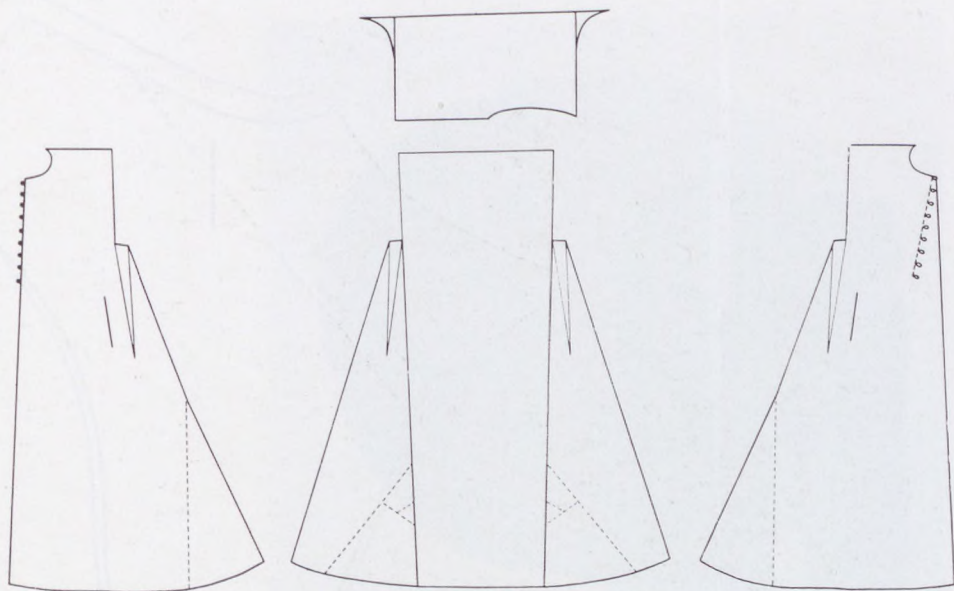
¹ Errera, I., Catalogue d'étoffes anciennes et modernes. (Bruxelles 1927) 253., 281. ábra.; Falke, O., Kunstgeschichte der Seidenweberei. (Berlin 1913) 551., 560. ábra.

86—87. ábra

hoz varrott vászonzseb teljesen elporladt. A nadrágszár varrásában a 23 cm hosszú hasítékot 18 rosszezüst kapocs zárta. Ezeknek csak elrozsdált nyomai maradtak meg. A nadrág teljes hossza: 128 cm, derékbőssége: 156 cm. (89—90. ábra). Az öltözet méretei azt mutatják, hogy különlegesen magas termetű férfi volt a viselője.

1. d. (XVI) Süveg, vörösesbarna, erősen bolyhozott nemezből. Anyaga olyan fűrtösen bolyhos, hogy kiemeléskor báránybőrnek látszott. Lapos tetejű, kerek forma, 6 cm széles, körül felhajtott karimája a süveg fejrészéhez simul (91. ábra).

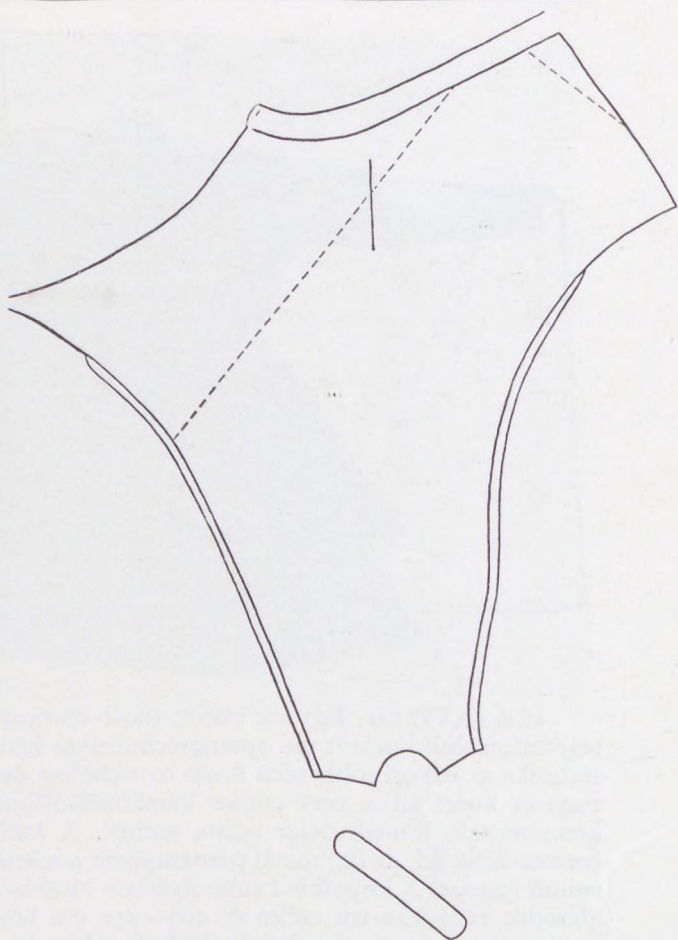

88. ábra

1. e. (XVI) Öv. Egykor vörös, most vöröses világos barna, erősen sodrott selyemfonálból hurkolt ún. sprengtechnikával készült csipke jellegű sálöv. Ez a technika az őskori többszálás fonás továbbélése és továbbfejlődése.² Lényegében nagyon közel áll a vert csipke készítményéhez. Mindkettőnél több fonalat kereszteznek, fonnak össze minta szerint. A különbség az, hogy az előbbinél keretre vetik fel, az utóbbinál párnára tűzik a mintának és szélességnek megfelelő számú fonalat. A kriptákból több ilyen öv kisebb-nagyobb töredékét emeltük ki. Méretük 100—120 cm széles és 200—250 cm hosszú. Két vége mindegyiknek összefogott és az öv fonalaiból alakított ötágú, hosszú bojtban végződik. Ezt az övtípust a magyarok nem écherpe-szerűen viselték, hanem kissé megsodorva, az öv hosszától függően, kétszer vagy háromszor tekerték a derekuk köré, és a bojt fölött elöl, vagy jobboldalt kötötték csomóra. Viselésben tehát az öv csipke jellege nem érvényesülhetett, zsinórköteggnek tűnik, az ábrázolásokon azért nem lehetett azonosítani. Ebből a kriptaleletből került először napvilágra azonosíthatóan ez az övfajta s innen ismertük meg viselésének módját is.

Négy kriptából emeltünk ki ilyen sálövet (VI, X, XVI, XX) és ezeken kívül még néhány apró töredéket. Három övből maradt fenn olyan nagy darab, hogy mintájuk jól kivehető. Egyiket — a fenti öltözethez tartozó öv mintáját — diagonális irányban kockásan mintázott, keskenyebb csíkban kockázott és szélesebb, háromszöges mintájú sávok egymásutánja teszi változatossá (92—93. ábra). A másik öv sávokra osztottan madaras mintával kötött. A fennmaradt darabon háromféle csík váltakozik. Egyiken kétfejű sasok sorakoznak, közöttük rombusz

² *Vogt, E., Geflechte und Gewebe der europäischen Stein- und Bronzezeit. Ciba-Rundschau* 66 (1946) 2423.

89-90. ábra

alakú áttört motívum, másikon galambok állnak egymás mellett, mindegyik fölött még egy kis madáralak (94. ábra), a harmadikon a madarak között virágtövek állnak. Egy negyedik övet nagyon töredékes állapotban tudtunk kiemelni. Mintájának három sávja azonban így is jól kivehető volt. Keskeny, geometrikusan mintázott csíkok és széles sávok váltakoznak mintájában. Egyik széles sávban emberalakok sorakoznak (95. ábra), a másiknak geometrikus mintája változatos, gazdag rajzú. A stilizált, sematikus rajzú emberalakok a bakacsinok hasonló figuráira emlékeztetnek, a szövés, ill. a sprengtechnikának megfelelő merev, zezzugos körvonalaikkal, az arcoknak, kezeknek, ruháknak szinte egyforma mintázattal való érzékeltetésével. Úgy tekinthetjük tehát ezeket, mint a bakacsinok emberalakos mintáinak a továbbbélését, azoknak más technikával megalkotott új megjelenítését. A sálövek madáralakjainak és geometrikus mintáinak elődjait is megtaláljuk a bakacsinok mintázatában, mai napig való továbbbélésüket pedig az ország különböző vidékein készített szőttesek bizonyítják.

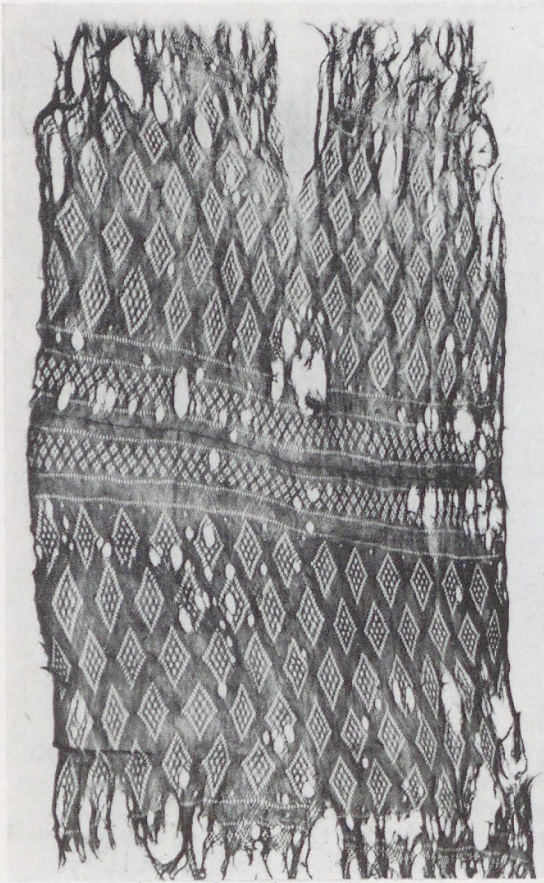
91. ábra

A veszprémi Bakonyi Múzeum gyűjteményében találtam hasonló töredéket, ami selyemfonálból ugyancsak sprengtechnikával készített. A leltárkönyvi bejegyzés szerint 1903-ban a Szt. Benedek-hegyi (?) ásatásból került elő. A feltárás körülményeiről a múzeum irattárában sincs közelebbi adat és a töredék olyan kicsi, hogy eredeti méretét és alakját nem lehetett megállapítani. Külföldi analógiát lengyelországi gyűjteményben találtam. Anyaga, készítmódja a mi öveinkével azonos, szélessége kb. 80 cm, mintázata geometrikus, az öv fonalaiból alakított bojtja egyszerű és rövidebb. A XVII. század második feléből származik.³ Sodrott selyemfonálból hasonló technikával, de mintázás nélkül készült övet őriz a leningrádi Történeti Múzeum: XVIII. században készített katonai övként tartják nyilván. Analógiának tekinthető még Wybrand d. ä. Simonsz. de Gest-nek a harmincéves háború egyik hadvezérét ábrázoló festménye, amelyen a hadvezér vert csipkéből készített széles övet visel. Viselési módja azonban különbözik a magyartól, mert ezt a csipke-écharpe-ot hátul kötötték meg.⁴

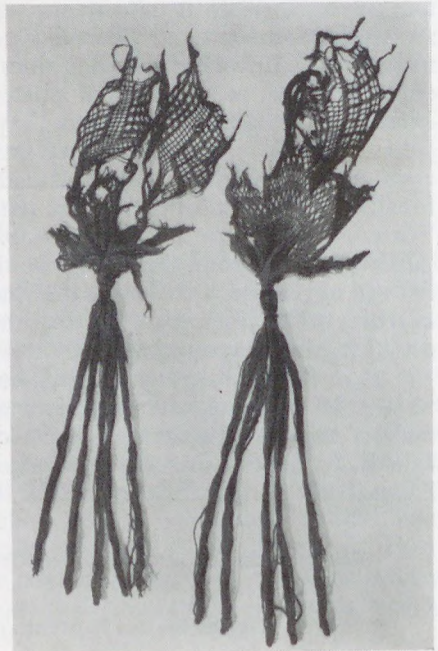
2. a. (XX) Dolmány, vászonkötéssel szőtt sötétzöld posztóból. (14 lánc- és 18 vetülékfonál négyzetcentiméterenként, a szövet szélessége: 54 cm.) Alakja, szabása nagyon hasonlít az 1. a. sz. dolmányéhoz, méreteiben azonban valamivel kisebb. Az egyes részek összevarrása ennél is behajtás nélkül a szövetszélek összehelyezésével történt. Selyemfonállal, apró, egyenletes öltésekkel varrták. A posztó

³ Reprodukciója: *Zarys historii włókiennictwa na ziemiach polskich da konca XVIII wieku.* (Warszawa 1966) 533. A szöveg arra utal, hogy paszománykészítők foglalkoztak az övek előállításával.

⁴ *Thiel, E., Geschichte des Kostüms.* (Berlin 1963) 349., 304. ábra.

92. ábra

93. ábra

94. ábra

erősen bolyhozott felülete teljesen takarja a varrásokat. A széleken körül és a bevágott zseb nyílása mentén 2 mm vastagságú gömbölyűen kötött gyapjúzsinór szegés fut.

A dolmány derékig testhez szabott, onnan lefelé erősen szélesedik. Kétoldalt a derék vonalától lefelé még két-két ék alakú hajtással is bővül. Az első hajtásban van elhelyezve a bevágott zseb. A dolmány alján a két bővítő hajtás közötti vonalban két oldalt 22 cm hosszú hasíték van, ezektől hátrafelé az alja 5 cm-rel hosszabb. Jobb elején a derék vonaláig 22 kis gömbölyű ezüsfonálból kötött gomb sorakozik. Deréktól lefelé a jobb eleje kissé csákóra vágott. Bal elejének széle egyenes vonalú, a jobb eleje gombsorának megfelelően sorakoznak rajta a zsinórfülek. A fülek egy zsinórból készültek, a szövet fonákján vezették a zsinórt és a gomboknak megfelelő helyen a szövet színére húzták át. Háta lefelé kissé keskenyedő téglalap alakú, derékban kissé karcsúsított. Álló gallérja elől keskeny, hátrafelé

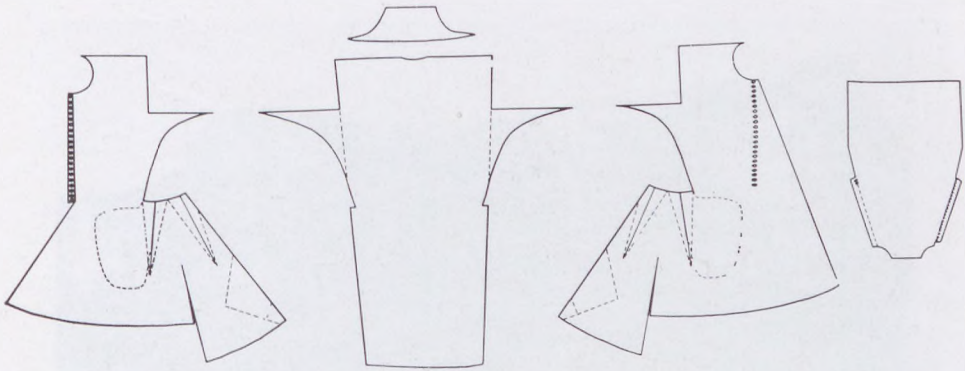
95. ábra

ívesen magasodik. Szögletes leppentővel ellátott ujjja egyenesen bevarrott, könyökig bő, onnan lefelé szűkül. Varrásában 16 cm hosszú hasíték, ami 12 rosszezüst kapoccsal záródik. A hónalj alatt két-két háromszög alakú bővítő lap illeszkedik az ujjához, ezek a dolmány elejével egybeszabottak, a hátához toldottak.

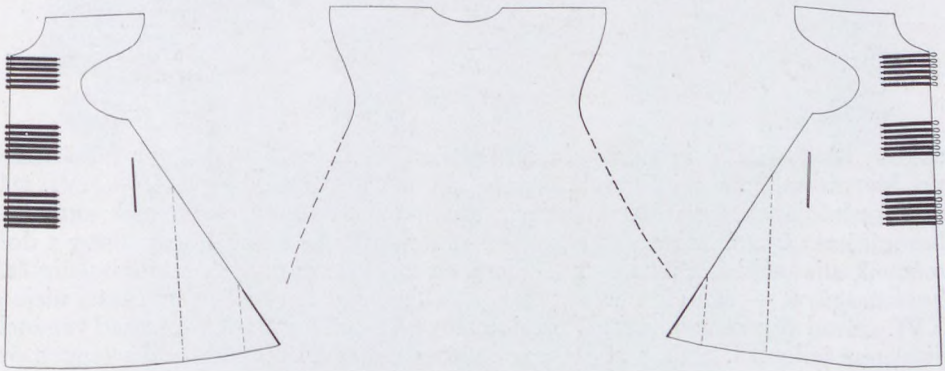
Eleje hossza: 96 és 98 cm, szélessége vállnál: 22 cm, jobb eleje szélessége derékban: 22 cm, bal eleje: szélessége derékban: 29 cm, alja szélessége: jobb eleje: 87 cm, bal eleje: 85 cm. Háta hossza: 104 cm, szélessége vállnál: 53 cm, az alján: 43 cm. Gallér hossza: 39 cm, magassága: 6 cm. Ujjja hossza: 55 cm, szélessége vállnál: 38 cm, csuklónál: 22 cm (96. ábra).

2. b. (XX) Süveg, erősen bolyhozott, fekete nemezéből. Domború tetejű, kerek forma. Felálló karimája 6 cm széles, kétoldalt ferde irányú hasítékkal. Ezek mögött 3—3 cm távolságban, az előbbiekkal párhuzamos irányban 2,5 cm hosszú bevágás húzódik. Az I. sz. kriptából is kiemeltünk egy süveget. Világosbarna, nagyon bolyhozott nemezéből készült, gömbölyű tetővel és felálló 7 cm széles karimával. A karimán nemcsak két oldalt húzódik ferde irányú bevágás, hanem hátul közepén is.

Az 1. a. és a 2. a. dolmány szabása nagyon hasonló, kisebb eltérések azonban észrevehetőek. Az 1. a. sz. eleje erősebben csákovára vágott, háta jóval

96. ábra

97. ábra

hosszabb, mint elől, gallérja magasabb. Ezek a különbségek arra utalnak, hogy valamivel, hacsak néhány évtizeddel is, de korábban készült, mint a 2. a. sz. A hátul felmagasodó álló gallér a XVI. század magyar viseletére jellemző. A század első harmadában még nem ívesen magasodik hátrafelé, hanem éles szögben emelkedik.⁵ Az évek folyamán mind ívesebb lesz a gallér vonala, míg végül, a XVII. század elején már hátul alig magasodó, álló gallérrá lesz.⁶

A két dolmány szabásának másik figyelemre méltó jellemzője, hogy hátul hosszabbak, mint elől. Eddig az ország múzeumaiban nem volt található ilyen dolmány.⁷ Hátul hosszabb mente gyakrabban fordul elő a XVI. századi ábrázolá-

⁵ Thurzó György képe a Fuggerek családkönyvében 1521-ből. Magyar Művelődéstörténet. II. (Bp. é. n.) 496.

⁶ Késői, hátul magasabb gallérábrázolást találunk: *Dillich, W.*, Ungarische Chronica. (Casel 1600) 28. a. lapon a magyar polgár öltözetén.; Hátul kissé magasodó gallérja van a XVII. század második negyedében készült, a Bánffy-családtól származó borvörös bársony dolmányinak (Magyar Nemzeti Múzeum) és I. Lipót koronázási öltözetéhez tartozó dolmányinak, 1657. (Iparművészeti Múzeum).

⁷ Hátul hosszabb dolmányt látunk a dobos alakján: *Boissard, J. J.*, Sacri romani imperii ornatus. (Heidelberg 1588).

98. ábra

sokon, sőt egy fenn is maradt korunkra: az Esterházy-gyűjteményből származó ún. Mátyás-kabát. Ennek a szabása azonban merőben más, még a XV—XVI. század fordulójának formáját mutatja, a sárospataki dolmányokkal csak annyiban hasonlítható össze, hogy háta hosszabb az elejénél. Az a körülmény, hogy a dolmányok alja majdnem térdig ér — szemben az előző évtizedek szinte bokáig érő hosszúságával — és oldalt erősen, még két hajtással is bővül, származási ideje a XVI. század végére vall. A fenti két dolmány ujjá szabása is a XVI. század végének viseletére jellemző. Akkor viselték az egyenes vonalban végződő széles leppentőt, amit le és fel is lehetett hajtani. A század első felében hosszúra volt szabva a dolmány ujjá és felráncolva viselték, felhajtott kézelővel volt rendszerint ellátva. A XVII. század elején a leppentő már sokkal keskenyebbé vált. Bokáig érő, gallér nélküli mentét szintén a XVI. század végén viseltek. A XVI. század harmadik harmadáig lehajtott gallérja volt, a XVII. században viszont már álló gallér egészítette ki.⁸

Az ellenző nélküli, még derékban bővebbre szabott nadrág a XVI. század második felének magyar viseletére jellemző, a következő század elején már szűkebbre szabták a nadrágot és ellenzővel látták el.

Lapos tetejű süveget 1570—80 körül viseltek, a század végére a tető domborúbbá vált. Az 1. d. sz. süveg még egészen lapos, a 2. b. sz. már domborúbb, tehát valamivel, hacsak néhány évvel is később készült.⁹

A dolmányok, a mente, a nadrág szabása, a süvegek alakja, valamint az övek készítési és viselési módja tehát azt bizonyítja, hogy a fenti leletek a XVI. század végéről származnak.

⁸ A gallér nélküli mentének egyik korai ábrázolását láthatjuk a „Nobilis Hungarus” alakján F. Bertelli 1563-ban készült metszetén. Késői példáját mutatja Illésházy Gáspár ravatalképe 1648-ból. MTKcs.

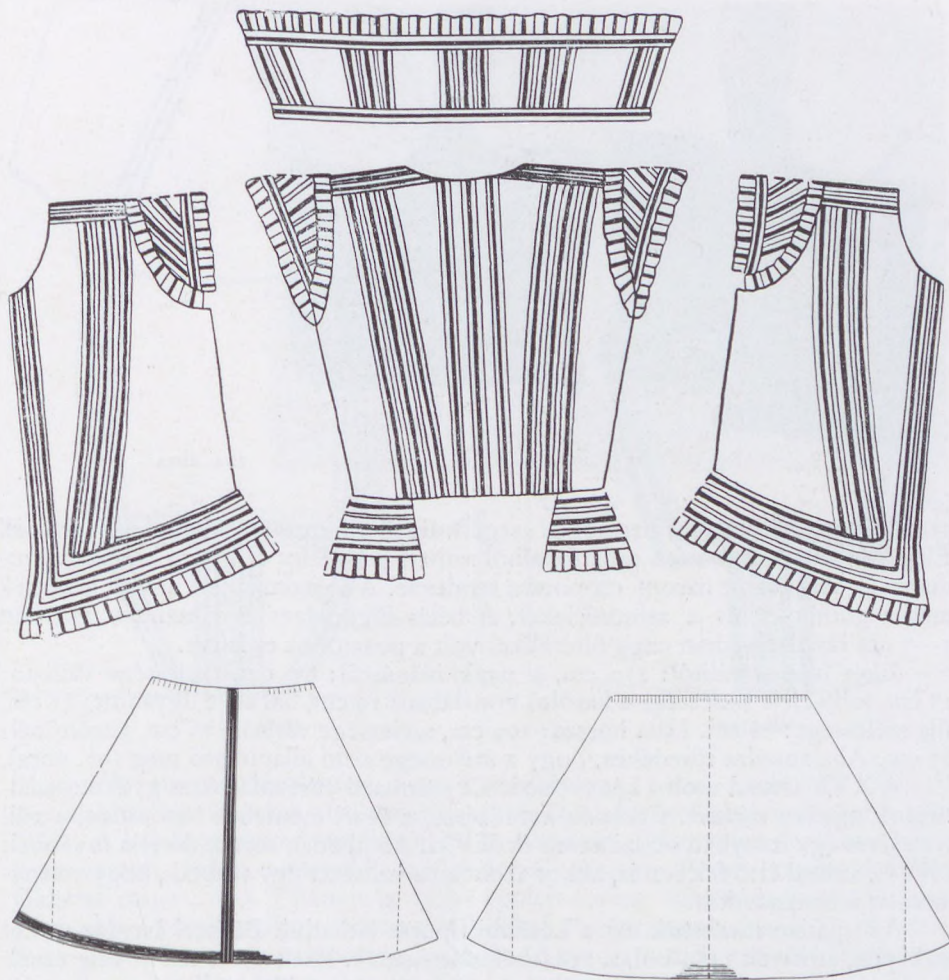
⁹ Varju E., Arch. Ért. 27 (1907) 12—33.; Lapos tetejű süveget visel Báthori István három arcképén (Fraknó, Krakkó és Ambras gyűjtemény). A két előbbin a karima elől le van hajtva.

99. ábra

100. ábra

101. ábra

3. a. Másik mentetípust képvisel egy ujjatlan mente, amelynek a bélését és paszománydíszét sikerült kiemelni. Vászongöttessel szőtt, erősen bolyhozott sötétzöld posztóból készült ez a mente, eredeti szövetéből azonban csak egészen apró töredékek maradtak meg a paszományrés alatt. A megmaradt selyembélés azonban tökéletesen mutatja az eredeti formát és szabást. A bélés anyaga vászongöttessel egyenletesen, sűrűn szőtt selyemszövet (70 lánc- és 44 vetülékfonál négyzetcentiméterenként, a szövet szélessége 53 cm). A mente viselőjének térdéig ért, lefelé erősen bővülő, két oldalt varrással, az oldalvarrásokban lent 17 cm hosszú hasítókkal ellátott. A csípő magasságában kétoldalt 14 cm hosszú hasíték húzódik. Kiszélesedő vállrésze az elejével, ill. hátával egybeszabott. A karöltő elől erősen kikanyarított. Gallér nélküli. A mente körül és a hasítókok szélén 2,5 cm vastag,

102. ábra

gömbölyűen kötött selyemzsinórral szegett. Ilyen zsinór fedte a két oldalvarrást is. Elején 6—6 vászonkötésű ezüsfonálból szőtt 1 cm széles és 13 cm hosszú paszománysáv sorakozott három csoportba rendezve. A paszománnyal együtt kötötték meg a gombokat és a zsinórfüleket. A bélés függőleges és vízszintes irányban 5—7 cm távolságokban nagy öltésekkel volt a posztóhoz erősítve.

Eleje hossza válltól: 110 cm, a nyakkivágástól: 97 cm, szélessége vállban: 28 cm, jobb eleje szélessége a karöltő vonalában: 19 cm, bal eleje ugyanott: 25 cm, alja szélessége: 78 cm. Háta hossza: 109 cm, szélessége vállnál: 76 cm, karöltőnél: 63 cm. Alja annyira töredékes, hogy a szélessége nem állapítható meg (97. ábra).

A XVI. század utolsó két évtizedéből származó ábrázolásokon gyakran találhatunk ujjatlan mentét. Ezeknek a vállrésze, a fenti mentéhez hasonlóan, a váll vonalával egy irányban vízszintesen nyúlik ki. Az ujjatlan mente divatja továbbélt a XVII. század első felében is, akkor azonban a vállrészt úgy szabták, hogy szárny-szerűen felmagasodott.

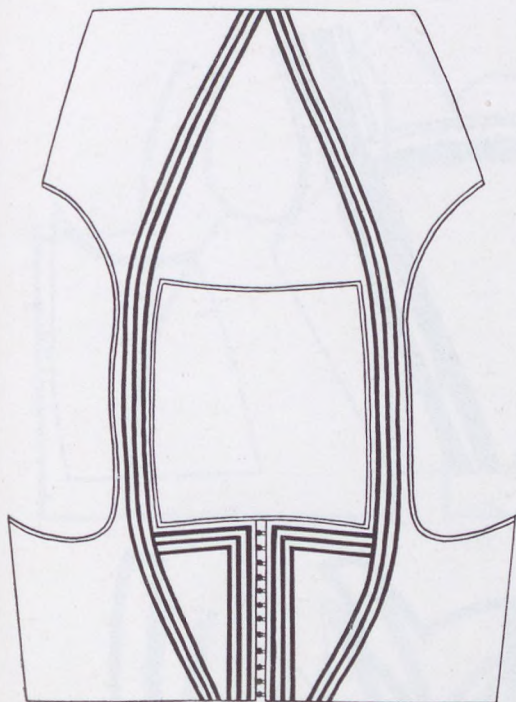
Az ujjatlan mentének ezt a korábbi típusát láthatjuk Báthori Istvánnak két arcképén, amelyek 1580-ból és 1583-ból származnak. Ezek a menték bokáig érnek és a gombokat nem kíséri paszomány sáv.¹⁰ A sárospataki leletből származó mente a fentieknél rövidebb, és már megjelentek rajta a gombsort kísérő paszomány sávok. A XVII. századból való mentéknek nemcsak a válla szabása különbözik az előbbtől, hanem azokon a paszomány sávok szélesebbek és a gombok nagyobbak. Ilyen mentébe öltözötten ábrázolták Esterházy Sándort, Bossányi Gábort, Balassa Ferencet, Lónyai Zsigmondot, Majthényi Mihályt.¹¹

Fentieket figyelembe véve megállapíthatjuk tehát, hogy ez az ujjatlan mente a XVI. és XVII. század fordulójáról származik.

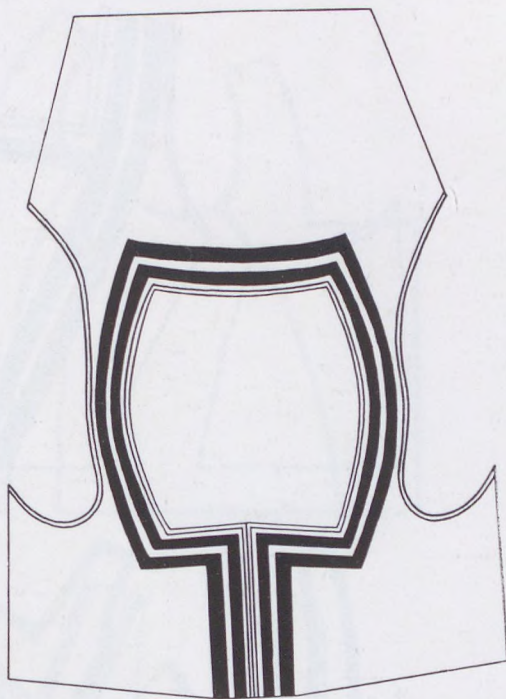
4. a. (XVIII) Leányka ruha (98. ábra) atlasz selyemből (38 lánc- és 44 vetülék-

¹⁰ Fraknó, Esterházy képtár és Kober Márton festménye Krakkóban.

¹¹ Fraknói képtár és Trophaeum Domus Inclitae Estorasiae. (Wien 1800) 117.; *Ortelius Continuatus*, Das ist der ungarischen Kriegh-Empörungen . . . (Frankfurt a. M. 1665) VII., XII., XVII. táblák.

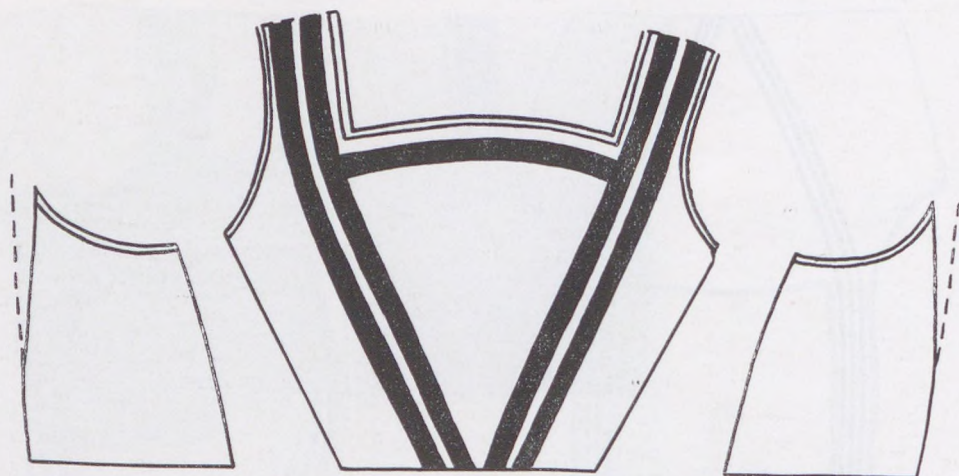
103. ábra

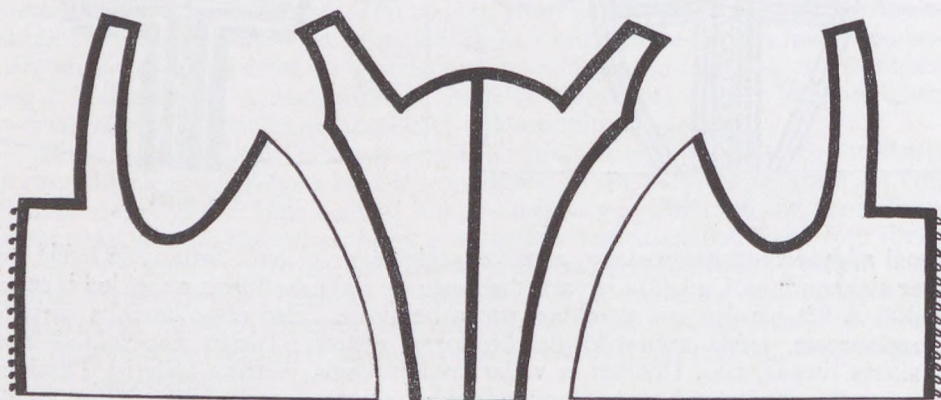
104. ábra

fonál négyzetcentiméterenként, a szövet szélessége: 53 cm). Szoknyája lefelé tölcsér alakban bővül, a két oldalvarrásban még ék alakú beállított részekkel is szélesedik. A két hátulsó szél derékban sűrűn berakott. Felső része derékba szabott, hozzávarrott, lefelé szélesedő derékfodorral ellátott. Elején kapcsokkal zárt. Gallérja magas, álló. Ujjatlan, a vállat epolett-forma vállrész szélesíti. Díszítése 1 cm széles rézsút szabott bársony csíkokkal történt, amelyeken 0,5 cm széles, hurkosan szőtt arany paszomány húzódik. A szoknya alját szegélyként és elejét függőleges irányban háromsorosan díszíti a paszományos bársonycsík. Derékának elejét a kapcsolás mentén 2—2 csík, válltól a derék vonaláig 3—3 csík, hátát hármas csoportban 3 csík, a váll és a nyak varrását 3, ill. 1 csík teszi gazdagon díszítetté. A derékfodrot, az álló gallért és a vállrészt szinte egészen elborítják ezek a csíkok. A derékfodor, a gallér és a vállrész szélén, valamint ez utóbbinak bevarrásán 1,5 cm széles huroksor szegést képeztek ki a paszományos bársony sávokból. A szoknya alja 9 cm szélességben vastag posztóval bélelt. Feltáráskor látszottak a vékony vászonból készült ing nyomai, ezek azonban a levegő hatására azonnal elporladtak. Az ing magas nyakú és hosszú ujjú volt. Magas, álló gallérjának bőven ráncolt csipkefodor szegélye kilátszott a ruha gallérja fölött. Hosszú, bő ujj csuklóban csipkefodor kezelővel volt ellátva. Viselőjének a ruha hosszú lehetett, mert 7 cm széles szegőt varrtak a bársony sávok fölé.

Szoknya hossza: 90 cm, alja bősége: 294 cm. Derék háta hossza: 27 cm, szélessége vállnál: 23 cm, karöltő alatt: 26 cm, derékban: 20 cm. Derék eleje

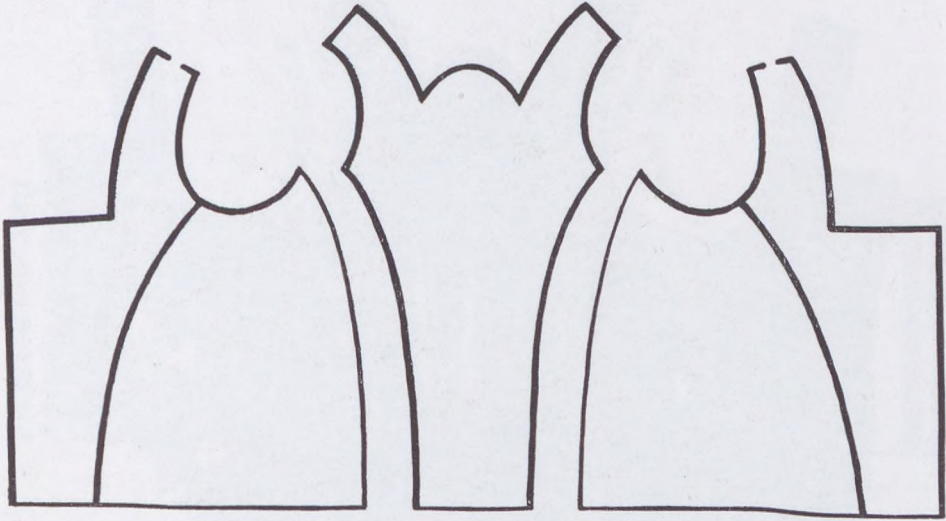
105. ábra

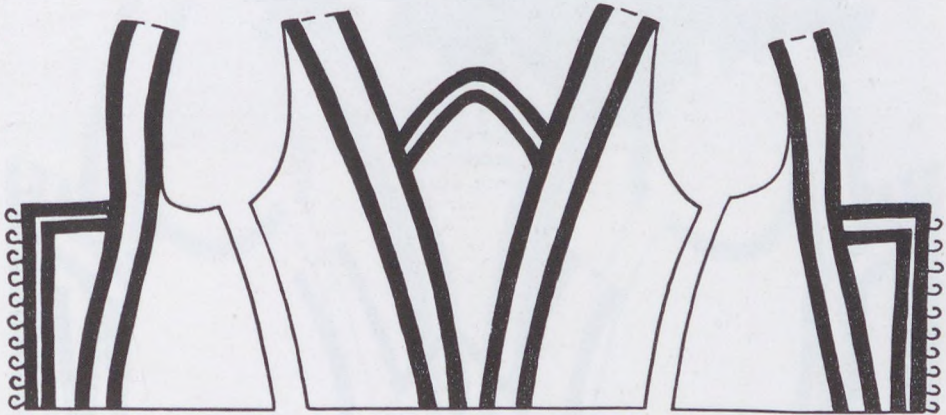
106. ábra

hossza nyaktól: 22 cm, válltól: 28 cm, szélessége (fél eleje) 10 cm, karöltő alatt: 16 cm, derékban: 16 cm. Vállrész hossza: 24 cm, szélessége: 6,5 cm. Gallér hossza a nyaknál: 29 cm, felső szélén: 35 cm, magassága: 7,5 cm (99—101. ábra). A pártá is megmaradt, sajnos nagyon porló állapotban. 1,2 cm széles bársonypánton sűrűn sorakoztak egymás mellett az apró ezüstboglárok. Hosszú hajának a fül mögül induló két hajfonata koszorúba volt feltűzve.

A XVI. század második felében egész Európában a spanyol divat uralkodott. Az ábrázolások azt bizonyítják, hogy a magyar asszonyok is kedvelték az ilyen divat szerint készült ruhákat és ezeket is viselték a magyar szabású öltözetek mellett. Eddig az egyetlen spanyol divatú öltözetet a sárospataki kriptából sikerült kiemelniünk. Az a tény, hogy a kb. 10 éves kislányt ilyen öltözetben temették el, azt bizonyítja, hogy Magyarországon a spanyol divat szerint való öltözködés meg lehetőségen elterjedt volt.

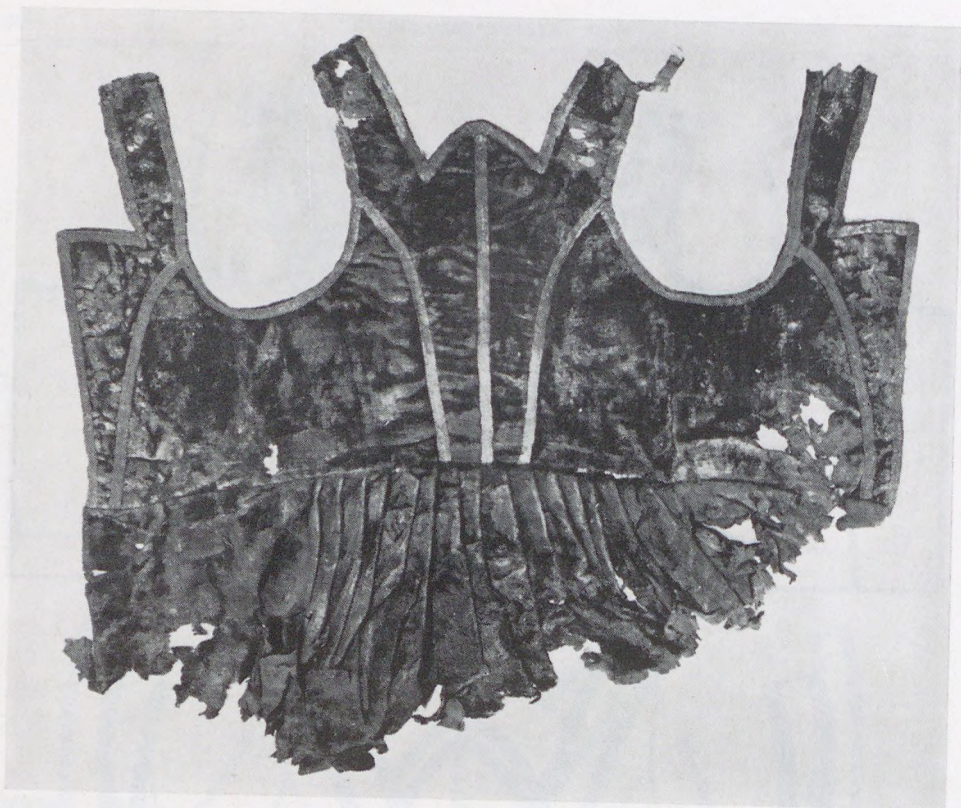

107. ábra

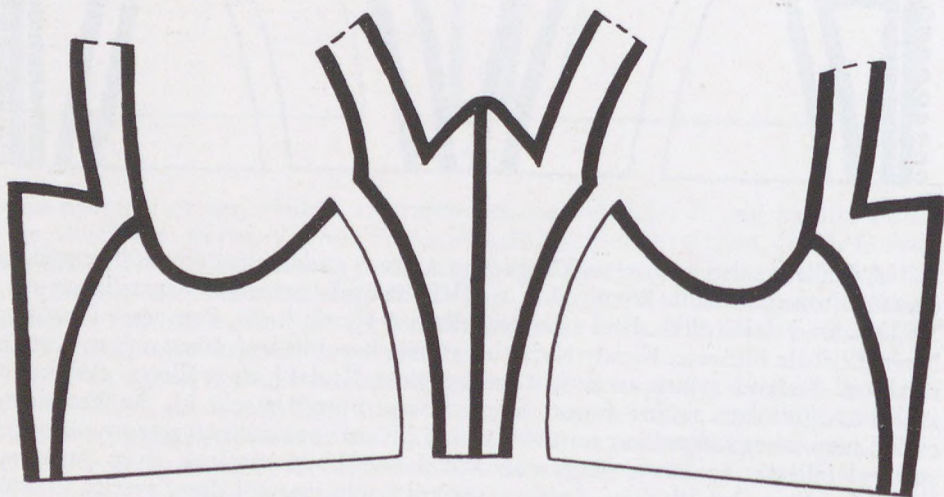

108. ábra

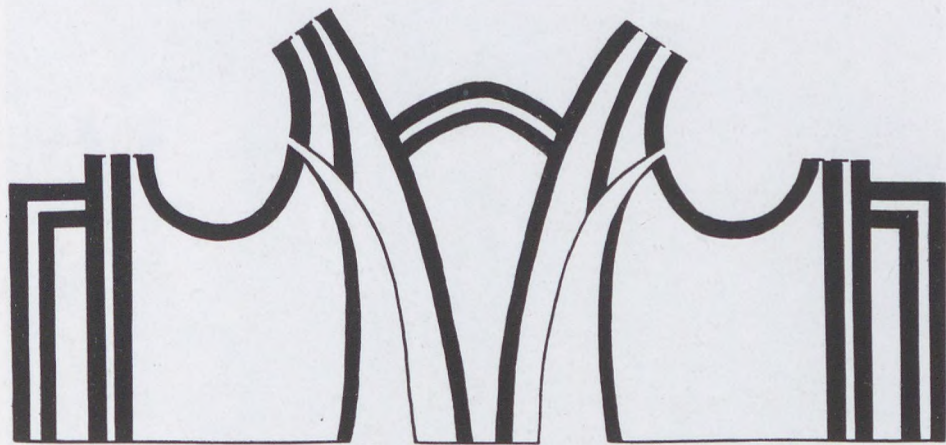
A Haller-család nemzetségekönyvében számos családtagot ábrázoltak spanyol divatú öltözetben azok közül, akik a XVI. század harmadik harmadában és a XVII. század elején éltek. Erre a divatra jellemző Kendi Judit, Pernyessy Dorottya, Nyári Borbála öltözete. Kendy Krisztina ruhája hasonlít legjobban a fenti leányka ruhához. Szabása szinte azonos, a szalagfülekből alakított vállrész alól bőven szabott, csuklóban szűkre fogott fehér vászon ingujj látszik ki. Az Esterházy-család nemzetségekönyvében nemcsak a külföldi származású nagyasszonyok ruhája spanyol jellegű, hanem a magyarok közül is többen viselnek ilyen öltözetet. Esterházy Ferencné Illésházi Zsófia (1589) öltözete spanyol divat szerint készült, vállrésszel és bőven ráncolt hosszú ingujjjal. Esterházy Miklós felesége Dersffy Orsolya (1618) ruhájának hasonló a szabása, megtaláljuk rajta a szalagfülekből

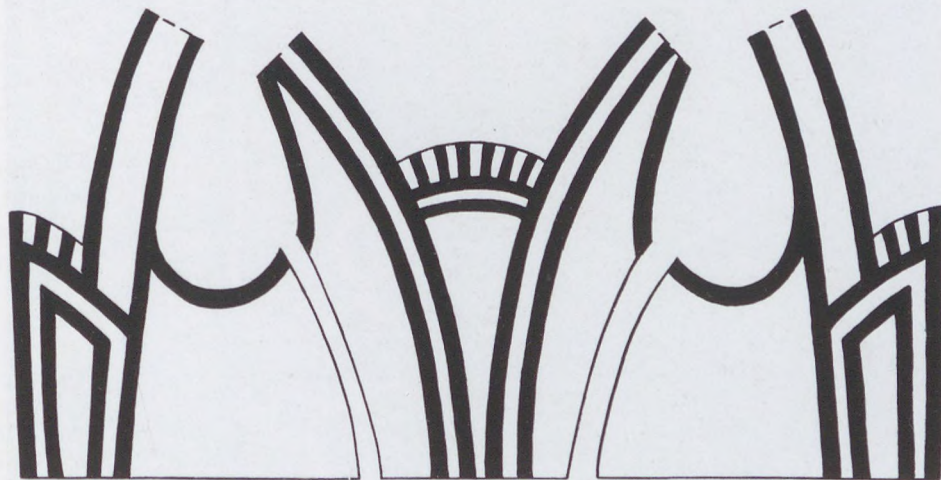
109. ábra

110. ábra

III. ábra

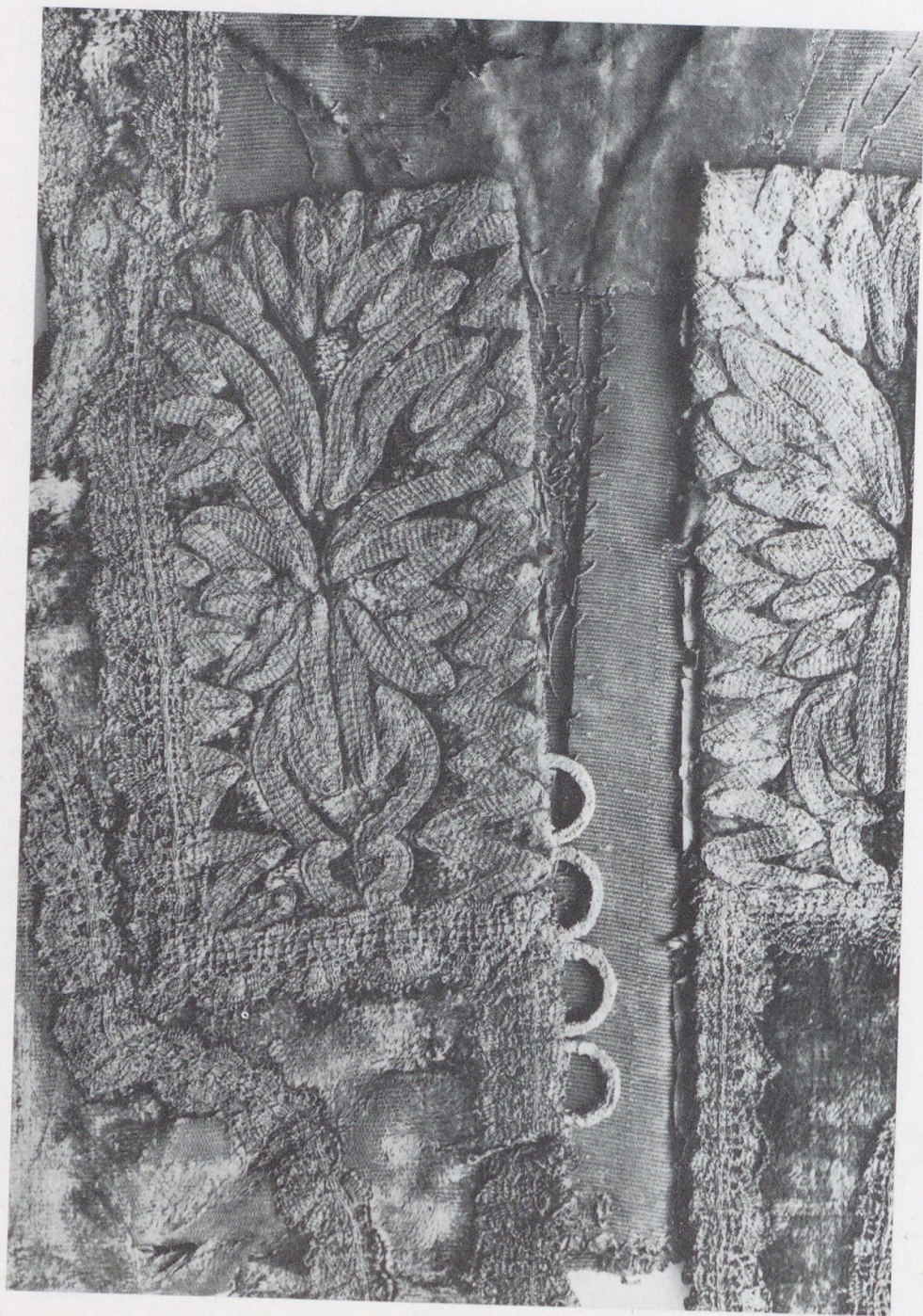
II. ábra

alakított vállrészt is. Esterházy Istvánné Thurzó Erzsébet (1641) szűk derekú vállrészes ruhája alatt bőven ráncolt, hosszú ujjú inget visel. Öltözködésére befolyással volt a magyar divat is, mert bő szoknyáját szélesen borítja a csipkeszegélyű fehér kötény.¹²

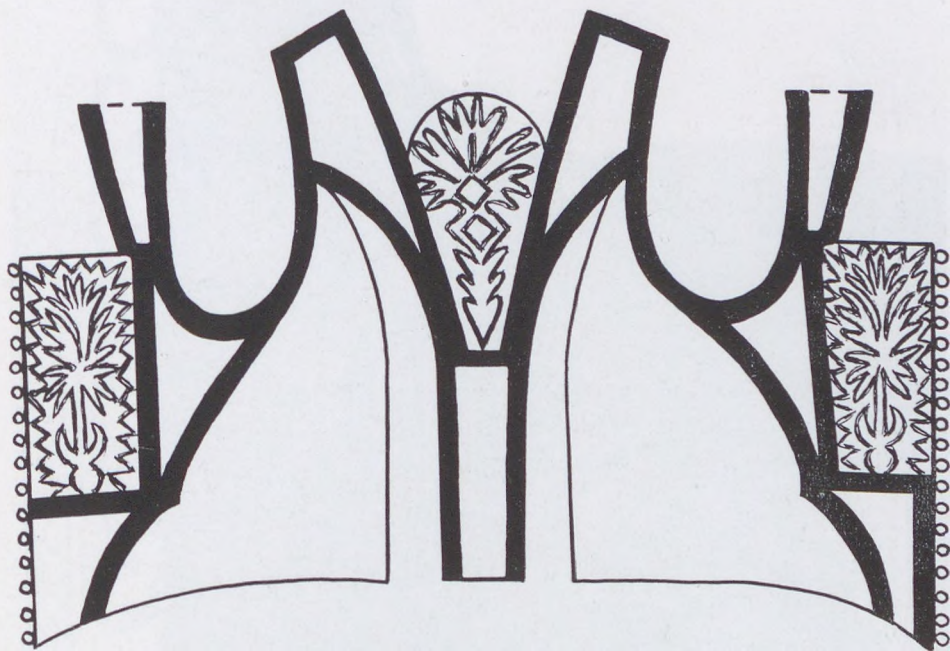
W. Dillich krónikájában a magyar nemes leány ábrázolása hátsó nézetből mutatja a hasonló divatú öltözetet (1600).

A nagyszámú külföldi analógia közül csak azokat említem, amelyek leginkább hasonlítanak leletünkhöz. Isabel Clara Eugenia infánsnő arcképét 1579-ben festette

¹² Trophaeum . . . 66., 71., 81.

113. ábra

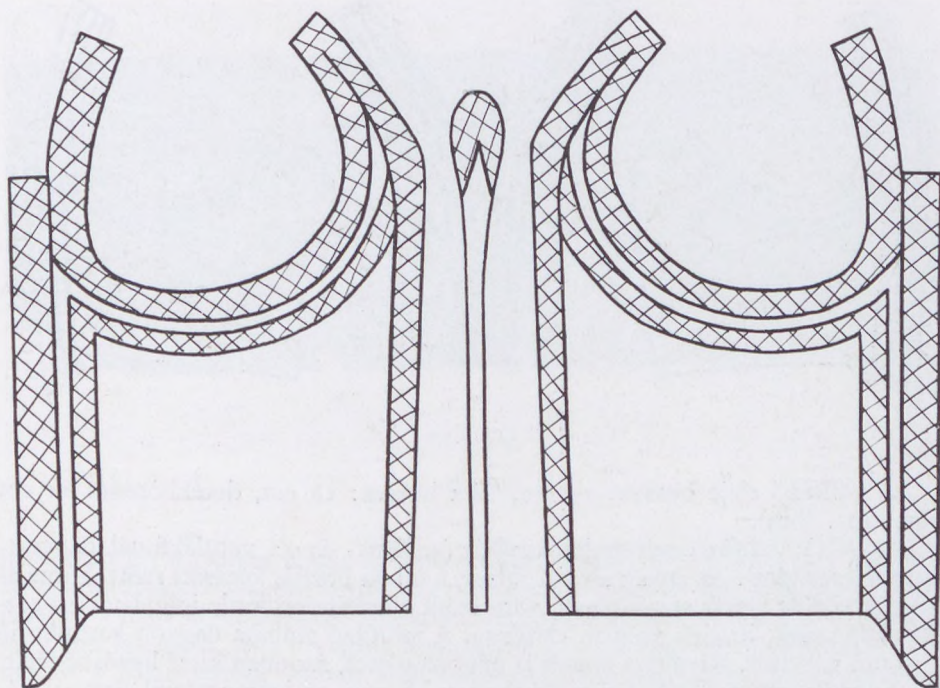
114. ábra

Alonso Sánchez Coello (Madrid, Prado). Az infánsnő ruhájának szoknyája tölcser alakúra szabott, elől paszomány csíkokkal. Szűkre szabott felsőrészt éppen olyan elrendezésben díszíti a paszomány, mint a leánykaruhát. Magas, álló gallérja fölött bőven berakott csipkefodor látszik. A hosszú, szűk ruhaujjból csuklónál szintén ilyen fodor bukkan ki. Válldíszé hasonlóképpen háromsávós. A visszahajtott, kissé buggyos epolett két oldalát szalagfülek sora szegi. A spanyolországi ábrázolások közelebbi rokonságot mutatnak a nálunk viselt spanyol divatú öltözettel, mint az ebben a korszakban szokásos németországi ruhák. Ezek is magas, álló gallérúak, a nyaknál és a csuklón az ing csipkefodra látszik, de az epolett-forma válldísz rövid, buggyos ujjá változik. Távol északon is találunk analógiát: Stränchäs székesegyházban levő síremléken. Felirata: „HIC ISABELLA SERENISSIMI PRINCIPIS DNI JOANIS III SVECOR, GOTHOR, WADALOR, Q₃ REGIS FILIA PRIMOGENITA REQUIESCIT QVE OBIIT IN ARCE GRIPSHOLM MENSE IANUARIO ANNO SALUTIS MDLXVI”. A ruha magas gallérjából és az ujjából kilátszik a ráncolt fodor, ujj a vállon díszített, szoknyája bővebben ráncolt. A síremléken látható párta a miénknél kissé szélesebb pánt, ezen is boglárók sorakoznak.

A kriptában talált leletek között a magyar jellegű vállfűzős viselettypust több öltözet, ill. vállfűző és szoknyatöredék képviseli. Mind megegyeznek abban, hogy a szoknyák egyenes lapokból vannak összevarrva, derékban sűrűn berakottak és a vállfűzőhöz hozzá vannak varrva. A vállfűzők szabásuk alapján két csoportba oszthatók. Az egyik csoporthoz tartozóknak nagy négyszögletes kivágása van,

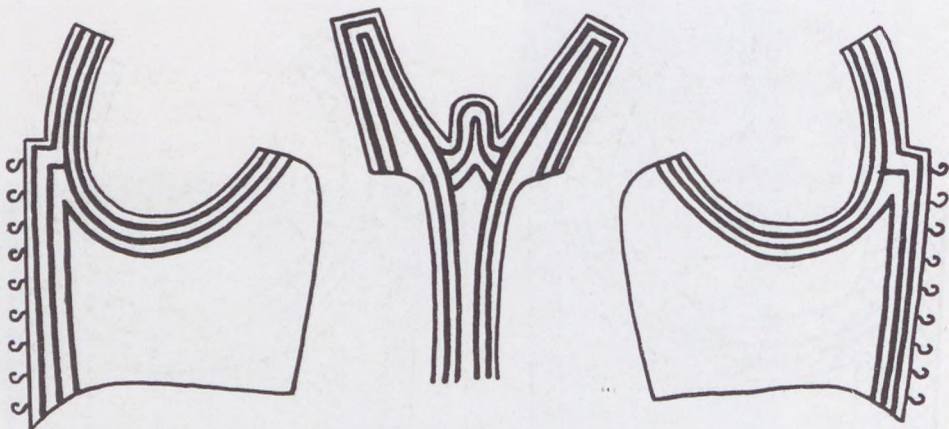
115. ábra

116. ábra

vállpántja egybeszabott, elől teljesen összeér és kapcsokkal zár. Ezek derékvonala teljesen egyenes. Különböző mintával szőtt, aranyozott ezüsfonálból készült paszománnyal díszítettek. Ennek a típusnak kissé későbbi változata is fellelhető. Kivágása ennek is négyszögű, de már csak elől. Hátul lefelé keskenyedik és félkör alakban felfelé ívelt. Vállpántja szintén egybeszabott. A másik főtípust képviselő vállfűzők derékvonala elől csúcsosan lenyúlik, kivágása elől négyszögletes, hátul merészebb, keskenyebb ívben magasodik fel. Elöl karikába fűzött vagy horgokba akasztott szalaggal fűzték össze. A korábbiaknál keskenyebb a fűzés távolsága, a későbbiekénél szélesebb. Díszítésük arany paszomány és csipke rátét.

5. (XX) Vállfűző, vászonkötéssel szőtt habos selyemből. (45 lánc- és 67 vetü-lékfonál négyzetcentiméterenként. A szövet szélessége nem állapítható meg.) Kivágása nagy, négyszögletes, elől és hátul is kissé felfelé ívesen szabott. Elejének szélén 3—3 sorban aranyozott ezüsfonálból szőtt paszomány rátét. Ezek közül a két szélső szélesebb, díszesen szőtt, a középső egyszerűbb, keskenyebb. A váll-pántot is hármass paszománydísz borítja, ami az elején és a hátán a derék vonaláig halad. A vállfűző két eleje teljesen összeér és 12 ezüst kapocspárral zár. Kivágása és karöltője selyempánttal szegett. Az egész vállfűző vastag vászonkötésű, erősen bolyhozott posztóra dolgozott. Selyembélése teljesen elporladt. A szoknyából csak egészen apró töredékek maradtak fenn. Ugyanabból a habos selyemből készült mint a váll, derékban bőven ráncolva varrták a vállfűzőhöz.

117. ábra

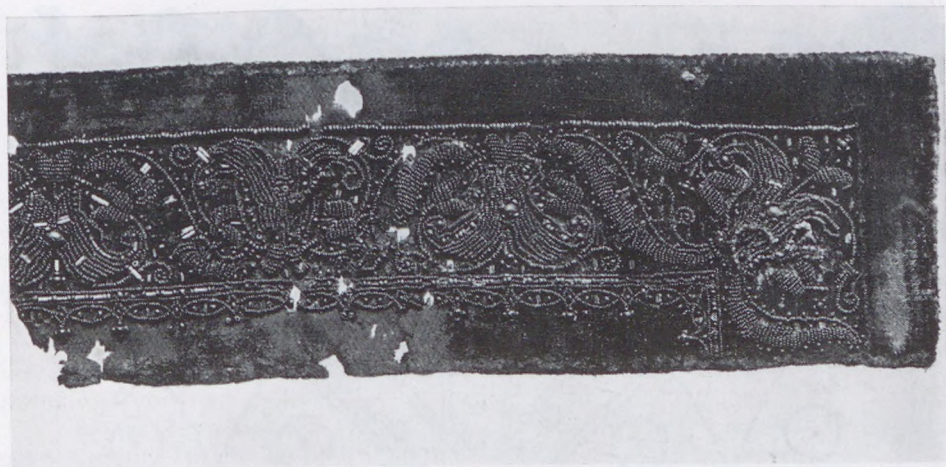
A vállfűző eleje hossza: 19 cm, háta hossza: 28 cm, derékbőssége: 81 cm (102—103. ábra).

6. (XX) Vállfűző selyemdamasztból (40 lánc- és 42 vetülékfonál négyzetcentiméterenként). Az anyag alapja atlasz, a minta bordás kötéssel szőtt. Mintájában pöttyözött sávok sorakoznak, soronként ellentétesen ferde irányban. Közöttük virágszálak, levelek vannak elszórva. A vállfűző szabása nagyon hasonlít az 5. számú válléhoz. Kivágása ennek is négyszögletes, azonban kissé kevésbé ívelt. Derékvonala egyenes, elől kapcsokkal zárt; kb. 10—12 kapocspárral. Sajnos, számuk pontosan már nem állapítható meg, mert teljesen elrozsdásodtak, elporladtak, és a helyük annyira szakadozott, hogy már nem látszik hol lehettek a kapcsok. A vállfűző körül bársonypánttal szegett, díszítése kétsorosan rávarrt bársonyszalag, ami a széleken és az egybeszabott vállpánton halad végig. A pikós szélű szalag alapja nyírott bársony, mintája hurkosan szőtt. Mintájában kis négyszögek, nagyobb háromszögek, kacsok és négyszirmú rozetták váltakoznak. Az egész vállfűző posztóra volt rádolgozva, selyem bélése teljesen elporladt. A szoknya bőven ráncolva volt hozzávarrva.

A vállfűző eleje hossza: 18 cm, háta hossza: 30 cm, derékbőssége 86 cm (104. ábra).

7. (III—IV) Ruha selyembársonyból. (43 lánc- és 33 vetülékfonál négyzetcentiméterenként, a szövet szélessége: 56 cm.) Egyik koporsó tetejére dobták rá, ott találtuk meg. A XVIII. században a kripta átrendezésekor kerülhetett ki a koporsóból. Díszítését és az eleje szélét a kapocs-sorral együtt letépték róla. Szabása hasonlít az előbbi két vállfűzőéhez. A bársonyon látható lenyomat után ítélve díszesen szőtt paszomány díszíthette, ami a hátán, a vállpánton és az eleje szélén kétsorosan haladt, a kivágást elől is, hátul is egysorosan szegélyezte. Bársonysávval szegték be a kivágást, a karöltőt és valószínűleg az eleje szélét. Az ugyancsak selyembársonyból készült szoknyát négy szélből állították össze, és berakottan varrták a vállfűzőhöz. A vállfűző eleje hossza: 17 cm, háta hossza: 33 cm (105. ábra).

8. (X) Díszruha. Vállfűzője mintás selyembársonyból készült. (Láncbársony, 42 lánc- és 38 vetülékfonál négyzetcentiméterenként, a szövet szélessége nem álla-

118. ábra

pítható meg.) Az anyag alapja hurkosan szőtt, mintája nyírott bársony, hurkosan szőtt kontúrokkal. Gazdag rajzú, nagyvirágos mintája már alig vehető ki, mert a bársony a nagy légnedvesség következtében meglehetősen elkorhadt. Eleje négyszögletes kivágású, háta kivágása kissé felfelé ívelt, a vállpánt egybeszabott. Szélein és a hátán három sorban vászonkötéssel szőtt aranyozott ezüstpaszomány rátéttel, ill. -szegéssel díszített. Elején keskeny (5 cm) sávban volt fűzős. 14 rossz ezüst horogba akasztották be a vászonkötéssel szőtt selyemszalagot.

Derékban sűrűn berakott selyemdamaszt szoknyáját hozzávarrták a vállfűzőhöz. A szoknya anyagának alapja atlaszkötésű, mintája sávoiyosan szőtt. (40 lánc- és 38 vetülékfonál négyzetcentiméterenként. A szövetszélesség a töredékekből nem állapítható meg.) Mintájában turbánliliom szálak sorakoznak, soronként ellentétes irányba hajolva.

A vállfűző eleje hossza: 15 cm, háta hossza: 26 cm, derékbősége: 54 cm¹³ (106. ábra).

9. (X) Vállfűző, virágmintás selyemdamasztból. Kiemeléskor szabása még rekonstruálható volt, mert a paszomány szegés mutatta a vállfűző alakját. Anyaga azonban egy kis foszlány kivételével elporladt. A damaszt alapja atlaszkötésű, apró virágos mintája hosszú lebegésekkel kontúroosan szőtt. (38 lánc- és 38 vetülékfonál négyzetcentiméterenként.) Eleje négyszögletes kivágású, háta félkörívesen felmagasodott, vállpántja egybeszabott. Szegése és hátának díszítése vászonkötéssel szőtt keskeny, aranyozott ezüstpaszomány. Elején a kapocsnyomok azt mutatják, hogy egykor sűrűn sorakoztak egymás mellett a már felismerhetetlenségig elrozsdált kapcsok.

Eleje hossza: 18 cm, háta hossza: 24 cm, derékbősége: 45 cm (107. ábra).

10. (X) Vállfűző selyembársonyból. (46 lánc- és 38 vetülékfonál négyzet-

¹³ Analógia a vállfűző szövetéhez: *Flemming, E., Das Textilwerk.* (Berlin 1927) 116., 118., 140.; *Errera, I., i. m.* 310., 367 A. ábra.; Analógia a szoknya anyagához: *Errera, I., i. m.* 290., 333. ábra és 294., 341. ábra.

119. ábra

120. ábra

centiméterenként.) Kettős csíkokban aranyozott ezüst vászonkötéssel szőtt paszománnyal díszített. Elöl négyszögletes kivágású, háta kivágása lefelé keskenyedő, közepén felfelé ívelt. Széles vállpántja egybeszabott. Eleje keskeny sávban fűzős, 9—9 horog sorakozott rajta, ezekbe akasztották be a fűzőszalagot. Bélése teljesen elpusztult. Szoknyája bordás selyemből készült, derékban sűrűn berakott, hozzá volt varrva a vállfűzőhöz. Csak kis töredéke maradt meg, ezért bőségét és hosszát már nem lehet megállapítani.

Eleje hossza: 18 cm, háta hossza: 27 cm (108. ábra).

11. Ruha selyembársonyból. (58 lánc- és 42 vetülékfonál négyzetcentiméterenként.) Szoknyája ék alakú részekből szabott, hátul sűrűn berakott. A szoknyából csak a vállfűzőhöz varrt derékrész maradt fenn, tehát a bőségét már nem lehet megállapítani. Vállfűzőjének kivágása elöl négyszögű, hátul jóval kisebb és közepén háromszög alakban magasodik fel. Vászonkötéssel szőtt, aranyozott ezüstpaszománnyal egysorosán díszített. Eleje fűzős volt, a kapocsnyomok azonban már nem

látszanak. Eleje hossza: 19 cm, háta hossza: 23 cm, derékbőssége: 53 cm (109—110. ábra).

12. (X) Vállfűző, mintás selyembársonyból. (48 lánc- és 40 vetülékfonál négyzetcentiméterenként.) Anyagának alapja kétrétegű, hurkosan szőtt bársony, gazdag rajzú reneszánsz stílusú leveles mintája mintázottan nyírott és hurkos szövésű. Alakja az előbbihez hasonló, de a háta kivágása valamivel szélesebb és laposabb ívben záródik. Egybeszabott vállpántjának az eleje hiányzik, ezenkívül a vállfűző elejének szélei is, úgy, hogy már nem állapítható meg, hogy kapcsolt volt-e vagy fűzős. Kettős sávú paszomány díszítés nyoma látszik rajta, a paszományból azonban már semmi sem maradt meg (111. ábra).

Eleje hossza: 21 cm, háta hossza: 30 cm, derékbősség: 68 cm.¹⁴

13. (X) Vállfűző selyemdamasztból. (40 lánc- és 42 vetülékfonál négyzetcentiméterenként.) Anyagának alapja atlaszkötésű, gazdag rajzú, virágbokros mintájú, sávoiyosan szőtt.¹⁵

Négyszögletes kivágása elől is, hátul is ívelt, derékvonala egyenes. Vállpántja egybeszabott. Elején kapcsokkal zárt. 1,6 és 1,2 cm széles, aranyozott ezüst-paszománnyal díszített. A szélesebbik paszomány geometrikus mintájú, a keskenyebb sávolykötéssel szőtt. A vállfűzőt a szélesebb paszománnyal díszítették dupla sorosan, szélein a keskenyebbel szegték be. Háta kivágásának ívét ezen kívül a keskeny paszományból 3 cm nagyságú csíkok legyező alakban díszítik. A magyar szabású vállfűzőre átmertett spanyol divat utolsó jelének tekinthető ez a díszítésmód.

Eleje hossza: 21 cm, háta hossza: 27 cm, derékbősség: 74 cm (112. ábra).

14. (X) Vállfűző selyembársonyból. Kislány viselte. Derékvonala elől ék alakban hosszabbodó. Kivágása elől négyszögű, hátul körívben felmagasodik. Elöl keskenyebb, hátrafelé szélesedő vállpántja az elejével és a hátával egybeszabott. Elejét és fél hátát egy darabból szabták, háta közepébe keskeny rész van beállítva, ez ível felfelé. Aranyozott ezüstoffonálból vert csipkével és ugyancsak aranyozott ezüstpaszomány-rátéttel gazdagon díszített. Elejének kétharmadát téglalap alakban borítja a rátét, hátának közepén a beállított részt díszítették gazdagon. A 2 cm széles csipke a rátétes részeket kereteli elől szögletes és ívelt kettős vonalban, hátán is részben kettősen, a vállpánton a két szélén halad végig. Két eleje szélére sűrűn egymás mellé varrták a 14—14 rosszezüst karikát, amelyekbe vászonkötésű selyemszalag volt fűzve. Taft selyem bélése csak töredékesen maradt meg.

Eleje hossza: 26 cm, háta hossza: 30 cm, derékbőssége: 50 cm (113—114. ábra)

15. Vállfűző selyembrokátból. Az anyag alapja bordás kötéssel szőtt, atlaszkötésű levelekkel és aranyszállal szőtt virágos mintával. (60 lánc- és 32 vetülékfonál négyzetcentiméterenként.) Elején, a karöltő körül, vállpántján és a hátán aranyfonálból vert csipkével díszített. A hálós alapú csipke mintájában indákkal kapcsolt ellentétesen álló virágok sorakoznak. A vállfűző karöltője az előbbiekhöz képest nagy, kivágása elől négyszögű, hátul ék alakú. Háta közepébe 1 cm széles betétet varrtak a saját anyagából, ami fönt a kivágásban nyelv alakú nyúlványban végződik. Vállpántja az elejével, ill. hátával egybeszabott, a vállon 1—1 karikába fűzött szalaggal kötötték össze. Derékvonala egyenes, csak elől nyúlik le kis, merész ívben. Elején 16—16 ezüsthorgba akasztott szalaggal szélesen volt fűzve. A sza-

¹⁴ L. 13. j.

¹⁵ Analógia: Errera, I., i. m. 298., 349. ábra.

lag selyemdamaszt, geometrikus mintával szőtt. Elejének szövetbélése töredékesen maradt fenn, a selyembélés teljesen elpusztult. Halcsonttal volt merevítve. Eleje hossza: 34 cm, háta hossza: 34 cm, derékbőssége: 52 cm. (115–116. ábra).

16. Kislány vállfűzője. Selyemtaftból készült, nagyon töredékes állapotban maradt fenn. Szabása az előbbi vállfűzőhöz hasonló. Karöltője nagy, kivágása elől négyszögű, hátul ék alakú, középen nyelv alakú nyúlvánnyal. Derékvonala elől ék alakban lenyúlik. Keskeny vászonkötéssel szőtt ezüstpaszománnyal kétsorosan díszített és szegett. Elején 9–9 horogba akasztott vászonkötéssel szőtt selyem-szalaggal szélesen volt fűzve. Eleje hossza: 18 cm, háta hossza nem állapítható meg, mert derék része elpusztult. Derékbőssége: 32 cm (117. ábra).

Az ábrázolások azt bizonyítják, hogy a XVI. század végén és a XVII. század első felében a kapcsokkal zárt és az elől fűzős vállfűző egyformán kedvelt viselet volt. A korábbi típus kivágása elől is, hátul is négyszögű, a későbbinél a háta kivágása ívesen felmagasodik. Ez az ív a XVII. század első negyedében mind keskenyebb, nyelv alakú lesz. A vállfűzők derékvonala a XVI. század végén egyenes, a XVII. század első felében csúcsosan lenyúlik. A vállpánt korábban egybeszabott, elég széles, majd két részből szabták, s a vállon karikákba fűzött szalaggal kötötték össze. A korábbi típusnál a fűzés még keskeny, a XVII. század elejétől mind szélesebbé vált. A paszománysávokkal való díszítést pedig később gazdag rajzú paszományrátéttel, csipkével, hímzéssel váltották fel. A vállfűzőt és a szoknyát többnyire ugyanabból az anyagból készítették és derékban a váll és a szoknya össze volt varrva. Az összevarrás szükséges is volt, mert a vállfűzőket abban az időben meglehetősen rövidre szabták, alig érték el a derék vonalát, s így a szoknya különben lecsúszott volna, annál inkább, mert sűrűn berakott, súlyosan omló anyagból készült.

E kor magyar viseletét számos ábrázolás dokumentálja, ezek közül csak a legjellemzőbbeket említjük. Esterházy András feleségét, Kostka Annát a XVI. század végére jellemző viseletben ábrázolták a család nemzetségekönyvében. Elöl kapcsokkal zárt vállfűzője már derékban kissé lenyúlik. Nádasdy Ferencné Báthory Erzsébet 1594-ből származó arcképén (MNM) derékban egyenesre szabott vállfűzője keskenyen fűzős. W. Dillich krónikájában (1600) az „Vngarische Jungfraw“ öltözetének vállfűzője szélesen fűzött. Esterházy Miklósné Nyári Krisztina két ábrázolásán (1624 és 1625) a vállfűző elejének fűzése olyan keskeny, hogy a négy-soros gyöngyfűzér majdnem teljesen eltakarja. Nádasdy Pál feleségének, Révay Juditnak arcképén (1633) a fűzés jóval szélesebb. A vállfűző derékvonala elől kissé hosszabbodó, a fűzés elég széles, lefelé keskenyedő vonalú az Esterházy Ferencné Amade Juditot ábrázoló metszeten (1650). A XVII. század elejének viseletére jellemző vállfűző-típust láthatunk Batthyány Boldizsárné Zrínyi Dorottya arcképén és Illésházy Gáspár feleségének, Thurzó Ilonának a ravatalképén (1648).¹⁶ A XVII. század első harmadából származó magyar viseletnek legszebb és leg-elegánsabb képviselője Bethlen Gábor erdélyi fejedelem feleségének, Brandenburgi Katalinnak úri hímzéssel díszített bársony díszruhája a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében.

A XVI. és XVII. század fordulójáról származó ábrázolásokon gyakran találunk csipőig érő, kör alakúra szabott női köpennyel. Ez a ruhadarab eddig múzeumaink gyűjteményeiben nem volt található.

¹⁶ Trophaeum ... 13.; MTKcs.; Dillich, W., i. m. 30. b.; MTKcs. és Trophaeum ... 72.; MTKcs.; Trophaeum ... 96.; MTKcs.

17. (XV) Egy ilyen köpeny töredékét sikerült kiemelni a sárospataki kriptából. Méreteit már sajnos nem lehetett megállapítani. Szabása majdnem kör alakú volt s álló gallérral volt ellátva. Gallérját és szélét 6,5 cm széles, domború gyöngyhímzés díszítette. A hímzés apró fekete gyönggyel varrott, és helyenkint fehér hengeres gyönggyel élénkített. Mintájában az ellentétesen álló tulipánokat indák kapcsolják össze. A köpeny anyaga selyembársony volt, egykor fekete, ma sötétbarna színű. Nerchez hasonló szőrmével volt szegélyezve, vagy teljes egészében bélelve.

A gallérja 43 cm hosszú és 10 cm magas (118. ábra).

Az Esterházy-család nemzetségekönyvében levő metszeten Esterházy Andrásné Kostka Anna viselt szőrmével bélelt kerek köpenyt. W. Dillich krónikájában az „Vngarische Jungfraw“ (1600), a Szentpály István címeres levelén ábrázolt nőalak (1618), a Zmesskál epitáfiumon (1600) Zmesskál Jóbne Gelléntffy Petronella és két lánya visel szegélydíszes, szőrmével bélelt kerek köpenyt.¹⁷

A XVI. század második felében a spanyol divatú viselet tartozéka volt a kerek köpeny, a magyar asszonyok nagyon kedvelhették, mert nemzeti viseletükbe is átmentették.

A 4. sz. spanyol divatú kisleány ruhához tartozó keskeny, egyszerű pártán kívül napvilágra került a kriptaleletből egy sokkal díszesebb is. Sajnos a hozzá viselt ruha teljesen elporladt.

18. Párta. Faháncsra dolgozott, bársonnyal bevont pánt, ami felső szélén karéjsorral zár. Apró igazgyöngyökből fűzött, hímzett díszítését ezüstpillangók élénkítik. Minden karéjban reneszánsz stílusú, leveles motívum ismétlődik, hátul karikába fűzött szalaggal kötötték össze. Bélelése posztó és taftselyem. A párta hossza: 32 cm, szélessége: 4 cm (119—120. ábra).

Fentiekből kitűnik, hogy a sárospataki plébániatemplom kriptáiból a magyar viselet története szempontjából értékes és fontos leleteket sikerült kiemelni a kedvezőtlen körülmények — a kripták nagy légnedvessége, a textíliák rendkívül korhadt, elporló állapota — ellenére is. Ez a rövid dolgozat azt a hézagot igyekszik kitölteni, amit eddig leletekkel nem tudtunk dokumentálni, csupán ábrázolásokra és írott adatokra voltunk utalva.

V. EMBER MÁRIA

¹⁷ Trophaeum . . . 13.; Dillich, W., i. m. 30. a.; Zmesskál epitáfium a berzevicei r. k. templomban.

VÊTEMENTS DES XVIe ET XVIIe SIÈCLES MIS À JOUR DES CRYPTES DE SÁROSPATAK

L'exploration des cryptes de l'église paroissiale de Sárospatak et la mise à jour des vêtements eurent lieu en deux phases successives, en automne 1964 et au printemps 1965. Sous l'action de l'humidité excessive de l'air (94 pour cent), le bois des cercueils était tombé en pourriture. Un seul costume a pu être dégagé des décombres, d'une conservation médiocre. Les autres cercueils furent superposés les uns aux autres au XVIIIe siècle encore et ils s'affaîsèrent dans la suite de sorte que leur contenu s'offrait dans un mélange confus, ce qui ne permit pas de déterminer le contenu de chacun des cercueils. Le numérotage des cryptes et les cotes de référence ne nous ont donné des informations précises. Il nous semblait donc plus utile de numérotier les pièces de vêtement accompagnées de cotes de référence des cryptes et des cercueils entre parenthèses. Dans l'énumération des cercueils explorés, nous nous bornerons à ceux qui renfermaient des pièces de vêtement plus importantes. Les pièces seront traitées suivant la forme et le type, cette méthode permettra, à notre avis, de saisir mieux les relations éventuelles et les types de vêtement pourront être situés avec plus de précision dans le contexte de l'histoire des vêtements hongrois.

Comme les pièces de vêtement mises à jour de ces cryptes proviennent pour la plupart du troisième quart du XVIe et du premier tiers du XVIIe siècles et, à l'exception d'un contingent de trouvailles de cryptes conservé aux musées de Debrecen et de Miskolc, en nombre assez faible, nous n'avons pour ainsi dire aucun matériel de cette époque, les trouvailles mises à jour à Sárospatak méritent toute notre attention. Celles-ci comblent les lacunes et grâce à elles, nous avons une image plus ou moins précise du port et des modifications de costumes de cette époque.

Les pièces de vêtement ne peuvent être rattachées au nom de leur porteur, étant donné que, d'une part certains cercueils n'avaient pas d'inscription, d'autre part, les cercueils qui devaient avoir une inscription faite à l'aide de têtes de clou, étaient complètement décomposés, le bois étant tombé en menus éclats ce qui a empêché la reconstitution de l'inscription.

Le costume d'homme le plus important pour l'histoire des vêtements hongrois date de la seconde moitié du XVIe siècle. Le dolman fait de drap écarlate moulait le corps jusqu'à la ceinture, de là il s'évasait largement, le dos étant plus long que le devant. Les poches étaient fendues, aménagées aux deux côtés. Le col montant s'élevait en un arc au dos. Le dolman avait des manches montées droites, se rétrécissant depuis le coude.

La coupe d'un dolman fait de drap couleur vert foncé, trouvé dans une autre crypte, était semblable. La coupe des deux dolmans, tout spécialement le col montant, avec arc au dos, révèle que ces vêtements datent de la seconde moitié du XVIe siècle.

Une veste «mente» très longue, allant jusqu'aux chevilles en s'évasant, sans col, aux manches courtes, une culotte à cheval assemblée de deux pièces et un bonnet de feutre rond, plat aux bords retroussés complètent le vêtement de drap écarlate. Des bottes, nous n'avons retrouvé que des vestiges, il était impossible de les dégager. Elles devaient être longues, montantes en forme d'arc sur les genoux. Une écharpe ouvrée faite avec une technique semblable à celle des dentelles aux fuseaux, passant deux fois autour de la ceinture avec un noeud côté droit

se terminant en deux longues houppes à cinq pointes mérite toute notre attention. Le corps était enveloppé dans un linceul en toile richement brodé aux franges.

Une autre «mente», plus courte que la précédente, montre un autre type de vêtement usuel en Hongrie dans les dernières décades du XVIe siècle, dont les manches courtes surélevées en épaulettes étaient taillées d'une pièce avec le dos, respectivement le devant.

Les vêtements portés par les femmes montrent deux types, le premier selon la mode espagnole de la seconde moitié du XVIe siècle, le second la robe hongroise de coupe droite, richement froncée à la taille, avec corset. Le premier était de satin, la jupe s'évasant en forme de cône, le corsage à haut col montant orné de bandes de velours passementée tissu d'or, d'où vient par ailleurs la garniture en forme d'épaulette. La chemise de linge, au col montant, à manches longues, ornée de guimpe est tombée immédiatement en poussière au contact de l'air.

Les vêtements de femme faits selon la mode hongroise de la seconde moitié du XVIe et du commencement du XVIIe siècles avaient pour tissu la soie damassée et le velours. Les femmes portaient des corsages montants au cou à manches bouffantes sous le corset avec un large décolleté en carré. Celui-ci est montant, avec agrafes en argent, ou bien fendu à l'avant serré avec des rubans. Les corsets sont ornés de passementeries en or ou en argent ou bien de dentelles. Les restes de corsets sont malheureusement tombés en poussière.

A KÖRMÖCBÁNYAI VERETŰ DUTKÁK

A XVII. század elején Közép-Európa területén végigszáguldozt a pénzrontási hullám („Kipper und Wipper“-kor) a magyar pénzverés felett sem múlt el nyomtalanul. Ha nem is öltött ez a pénzügyi krízis nálunk olyan szélsőséges méreteket, mint a német birodalom területén vagy Ausztriában, azért a gazdasági életet az egykorú források tanúsága szerint eléggé megrázkódtatta, és a korabeli pénzverésben addig szokatlan jelenségeket eredményezett.¹

Ilyen szokatlan jelenségnek tekinthető egyebek között egy olyan új pénzfajnak rövid ideig tartó veretése is, amely sem azelőtt, sem azután a magyar pénzek sorában nem szerepelt. Ezt a pénzfajt az egykorú hivatalos terminológia düttich (duttik) néven emlegette, népszerű neve azonban dutka volt, és a nép a napi pénzforgalomból már régóta jól ismerte az erdélyi, de főként a lengyel dutkák tömeges áramlása következtében. Tehát nem maga a pénzfaj tekinthető szokatlan jelenségnek, hanem az a tény, hogy ez az eddig Magyarországon nem vert idegen pénzfaj mint magyar pénz tűnt fel rövid időre, és mint ilyen, új éremtípust jelentett a magyar pénzek sorozatában.

Magyarországon a pénzrontási folyamat voltaképpen 1619 elején indult el az aprópénzek 1607 óta állandó pénzlábjának ez év február 22-én történt első csökkentésével, melyet viszonylag gyors egymásutánban több csökkentés követett, és a pénzrontási korszak csak 1625 végén fejeződött be, amikor nagyjában visszatért az 1619 előtti ligára. Tehát Magyarországon a pénzrontási korszak az 1619–1625. évekre korlátozható, és ebben az időszakban történt a szóban forgó magyar dutkák veretése.

A dutkák kibocsátására nézve az első hivatalos intézkedés 1622. október 24-én történt, amikor II. Ferdinánd elrendelte a körömőbányai (Kremnica) alkamaragróf javaslatára, hogy az ezüst beváltási ára 3 forinttal emelkedjék, és a beváltott ezüstnek egyik fele 2 1/2 latos (156,25-ös) dénárookra veretendő fel (márkánként 500 db), a másik fele pedig 6 latos (375-ös) finomságú düttichekre vagy magyar kilences denárookra, melyekből 130 db tegyen ki egy márkát. Ugyanekkor elrendelte azt is, hogy a tallérverés egyelőre szüneteljen.² Ugyancsak ezzel a dátummal értesíti az uralkodó a magyar kamarát, hogy a bányavárosokban vert dutkának és garasoknak az értéke szerte az országban közhírré tétessék.³ Az ismertetett rendelet szerint

¹ A pénzrontási folyamat részletes ismertetése a magyar irodalomban: *Huszár L.*, Bethlen Gábor pénzei. (Kolozsvár 1945) 19 skk.

² *Schmidt, F.*, Sammlung der Berggesetze IV. 367. és *Péchy A.*, Alsó-Magyarország bányaművelésének története. II. (Bp. 1887) 179.

³ 1622. X. 24. . . . valor tam ductarum quam grossorum nostrorum recenter in civitatibus nostris montanis cusionem predictum regnum nostrum publicatur . . . Orsz. Levéltár, Benignae Resolutiones (mind ez, mind a később idézendő levéltári adatok néhai Horváth Tibor Antal gyűjtéséből és közléséből származnak).

tehát a dutkák pénzlába a következő: a 6 latos (375-ös) finom budai márka (245,537 g) ezüsből készült 130 db dutka, tehát 1 db nyers súlya 1,88 g, szénsúlya pedig 0,70 g.

A körmöci pénzverdéhez ezek szerint 1622 őszén érkezett rendelet a dutkák veretésére, és a verés meg is indult, legalábbis 1622-es évszámmal (121. ábra 1) már ismereteseik ilyen veretek. A körmöci verde a bányavárosokkal együtt nem sokkal korábban került vissza Ferdinánd hatalmába. Ugyanis 1619 őszén Bethlen Gábor hadai megszállták a bányavárosokat, és csak a nikolsburgi békével (1622. I. 6.) csatolták megint vissza őket a magyar királyság területéhez. A körmöcbányai verde élén ebben az időben Hans Lienpacher alkamaragróf állott, és ő kapta a rendeletet a dutkák veretésére. Az új pénz leírása a következő:

E) FER · II · D · G · R · S · A · G · H · B · REX

Koronázott mellkép j., vért, köpeny és fodros gallér.

H) Fent oldalt koronázott kétrészi kis magyar címer és kétfejű sas. Középen VIII /KB/ GROS: REGN /HVNG: NOV: /DENARIO/ 1622

Ugyanez a típus ismeretes 1623-ból (121. ábra 2) is több bélyegváltozatban.

A hátlapú felirattól minden kétséget kizáróan kiderül, hogy ennek a garaspénznek az értéke 9 denár volt, azaz kilenc denárban lett a forgalmi értéke megállapítva, éppen ezért novenarius néven is szerepel néha az iratokban. Ha figyelembe vesszük, hogy a dutkák szénsúlya 0,70 g volt, a 2,5 latos finom denároké pedig 0,08 g, akkor a 9 denáros érték abszolút értékben is fedi a két pénzfaj közötti nemesfém arányt.

Az új pénz veretésének indokolására az egykorú források különböző hivatalos magyarázatokat tartalmaznak. Így egyik irat azt közli, hogy a bányavárosokban nagy drágaság keletkezett a polturák és értéktelen idegen garasok forgalma miatt és ezért verik az új pénzt addig, míg a pénzügyi rend helyre nem áll.⁴

Egy másik irat még részletesebb indoklást ad. Ez is a drágaság és az idegen polturák miatti panaszt említi elsőnek, majd közli, hogy a tallérverést főként a német garasok beáramlásának meggátolására szüntették be. Minthogy azonban csupán a kispénz (denár) veretése alig fedezi a pénzverési költségeket, azért rendelte el a király a kilenc denáros garasok veretését a pénzverési ezüst feléből. Elfogadtatásuk megkönnyítésére minden illetékes helyre mintát küldtek belőlük.⁵

E hivatalos magyarázatok mellett azonban valószínűleg mélyebb okok szolgáltak indokul a dutkák veretésére. Az előrehaladt pénzrontás miatt a denár finomsága már csak 2,5 latos volt. A tallérverést egyelőre szüneteltetni kellett, mert nyilvánvaló, hogy a jó tallérokat kiviszik a silányabb német garasok ellenében. A leromlott denár nyilvánvalóan nem lehetett elegendő a pénzforgalom lebonyolítására, és az is valószínű, hogy veretése egymagában tényleg nem volt rentábilis. Ezek után merülhetett fel a gondolat, hogy a tallérok hiányában mégis csak kell valamilyen jobb ezüstpénzt is verni, és ehhez az elgondoláshoz önként szolgáltak mintául a nálunk már évtizedek óta forgott népszerű lengyel dutkák. Az új veretek már külső formájukban is a lengyel dutkákat utánozták.

A nép által lengyel dutkák néven ismert pénzfaj eredeti neve háromgarasos volt, minthogy az értékük 3 lengyel garast tett ki. Tekintve, hogy a lengyel garas értéke magyar pénzben általában 3 magyar denár volt, a háromgarasosak nálunk

⁴ Orsz. Levéltár Acta Publica 42. 13.

⁵ Orsz. Levéltár Monet. Mont. f. 1.

121. ábra

9 denár értékben forogtak, és nyilván ezért lett a magyar düttich is 9 denár értékű ezüstpénz (novenarius). Ez a lengyel pénzfaj a XVI. század közepétől 1627-ig nagy tömegben készült, és a századforduló idején a fő pénzfaj volt Lengyelországban. A forgalmi érték szempontjából azonban meg kell különböztetni régi, vagy az egykorú források szerint ó-dutkákat, valamint későbbi veretű új dutkákat. A kettő között a határpont valamikor a 20-as évek elejére tehető.

Ugyanis 1578–1616 között a lengyel dutkák finomsága 13,5–13 latos volt, de ezután csökkenni kezdett és főként 1623-tól kezdve már csak 7 1/4 latos lett. 1616 előtt a lengyel dutka értéke nálunk 9 denár volt, azonban a csökkentett ligájú dutkák megjelenésével az új csökkentett pénzlábú dutkák értéke lett 9 denár, viszont a régi, jobb veretek értéke 10 denárra emelkedett az elszámolásokban.⁶

A dutkák mellett még két másik lengyel pénz tömeges forgalma jelentkezett ebben az időben a magyar gazdasági életben. Egyik volt a garas, másik a poltura, mindkettő értéke a magyar pénzforgalomban 3 denár volt. Míg azonban ezek forgalma ellen silányságuk miatt, az egykorú forrásokban a panasz állandó, és a kor pénztörténetének jelentős fejezetét teszi ki e két lengyel pénzfaj kiszorítására irányuló eredménytelen küzdelem, addig a dutkák forgalma ellen általában panasz nem volt, sőt ezek meglehetősen népszerűségnek örvendtek a lakosság körében. A magyarázat különösen a régi dutkák jó finomságában kereshető. A magas nemesfém tartalom és az ebből következő népszerűség tette alkalmassá ezt a pénzfajt arra, hogy a tallerverés ideiglenes szüneteltetésével a csekély ligájú denárok mellett az értékesebb veretet képviseljék a magyar pénzverésben.

1622 végén indult el a düttichek veretése Körmöcbányán, és ismeretesebb veretek 1622 és 1623 évszámokkal. Az utóbbiból készült a nagyobb mennyiség, mert míg az 1622-i veret csaknem ritkaságnak tekinthető, addig a másik viszonylag gyakrabban fordul elő több bélyegváltozatban is, ami mutatja, hogy számos verővassal folyt veretésük.

A düttichek veretéséhez fűzött remények azonban nem váltak be, illetve a forgalmuk ellen megnyilvánuló általános ellenszenv miatt nem lettek alkalmasak szerepük betöltésére.

Igy 1623. január 12-én Bars megye közgyűlése kéri a nádort, hogy tiltsa el az értéktelen duttik veretését. Majd január 26-án jelenti Selmec város tanácsa, hogy a duttik forgalmára vonatkozó rendeletet kihírdették, de a vidéki emberek nem akarják elfogadni, és ezzel a pénzzel nem lehet semmit vásárolni. Hasonló jelentést tettek január 30-án a selmeci főtisztek is.⁷

⁶ A lengyel dutka pénzlába 1616-ban: 13 latos krakkói márka = 105 db 1,88 g nyers, illetve 1,53 g színsúllyal; 1623-ban: 7 1/4 latos krakkói márka = 100 db 1,97 g nyers és 0,90 g színsúllyal. *Gumowski, M.*, Handbuch der polnischen Numismatik. (Graz 1960) 44–45.

⁷ Péch A., i. m. II. 177–178.

De a már említett egyik hivatalos irat is foglalkozott ezzel a kérdéssel. Úgy hírlík — közli az irat —, hogy több megye nem fogadja el ezt a pénzt, aminek az oka, hogy nem ismerik a pénzügyi viszonyokat. Elküldik — ígéri — a rendeknek a számadásokat, hogy lássák, miszerint ezek a pénzek olyanok, illetve jobbak, mint a denárok. A lengyel dutkák szabadon forognak, pedig a császáriaknál könnyebbek, úgy hogy 2 császári dutka = 3 lengyel dutka. Nem lehet tehát elvetni ezt a jó pénzt — fejezi be az irat —, mert különben tönkremennek a bányák.⁸

Ezzel az okfejtéssel azonban nem lehet egyetérteni, mert nyilvánvaló, hogy a 0,70 g színsúlyú duttikban fele annyi ezüst volt csak, mint az 1,53 g színsúlyú lengyel ó dutkában, tehát azoknál feltétlenül rosszabb volt, a 0,90 g színsúlyú új lengyel dutkával pedig nagyjában azonos értékűnek tekinthető. Ennélfogva az utóbbiakkal meglehetősen egyforma értékű, de semmi esetre sem áll fenn a császári és lengyel dutkák között olyan nagy különbség, mint ahogy azt a hivatalos magyarázat hangoztatja. Mindenképpen különös és első pillantásra érthetetlen, hogy a dolgok ilyen állása mellett miért nyilvánult meg olyan erős ellenszenv a magyar dutkák ellen, amikor — mint említettük — a hasonló lengyel dutkák forgalma miatt különösebb panaszt sosem lehetett észlelni.

A hivatalos okmány is foglalkozik ezzel a kérdéssel, amint ez az udvari tanácsosoknak a pozsonyi magyar kamarához intézett leiratából kiderül. Informálva vannak — írják —, hogy a lakosok a bányavárosokban verni nem szokott kilences garasok „vulgo dutcones” miatt nem kevés zavarban vannak, és mivel ezek eddig nem voltak publikálva, nem akarják elvenni, ami meglehetősen zavart okoz. Mivel pedig ezen novenariusok verését nem egyébért javasolták a királynak, mint hogy a népnek segítségére legyenek a külföldi pénzek különbsége miatt és hogy az új garasok lassan megszűnjenek, el volt határozva, miszerint jobb ligában mint a garasok, szétszórassanak és mindenki szabadon fogadja el ezeket.⁹

A dutkák miatt támadt panaszok magyarázatát azonban nem ilyen és hasonló hivatalos indokolások fejtik meg. Ezek a hivatalos magyarázatok csak kerülgetik a probléma lényegét. Erre Bars megyének Thurzó Szaniszló nádorhoz intézett és már idézett levele mutat rá a legvilágosabban.

Részletezve a levél (1623. I. 12.) tartalmát, a megye kifejti, hogy most valami új „duttka” pénzt hoztak közjük, amelyről azt hallják, hogy Kőrmöcbányán verik. Emiatt „nem kevés busulasban vagjon varmegjenk”, pedig még az új polturák dolga sem igazodott el. Kérik ezért a nádort, járjon közbe az uralkodónál, hogy ne engedje az országban veretni az új dutkát, melyeket eddig még sohasem vertek. Ez az új pénz „talán ket vy Poltwrannall teöbbett sem njom, nem is araniozzwk az Ezüstitt hogj job legjen, mintt az vy Polturanak, melj kett Polturanak jnnett towa husuitt vtan hatt pinzben kelljetnik jarnj, ezen dutkott penigh az ki kett Poltura quantitasban vagjon, kylencz pinzben kelljenik elvennj”. Megítélheti a nádor, hogy milyen „jnconuenientiák” keletkezhetnek ebből, annál is inkább, mert a török sem veszi el ezt a pénzt.¹⁰

E levél tanúsága szerint tehát a dutkák elleni panasz fő oka, hogy egy magyar dutka két új lengyel polturánál nem nyom többet, viszont amíg két lengyel poltura

⁸ Orsz. Levéltár Monet. Mont. f. 1

⁹ 1623. II. 4. . . . postmodum ut in longe meliori liga quam grossi fuerint, diffundatur et a quolibet libere acceptetur, per benigne resolutum fuisse haud ignoremus . . . Orsz. Levéltár, Benignae Resolutiones.

¹⁰ Péch A., i. m. II. 601—602. XLIV. okm.

hat denár értékben forog, addig a magyar dutka forgalmi értéke kilenc denárban volt megállapítva. Figyelembe véve, hogy a magyar dutka nyers súlya 1,88 g, az 1619 óta vert lengyel új polturáké pedig 1,21 g volt,¹¹ a panasz nem volt alaptalan, és így könnyebben megérthető az általános ellenkezés a magyar dutkák forgalmával szemben.

A dutkák verésének alkonyát a nádornak Lienpacher körmöci alkamaragrófhoz intézett leveléből lehet sejteni. Ennek a levélnek a bevezető részében említi a nádor, hogy rendelet ment korábban dutkák veretésére, mert a pénzverés, akár csak a régi királyok idején, most is jó ligában, a bányajövedelmek keretében nem megvetendő hasznót jelent. Most azonban mégis olyan értelemben írt a császári tanácsosoknak a dutkák veretése felől, hogy az ne folytatódjék tovább, mivel több megye is kérte őt a dutkák veretésének a megszüntetésére, tekintve, hogy a lakosság teljesen tönkremegy ezek miatt. A helyzet ugyanis az, hogy ugyanazok, akik a szegény néptől az élelmiszert erőszakosan vásárolják e garasok kényszerű elfogadtatásával, nem akarják viszont ezeket elfogadni és vonakodnak fizetésükben átvenni. Ebből nem kis zavar keletkezik e pénzfaj forgalma körül. Reméli, hogy az uralkodó tanácsosai megoldják ezt a problémát.¹²

E nádori levelet megelőzően pár nappal, febr. 3-án már írásban jelentette az alkamaragróf a felmerült sok panasz miatt, hogy ezentúl megint a régi szokás szerint fogja a beváltott ezüst értékét megküldeni, és pedig 3/4 részét denárokbán, 1/4 részét pedig tallérokban.¹³ Ez a jelentés voltaképpen a magyar dutkák veretésének a hattyúdala.

A dutkák veretése Körmöcbányán tehát végeredményben elég rövid időre korlátozódott. 1622. október 24-én történt veretésükre nézve az első említés, és 1623. február 2-án már veretésük megszüntetéséről lehet beszélni. E rövid idő alatt nem készülhettek nagyobb mennyiségben és valóban nem is készültek, olyannyira, hogy az 1622. évi veretek ma már ritkaságoknak tekinthetők. Pénzrontásos korszakban, nyugtalan pénzügyi viszonyok közepette, idegen mintára vert pénzfaj volt ez, szokatlan a magyar pénzrendszerben, és nem is tudott beleilleszkedni annak hosszú évtizedek alatt kikristályosodott keretébe. Mindenképpen érdekes emléke azonban a Kipper-kor magyarországi szakaszának, és egyben kétségtelen tanújele a lengyel pénzverésnek a magyar pénzverésre gyakorolt közvetlen hatásának.

HUSZÁR LAJOS

¹¹ Gumowski, M., i. m. 210.

¹² 1623. III. 6. ... Scripsimus etiam Dominis in administratione Regiminis Deputatis Sac. Caes. Regiaeque Mattis Domini Domini nostri clementissimi Consiliarijs de cusione Dutkorum, ne ulterius continetur, dum praesertim per quasdam Regni Hungariae Comitatus, ne in extremum Regnicolarum cudatur detrimentum, simus requisiti ... Péch A., i. m. II. 603–605. LXVI. okm.

¹³ Péch A., i. m. II. 179.

LES DUTKA FRAPPÉS À KÖRMÖCBÁNYA

La vague de dépréciation de la monnaie qui s'était déferlée sur l'Europe Centrale au début du XVIIe siècle (époque de l'avilissement de la monnaie) détermina aussi dans l'histoire du monnayage hongrois des phénomènes jusqu' alors insolites. Parmi ceux-ci s'inscrivait l'apparition d'une espèce de monnaie qui n'était pas commune auparavant et ne figurait pas ultérieurement parmi les pièces de monnaie hongroises. Le nom officiel de cette monnaie était düttich, mais le peuple le connut sous le nom de dutka, car ce nom lui était familier du fait de l'afflux massif au pays des pièces de trois groschen polonais.

Le premier acte officiel pour la frappe de la pièce de dutka hongroise fut pris le 24 octobre 1622, lorsque Ferdinand II ordonna le monnayage de l'argent moitié en düttich, moitié en deniers à 2 1/2 loths (500 pièces par marc) et la suspension temporaire de la frappe des thalers. D'après cette ordonnance, le titre des dutka était le suivant: 130 pièces de dutka furent frappées de l'argent de marc fin de Buda de 6 loths (de titre de 375) (245, 537 g), le poids brut d'une pièce était donc 1,88 g, le poids de métal fin 0,70 g. La nouvelle monnaie valait 9 deniers, indiqué aussi par l'inscription au revers.

La frappe de la nouvelle monnaie a été justifiée par les actes officiels de différentes manières, la cause évidente en était cependant que du fait de la suspension de la frappe des thalers, la frappe d'une monnaie de meilleur aloi s'imposait et, pour modèle, le dutka polonais populaire, ayant eu déjà cours légal au pays depuis plusieurs dizaines d'années, fut choisi quasi ipso facto.

La frappe des dutka a trompé cependant les espérances et une répugnance générale a été éprouvée contre la circulation de ces pièces. La raison des réclamations est expliquée le mieux avec une netteté par un document de l'époque, une adresse au palatin (12 janvier 1623), selon lequel le dutka hongrois ne pèse plus que deux polturas polonaises et tandis que les deux polturas polonaises valent 6 deniers, le cours légal du dutka hongrois est 9 deniers. Le palatin fit une adresse le 6 mars 1623 au Conseil de cour dans l'intérêt de la suppression de la frappe des dutka, mais quelques jours auparavant déjà, le vice-comte de la Chambre de la Monnaie de Körmöcbánya (Kremnica) présenta le rapport, en vertu duquel il reprit le régime antérieur et qu'il frapperait de l'argent en 3/4 des deniers et en 1/4 des thalers. Ce faisant, la frappe des dutka pouvait être considérée comme terminée.

La frappe des dutka à Körmöcbánya connut donc une durée très courte. La première mesure en vue de leur frappe avait été prise le 24 octobre 1622 et le 3 février 1623 c'était déjà la suppression de la frappe de ces pièces. Des pièces sont connues avec le millésime de 1622 et 1623, mais ces dernières sont plus nombreuses et les frappes portant le millésime de 1622 peuvent être considérées, en général, comme des raretés. Cette monnaie au modèle étranger ne pouvait donc pas s'intégrer au régime établi du système monétaire de la Hongrie, il est cependant incontestable qu'elle offre un témoignage de l'influence directe de la frappe polonaise des monnaies sur le monnayage hongrois.

W. A. MOZART ÚTI CLAVICHORDJA

Az „Augsburgischer Intelligenz-Zettel“ 1763. június 30-i számában érdekes híradás jelent meg a zenekedvelő közönség részére:

Herr Mozard mit Frau kommen mit der Posta
von München, logieren in Drei Mohren.¹

A megérkezés pontos dátuma egyébként június 22, a cél pedig, hogy az előző év végén rendezett sikeres bécsi és pozsonyi koncertek után Mozarték bemutatkozzanak a szélesebb nyilvánosság előtt. A tervek szerint hosszabb hangverseny-körútról volt szó, amelynek során a „csodagyerekek” — különösen a hétéves Wolfgang Amadeus — majd Európa jelentős kulturális központjaiban tesznek tanúságot kivételes zenei képességeikről.

Az utazást Leopold Mozart, a mindig mindent előrelátó atya, gondosan előkészítette. Ő, akinek legfőbb érdeme, hogy a kis Mozart már a kezdet kezdetén olyan tüneményes sikereket ért el, most is körültekintően biztosította a szükséges feltételeket. Erre kitűnő példa az a mozzanat, amelyet vizsgálódásunk tárgyává teszünk.

Körútjuk közben Leopold Mozart ezt írja Lorenz Hagenauernek Salzburgba, 1763. augusztus 20-án:

... Ich habe ein artiges Clavierl vom H. Stein in Augspurg gekauft, welches uns wegen dem Exercitio auf der Reise grosse Dienste thut ...²

A levél-részletből megállapítható, hogy Leopold Mozart kisméretű, a jelek után ítélve hordozható billentyűs hangszert vásárolt, annak pontosabb körülírása nélkül. Tizenöt évvel később fia is említi, egy atyjához írott levelében.³ Mindenestre a készítőmester, Johann Andreas Stein, a korszak egyik legjelentősebb specialistája, akinek nevéhez fűződik az ún. német-mechanika feltalálása.⁴

¹ Idézi *Deutsch, O. E.*, Mozart. Die Dokumente seines Lebens. (Cassel 1961) 24.

² *Bauer, W. A.* — *Deutsch, O. E.*, Mozart. Briefe und Aufzeichnungen. (Cassel 1962). Leopold Mozart an Lorenz Hagenauer, Salzburg. Frankfurt den 20. Aug. 63. 76—78. sor.

³ Uo. W. A. Mozart an Leopold Mozart. Nancy ce 3ten octob. 1778. „... nur noch etwas Muss ich sie bitten; — ... wenn ich das kleine Clavierl, das der Fischetti und Rust gehabt hat, zu meinen Schreibtsch haben könnte, wäre es mir sehr lieb, indemme es mir besser taugt, als das kleine von Stein ...“

⁴ *Kinsky, G.*, Musikhistorisches Museum von Wilhelm Heyer in Cöln. Katalog I. (Cöln 1910) 270.

Annak bizonyítására, hogy maga W. A. Mozart — akinek augsburgi tartózkodásai alatt Stein komoly támogatást jelentett — milyen megkülönböztetett véle-ményt táplált a mester működéséről, álljon itt egyik levelének magyar fordítása: „Rögtön a Stein-féle zongorákkal kell kezdenem. Mielőtt még láttam volna valamit Stein munkáiból, Späth zongoráit kedveltem a legjobban. Most azonban Steinét kell előnyben részesítenem, mert hangfajtájuk sokkal jobb, mint a regensburgiaknak. Ha erősen billentek, akár otthagynom, akár felemelem az ujjamat, a hang abban a pillanatban megszűnik, amint megszólaltattam. Bárhogy nyúlhatok a billentyűkhöz, a hang mindig egyenletes. Nem nyikorog, nem erősödik vagy gyengül, nem hagy ki; egyszóval minden egyenletes . . . Ha egy ilyen zongorával elkészül (mint ahogy maga mondta nekem), oda ül hozzá, mindenféle passzázsokat, futamokat, ugrásokat próbál, s addig fúr-farag és dolgozik rajta, míg a zongora mindenre képes. Mert a zene javára dolgozik, nemcsak a magáéra, különben egykettőre elkészülne. Gyakran mondja: »ha nem volnék szenvedélyes zenekedvelő, s nem tudnék valamennyire magam is zongorázni, már régóta elvesztettem volna türelmemet a munkához; de magam is szeretem az olyan hangszereket, amelyek nem okoznak csalódást a játékosnak, s amelyek tartósak.« Zongorái valóban tartósak is. Jótáll érte, hogy a rezonánslap nem törik és reped el. Ha elkészült egy zongorához való rezonáns-lappal, kiteszi a levegőre, esőre, hóra, a nap hevére és az ördög tudja mi mindenre, hogy repedjen el; azután éket rak belé és beleenyvezi, hogy jó erős és szoros legyen. Örül, ha elreped; utána biztos lehet benne az ember, hogy többé semmi sem történik vele. Sőt, gyakran maga vág bele, újra összeenyvezi és megerősíti.”⁵

Érdekes, hogy eme megtisztelő — és tegyük hozzá teljességgel indokolt — nagyra becsülése ellenére a zeneköltő sohasem birtokolt Stein-féle zongorát. Amint látni fogjuk azonban, az előbbieik során említett „Clavier!” (egyenlőre minden közelebbi meghatározás nélkül) élete végéig elkísérte!

Dr. Major Ervin „Mozart és Magyarország” című kitűnő tanulmányában hívja fel a figyelmet Johann Nepomuk Hummel eszéki muzsikus cikkére, amelyet a bécsi Blätter für Musik, Theater und Kunst 1856. augusztus 12-i számában adott közre.⁶ Hummel — aki természetesen nem azonos Mozart hasonnevű és nagyhírű tanítványával — előadja, hogy e hangszer: „Reiseklavier (Spinnet) des hochseligen Mozart” — a művész halála után sógorához, Haibel Jakabhoz került. Haibel és felesége, Sophie Weber, a múlt század elején a Szerémségben, Diakovárott telepedtek le, ahol nevezett mint Regens chori működött, egészen haláláig. Ezt követően özvegye visszatért az akkor már másodszor is megözvegyült Constanze-hoz Salzburgba. A „Reiseklavier” azonban Magyarországon maradt és előbb Matizovich János kanonokhoz, ettől pedig Hummel Nepomuk Jánoshoz (1820—1896) jutott, aki beszámolóját azzal fejezi be, hogy a nevezetes hangszert kiállítja a Mozart-jubileumon.

Hogy a hangszer Salzburgba került-e, vagy sem, nem tudhatjuk. Valószínűbb a feltevés, miszerint erre nem került sor; szinte kizárólag ez magyarázná a sajnálatos tényt, hogy a salzburgi Mozart-múzeum 1882-es, 1898-as és 1906-os katalógusai

⁵ Közli Kovács J., Mozart Breviárium. Levelek — Dokumentumok. (Bp. 1961) 233., 165. sz. Mozart levele édesapjához. Augsburg, 1777. október.

⁶ Major E., Mozart és Magyarország. (Bp. 1956) 13—15. III. Mozartiana hungarica. a) Mozart úti klavichordja.

122. ábra

összekeverik hangszerünket Mozartnak Anton Waltertől származó zongorájával.⁷ Ez annál érthetlenebb, mivel a felsorolt katalógusok kiadását megelőző időben az úti zongora szerepelt az 1873-as bécsi nemzetközi kiállításon. Erre vonatkozólag hadd idézzük az Internationale Ausstellungs-Zeitung 1873. szeptember 17-i számában megjelent sorokat:

— Neben dem schon sehr vervollkommenen und modernen Flügel der Nanette Streicher gewahren wir nähmlich ein kleines Stein'sches Spinett, das Mozart auf seinen Reisen mitzuführen pflegte. Es hat keine Füße, ruht gleich einer grossen Holzschatulle mit Messingbeschlägen auf einem Tischchen, und ist nicht viel schwerer zu transportiren, als eine moderne Salonzither. Die Claviatur (mit schwarzen Untertasten) umfasst 4 1/2 Octaven, die Holztangenten mit den an die Saiten schlagenden Messingplättchen sind von plumper Arbeit. Innen in der rechten Ecke steht mit verblasster, aber noch deutlicher, feiner Handschrift das Autograph des berühmten Verfertigers: «Joh. Andreas Stein, Augsburg 1762». Von späterer Hand ist beigelegt: «Dieses Clavier gehört Mozart's Erben». Es gehört gegenwärtig H. Joh. Nepomuk Hummel, Regenschori zu Essegg in Slavonien, welcher uns die Original-Dokumente über die illustre Herkunft dieses Spinetts vorlegte. Sie constatiren, dass dasselbe von Mozart an den chorregenten in Diakovar, Jacob Haibl, gekommen war, dessen Witwe (eine geborene v. Weber, Mozarts Schwägerin) es dem Domherrn Matikovic schenkte, welcher später als Domprobst es Herrn Hummel überliess.⁷⁸

⁷ Uo. részletes elemzéssel.

⁸ Internationale Ausstellungs-Zeitung. Beilage der Neuen Freien Presse. Zu Nr. 3257. Wien, Mittwoch, den 17. September 1873. Feuilleton.

Ebből a leírásból — apróbb „sajtóhibáktól” eltekintve — meglehetősen plasztikus kép bontakozik ki a vizsgált hangszerről. Kétségtelenné válik az a tény, hogy nem zongora vagy cembalo típusról van szó, hanem kifejezetten clavichordról, mégpedig annak asztali változatáról. Igazolódik az is, hogy készítő mestere az a Johann Andreas Stein, akit már Leopold Mozart fentebb idézett levele említ. Ha mindezen meghatározó adatokhoz hozzá illesztjük a Hummel által leírt vonatkozásokat: előttünk áll a kis Mozart úti clavichordjának képe, és története.

Ilyen körülmények között nem okozhat különösebb nehézséget az azonosítás; ennek egyetlen feltétele — maga a hangszer (122. ábra). Örömmel és büszkén írjuk le a hírt: Mozart kis hangszere immár a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában van és e sorok kapcsán publikáljuk teljessé egészült leírását és vonatkozásait!

Az 1965-ös esztendő végén bejelentett, majd röviddel ezután megvásárolt nagyértékű relikvia valóban ún. asztali clavichord.⁹ Ezt bizonyítja — a láb nélküli formán kívül — szerkezete, amelynél a húrokat a billentyűzet hátsó, belső végére erősített fémlapocskák (ún. tangensek) hozzák rezgésbe. Hangszerünk „kötött” (gebunden) clavichord, tehát egyugyanazon húrt több helyen is érinthet tangens. Megtaláljuk rajta a felírást: „Dieses Clavier gehört Mozarts Erben“ — továbbá J. N. Hummel sajátkezű aláírását és viaszpecsétjét. A legfőbb — mondhatni perdöntő — igazolás azonban a már korábban is idézett szignatúra: „Joh. Andr. Stein Orgel u. Claviermacher in Augsburg 1762“. (Teljes helyreállítása és konserválása folyamatban van.)

A hangszer egyébként nemcsak 1873-ban, de 1892-ben is szerepelt a bécsi világkiállításon, amely tényt ezúttal J. N. Hummel kiállítói igazolványának közreadásával kívánjuk dokumentálni¹⁰ (123. ábra).

Külön érdeklődésre tarthat számot a hangszer átvételekor múzeumunkba került irattár, amely a legmeggyőzőbb módon dokumentálja a Mozart-clavichord hitelességét. Ezek megőrzése — a hangszerrel egyetemben — J. N. Hummel női ágon leszármazott utódainak kegyeletes gondosságát dicséri.

A dokumentumok közül elsőként Carl Mozart — a zeneszerző utolsó életben maradt fiának — 1856. július 27-i levelét idézzük. Ez a levél nyilván válasz Hummel érdeklődő soraira, amelyet a clavichorddal kapcsolatos hitelesítő akció folyamán intézett Mozart már idős fiához:

Mailand 27 July 856

Euer Wohlgeboren! Ich bedauere dass die Verspätung des Empfanges ihres geschätzten Briefes vom 18 July auch eine Verspätung meiner Beantwortung zum (notwendigen) Folge hat. — Noch mehr bedauere ich aber Ihnen über die mir gestellten Nachforschungen nicht vollständig genügenden Bescheid ertheilen zu können. Meiner — *sichern* — Erinnerung nach, besass mein Vater nur *zwey* Instrumente, deren das *Eine*: ein Flügel piano-forte mit Hammerschlag; und ein sogenanntes Clavicord, mit Stahlfedern das *Andere*; welche beyde Instrumente sich immer noch im Hause meiner Mutter befanden, als, im fünfzehnten Jahre meines Lebens, ich dasselbe für immer verliess. — Haibel war damals noch nicht

⁹ Leltári száma: 1965. 42. Méretei: 99 × 35 × 11 cm. Hangterjedelme: C—f³ (4 oktáv é kvart).

¹⁰ Érdemes megjegyezni, hogy az 1892-es bécsi világkiállításon — már a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonaként — Beethoven Broadwood-zongorája is szerepelt.

123. ábra

mein Onkel geworden, nun seine erste Frau war noch bei Leben. Wo fern Sie in ihrem werthen Briefe nicht ausdrücklich angezeigt hätten, dass das Instrument um welches es sich handelt ein kleines *Reise Spinet* sey; würde ich für wahrscheinlich erachtet haben, das meine Mutter (zur Zeit als sie, der Bestimmung ihres zweiten Gemahles, Nissen, folgend, sich nach Copenhagen begab), das obengesagte Clavicord ihrer Schwester Sophie, nunmehr verhehlte Haibl geschenkt oder verkauft haben könnte; ein Supposition von welcher ich aber und aus den Anbetrachte ablasse, weil dessen ziemliche Grösse und Gewicht meiner Ansicht nach nicht geeignet haben würde es auf Reisen mit sich zu führen. Nach damaligen Begriffen war es von besonderer Güte, und ich erinnere mich dass mein Vater häufig und gerne darauf spielte. — Der äussere Kasten war von rötlicher Farbe — die Holz-Gattung weiss ich aber nicht anzugeben — nur des kleinen Umstandes erinnere ich mich noch, dass innerhalb, auf dem Resonanzboden, der Name meiner Mutter, *Constanze Mozart*, mit Röthel eingeschrieben war, welcher im Länge der Zeit, wahrscheinlich sich verloscht hat. In keinem Falle könnte Haibl weder dieses Clavicord noch ein anderes Instrument von meinen Angehörigen *geerbt* haben, da sein eigener Tod um viele Jahre früher (erfolgte), als jener meiner Mutter sowohl, wie auch der seiner Frau (Schwester derselben). Diese, freilich äusserst unvollständig Aufschlüsse; sind die einzigen welche ich zu ertheilen vermag, worüber ich mein Bedauern wiederhole, und Gleichzeitig Achtungsvollst mich bekenne

Amadeo W. Schönbauer.

1. Mailand
27 July 1806

Ist bei dem Herrn ² Herr ³ in ⁴ Venedig =
Lung und ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²⁸ ¹¹²⁹ ¹¹³⁰ ¹¹³¹ ¹¹³² ¹¹³³ ¹¹³⁴ ¹¹³⁵ ¹¹³⁶ ¹¹³⁷ ¹¹³⁸ ¹¹³⁹ ¹¹⁴⁰ ¹¹⁴¹ ¹¹⁴² ¹¹⁴³ ¹¹⁴⁴ ¹¹⁴⁵ ¹¹⁴⁶ ¹¹⁴⁷ ¹¹⁴⁸ ¹¹⁴⁹ ¹¹⁵⁰ ¹¹⁵¹ ¹¹⁵² ¹¹⁵³ ¹¹⁵⁴ ¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁶ ¹¹⁵⁷ ¹¹⁵⁸ ¹¹⁵⁹ ¹¹⁶⁰ ¹¹⁶¹ ¹¹⁶² ¹¹⁶³ ¹¹⁶⁴ ¹¹⁶⁵ ¹¹⁶⁶ ¹¹⁶⁷ ¹¹⁶⁸ ¹¹⁶⁹ ¹¹⁷⁰ ¹¹⁷¹ ¹¹⁷² ¹¹⁷³ ¹¹⁷⁴ ¹¹⁷⁵ ¹¹⁷⁶ ¹¹⁷⁷ ¹¹⁷⁸ ¹¹⁷⁹ ¹¹⁸⁰ ¹¹⁸¹ ¹¹⁸² ¹¹⁸³ ¹¹⁸⁴ ¹¹⁸⁵ ¹¹⁸⁶ ¹¹⁸⁷ ¹¹⁸⁸ ¹¹⁸⁹ ¹¹⁹⁰ ¹¹⁹¹ ¹¹⁹² ¹¹⁹³ ¹¹⁹⁴ ¹¹⁹⁵ ¹¹⁹⁶ ¹¹⁹⁷ ¹¹⁹⁸ ¹¹⁹⁹ ¹²⁰⁰ ¹²⁰¹ ¹²⁰² ¹²⁰³ ¹²⁰⁴ ¹²⁰⁵ ¹²⁰⁶ ¹²⁰⁷ ¹²⁰⁸ ¹²⁰⁹ ¹²¹⁰ ¹²¹¹ ¹²¹² ¹²¹³ ¹²¹⁴ ¹²¹⁵ ¹²¹⁶ ¹²¹⁷ ¹²¹⁸ ¹²¹⁹ ¹²²⁰ ¹²²¹ ¹²²² ¹²²³ ¹²²⁴ ¹²²⁵ ¹²²⁶ ¹²²⁷ ¹²²⁸ ¹²²⁹ ¹²³⁰ ¹²³¹ ¹²³² ¹²³³ ¹²³⁴ ¹²³⁵ ¹²³⁶ ¹²³⁷ ¹²³⁸ ¹²³⁹ ¹²⁴⁰ ¹²⁴¹ ¹²⁴² ¹²⁴³ ¹²⁴⁴ ¹²⁴⁵ ¹²⁴⁶ ¹²⁴⁷ ¹²⁴⁸ ¹²⁴⁹ ¹²⁵⁰ ¹²⁵¹ ¹²⁵² ¹²⁵³ ¹²⁵⁴ ¹²⁵⁵ ¹²⁵⁶ ¹²⁵⁷ ¹²⁵⁸ ¹²⁵⁹ ¹²⁶⁰ ¹²⁶¹ ¹²⁶² ¹²⁶³ ¹²⁶⁴ ¹²⁶⁵ ¹²⁶⁶ ¹²⁶⁷ ¹²⁶⁸ ¹²⁶⁹ ¹²⁷⁰ ¹²⁷¹ ¹²⁷² ¹²⁷³ ¹²⁷⁴ ¹²⁷⁵ ¹²⁷⁶ ¹²⁷⁷ ¹²⁷⁸ ¹²⁷⁹ ¹²⁸⁰ ¹²⁸¹ ¹²⁸² ¹²⁸³ ¹²⁸⁴ ¹²⁸⁵ ¹²⁸⁶ ¹²⁸⁷ ¹²⁸⁸ ¹²⁸⁹ ¹²⁹⁰ ¹²⁹¹ ¹²⁹² ¹²⁹³ ¹²⁹⁴ ¹²⁹⁵ ¹²⁹⁶ ¹²⁹⁷ ¹²⁹⁸ ¹²⁹⁹ ¹³⁰⁰ ¹³⁰¹ ¹³⁰² ¹³⁰³ ¹³⁰⁴ ¹³⁰⁵ ¹³⁰⁶ ¹³⁰⁷ ¹³⁰⁸ ¹³⁰⁹ ¹³¹⁰ ¹³¹¹ ¹³¹² ¹³¹³ ¹³¹⁴ ¹³¹⁵ ¹³¹⁶ ¹³¹⁷ ¹³¹⁸ ¹³¹⁹ ¹³²⁰ ¹³²¹ ¹³²² ¹³²³ ¹³²⁴ ¹³²⁵ ¹³²⁶ ¹³²⁷ ¹³²⁸ ¹³²⁹ ¹³³⁰ ¹³³¹ ¹³³² ¹³³³ ¹³³⁴ ¹³³⁵ ¹³³⁶ ¹³³⁷

Einige, vielleicht einpaar unvollstän-
digen Briefe, die, wie ich eingesehen
habe, ich zu weissen kommen,
wenn ich in meine Entwürfe, eintrage,
auch Günstigkeit, Bestenfalls
nicht bekommen

[illegible]

Ernst Ludwig von Sinner
Carl Mozart.

Euer Wohlgeboren Ergebensten Diener Carl Mozart P. s. Dass besagtes Clavicord von Andr. Stein in Augsburg verfertigt worden sey, glaube ich sicherlich da ich oftmals so sagen hörte; doch wüsste ich nicht einen legalen Beweis anzuführen. (A borítékön: Der Wohlgeboren Herrn, Herrn Johann Nepomuk Hummel. Ungheria in Esseg. — Továbbá pecsétsozozat: Como, Triest, Pesth, Esseg.)¹¹

¹¹ Carl Mozart idézett levele mellett három darab hitelesítő okmány szerepel; ezeknek szövegét itt közöljük: „Nr. 25. Zeugniß (5 St. 3 kr. C. M.) — dass Jakob Haibel Chorregent im Stifte zu Diakovar im Besitze eines kleinen Clavirs war, welches im Erbtheil von W. A. Mozart war, ist dem Unterfertigten bewusst, da der verstorbene Jakob Haibel Unterfertigten das Clavir öfters gezeigt hat, welches er als Erbe von W. A. Mozart als Gemahl seiner Frau aus der Familie Weber folglich als Schwager W. A. Mozarts bekommen hat. An dem kleinen Clavir war, wie der Unterfertigte sich gut erinnert, geschrieben »An Jakob Haibel Chorregenten im Stifte zu Diakovar durch Güte des H. Elias Lekich in Esseg« und am Deckel »Dieses Clavir gehört W. A. Mozarts Erben«. Das benannte Clavir wurde von der Frau des verstorbenen Jakob Haibel dem hochwürdigen Herrn Domherr zu Diakovar und damals Seminar Rector Johann Matizovic, welcher ein Hausfreund des verstorbenen Jakob Haibel und des Unterfertigten Vetter war, geschenkt, auf welchem der Unterfertigte öfters 1828 und 1829 als Zögling des Diakovarer Seminars spielte, und demselben von seinem Vetter erzählt wurde, dass derselbe Clavir Mozart auf seinem Reisen immer mit sich geführt hätte. Später wurde das benannte Clavir von Johann Matizovic als Dompropsten zu Diakovar und titulär Bischof dem Hn. Johann Nep. Hummel als Musiker u. Verehrer Mozarts geschenkt, welcher er bis jetzt besitzt. Diess wird durch Unterfertigten nach seinem Gewissen bezeugt u. mit eigener Unterschrift u. Siegel bekräftigt. Tovarnik den 28 ten April 1856. Siegel Georg Matizovic Pfarrer zu Tovarnik. (A másik oldalon: 15 kr. C. M. Stempel. — die Unterschrift des Herrn Georg Matizovic . . . Pfarrer zu Tovarnik wird hiemit legalisirt. Vom kk Bezirks Amte Vukovar am 7ten Juli 1856. Amtsstampilie für den kk Bevrstand kk Bezirksadjunkt Grozdanovicz m. p. — dass die vorstehende Unterschrift wirklich die Unterschrift des kk Bezirksadjunkten zu Vukovar Johan Grozdanovic sei, wird hiemit bestätigt. Stampilie Essek am 20. August 1856. Peter gf. Pejacevich m. p. Komitatsvorstand (A második okmány szövege:) 15 kr. C. M. Stempel (durchgeschlagen Bezirksamtstempel) — Ich Endesgefertigter bestätige hiemit die Echtheit des kleinen Spinets (Clavir:) mit 54 Tasten, im Deckel die Schrift »Dieses Clavir gehört W. A. Mozarts Erben« und im Resonanz die Vignette »Joh. Andreas Stein, Orgel u. Instrumentenmacher in Augsburg 1762« — welches gegenwärtig H. Joh. N. Hummel besitzt, dasselbe ist; — welches mein verstorbener Collega Jacob Haibl von seinem seel: Schwager W. A. Mozart geerbt hat. Siegel Diakovar am 6ten July 856. Bestätigte hiemit Adam Rüdiger m. p. Regenschori zu Diakovar. (A második oldalon:) Nr 901/civ. 15 kr. C. M. Stempel (darauf Amtstempel) — von Seite des kk Bezirksamtes als Gerichtes wird hiemit bestätigt dass das vorliegende Zeugniß wirklich durch den Herrn Adam Rüdiger Regens chori zu Diakovar ausgestellt und ausgefertigt ist. Diakovar am 8 Juli 1856. Amtssiegel Cekus Bezvrstd m. p. — Dass vorstehende Unterschrift wirklich die Unterschrift des Bez. Vorstandes von Diakovar Essek am 19. August 856. Amtstampilie Peter gf Pejacevich m. p. (A harmadik okmány szövege:) 15 kr. C. M. Stempel (durchschlagen Bezirksamtstempel) — Das kleine Clavir mit der Schrift »Dieses Clavir gehört W. A. Mozarts Erben« und der Vignette »Joh. An. Stein Orgel u. Instrumentenmacher in Augsburg 1762« — ist dasselbe, welches den verstorbenen Chorregent Jacob Haibel vom seinem Schwager W. A. Mozart geerbt. — Nach Haibls Tod machte (?) die Gattin — eine geborene von Weber — das Spinet dem Hausfreund und Seminar Rector Domherrn Joh. v. Matizovic, welcher das kleine Clavir bis kurz vor seine Tode in Ehren ausbawahrte, und einige Tage vor dessen Tode er dem Musicus u. Verehrer Mozarts Hr. Joh. Nep. Hummel geschenkt hatte; bestätigte ich mit eigener Unterschrift u. Siegel als Testaments Executor des erwählten Rosoner Bischofs u. Diakovarer Domkapitels Domprobsten Joh. v. Matizovic. Diakovar 6ten July 1856. (Siegel Unterfertiger) Karl Pavich m. p. erwählten Bischof von Roson, und Domprobst zu Diakovar. (Alatta:) Nr. 901/civ. 15 kr. C. M. Stempel (durchschlagen Bezirksamtstempel) — Von Seite des kk Bezirksamtes als Gerichtes zu Diakovar wird hiemit amtlich bestätigt, dass das vorliegende Zeugniß wirklich durch den Herrn Carl Pavich erwählter Bischof von Roson, und Domprobst zu Diakovar ausgestellt und ausgefertigt ist. Diakovar am 8 July 1856. Amtssiegel Cekus m. p. Bezvrstd. (Alatta:) — Dass vorstehende Unterschrift wirklich die Unterschrift des kk Bez. Vorstande von Diakovar Karl Cekus sei, wird hiemit bestätigt. Essek am 20 August 856. Amtstempel Peter gf Pejacevich m. p. Komitatsvorstand.“

Ez a nevezetes dokumentum — minden kezdeti bizonytalan és óvatos fogalmazása mellett — utóíratában végülis a lényegét erősíti meg; a 72 éves Carl Mozart, aki 15 éves korára emlékezik vissza, határozottan tud a Stein-szignatúráról. Egyébként nyilván J. N. Hummel mulasztása, hogy nem írja le közelebbről a hangszer külsejét és helyette az „örökség” tényét hangsúlyozza, amit viszont Carl Mozart — joggal — cáfolni igyekszik. Holott nyilvánvaló, hogy az idézett felirat későbbi eredetű.

Sajnos, Haibel Jakab életéről és működéséről ez idő szerint nagyon keveset tudunk.¹² Ezt a hiányosságot talán e hangszer felbukkanását követő kutatói buzgalom pótolhatja majd. Annyi tény, hogy W. A. Mozart már említett 1778. októberi levele óta ez a kis clavichord nem felelt meg a zeneszerző igényeinek. Ez magyarázhatja Carl Mozart emlékét, miszerint az ő gyermekkorában Constanze Mozart neve ékeskedett rajta. Ilyenmódon pedig Mozart felesége bármikor odaadhatta hangszerünket húgának, vagy akár Haibel Jakabnak, mielőtt ezek — a múlt század első évtizedében — Magyarországra költöztek volna. Az sincs kizárva, hogy a felirat („Dieses Clavier gehört Mozarts Erben“) akkor került a clavichord testére, midőn az Matizovich János kanonok tulajdonában volt.

Egy azonban bizonyos: ezzel a hangszerrel újabb nagyértékű Mozart-ereklye került elő, amelynek hitelességéhez, a közölt dokumentumok tanúsága szerint kétség sem férhet.

GÁBRY GYÖRGY

¹² Lásd leginkább *Wurzbach*, C., Biographisches Lexikon. (Wien 1861) J. Haibel cikkét, részletes bibliográfiával.

W. A. MOZARTS REISE-KLAVICHORD

Laut einem im „Augsburgischen Intelligenz-Zettel“ vom 30. Juni 1763 erschienenen Bericht traf mit der Postkutsche von München kommend Leopold Mozart mit Frau und zwei Kindern in Augsburg ein.¹ Zweck des Besuches war, nach den erfolgreichen Konzerten Ende des Vorjahres in Wien und Preßburg sich nun auch vor der breiten Öffentlichkeit zu präsentieren. Es war eine ziemlich lange Konzertreise, die den „Wunderkindern“, im besonderen dem damals siebenjährigen Wolfgang Amadeus Gelegenheit geben sollte, ihre außerordentlichen musikalischen Fähigkeiten in den bedeutenden Kulturzentren Europas zur Schau zu stellen.

Leopold Mozart hatte die Reise sorgfältig vorbereitet. In einem an Lorenz Hagenauer in Salzburg gerichteten Schreiben vom 20. August 1763 erwähnt er ein kleines Tasteninstrument, welches er von dem Augsburger Instrumentenmacher Stein gekauft hatte, damit der kleine Mozart auch während der Reise regelmäßig üben könne.² Dieses kleine Instrument wird von Wolfgang Amadeus fünfzehn Jahre später in einem an seinen Vater gerichteten Brief wieder erwähnt,³ dann verliert sich seine Spur für lange Jahrzehnte vor der Augen der Forscher.

Dr. Erwin Major lenkt unsere Aufmerksamkeit in seiner ausgezeichneten Studie „Mozart und Ungarn“ auf den Artikel des Johann Nepomuk Hummel, Bürger von Eszék (heute Osijek, Jugoslawien), der in der Wiener Zeitschrift „Blätter für Musik, Theater und Kunst“ vom 12. August 1856 erschien. Hummel — nicht identisch mit dem gleichnamigen, berühmten Schüler Mozarts — gibt an, daß das Instrument „Reiseklavier (Spinet) des hochseligen Mozart“ nach dem Tode des Meisters auf dessen Schwager, Jakob Haibel kam. Haibel und seine Gattin, Sophie Weber, ließen sich zu Beginn des vorigen Jahrhunderts in Diakovár in Südungarn nieder, wo Haibel sich bis an sein Lebensende als Regens chori betätigte, wonach die Witwe zu ihrer inzwischen wieder verwitweten Schwester Constanze nach Salzburg zurückkehrte. Das „Reiseklavier“ blieb indessen in Ungarn und wanderte zunächst zum Domherrn János Matizovich, nachher aber zu Johann Nepomuk Hummel, welcher seinen Bericht mit der Mitteilung abschließt, daß er das bewußte Instrument anlässlich des Mozart-Jubiläums auszustellen beabsichtige.

Es entzieht sich unserer Kenntnis, ob das Klavierchen tatsächlich in Salzburg ausgestellt wurde oder nicht. Es ist aber anzunehmen, daß es nicht dazu kam; dies würde die bedauernswerte Tatsache erklären, daß die Kataloge des Salzburger Mozart-Museums von 1882, 1898 und 1906 unser Instrument mit einem anderen, einem von Anton Walter gebauten Konzertflügel Mozarts verwechselten. Dies ist umso unverständlicher, da das Reiseklavier bereits vor dem Erscheinen der erwähnten Kataloge, im Jahre 1873, auf einer Wiener Ausstellung gezeigt wurde. Die „Internationale Ausstellungs-Zeitung“ bringt in ihrer Nummer von 17. September 1873 einen ausführlichen Bericht darüber.⁸ In der Folge wurde das Instrument dann noch auf der Wiener Ausstellung von 1892 ausgestellt.

Es ist für die Musikwissenschaft eine nicht zu unterschätzende erfreuliche Tatsache, daß diese so wertvolle und lang verschollen geglaubte Mozart-Reliquie Ende 1965 in den Besitz des Ungarischen Nationalmuseums gelangte. Auf Grund früherer Beschreibungen und der mit dem Instrument erhaltenen Dokumenten

dürfen wir seine Identität ruhig beglaubigen.⁹ Es handelt sich demnach um ein sog. Tisch-Klavichord mit folgender Aufschrift: „Dieses Clavier gehört Mozarts Erben“ und J. N. Hummels eigenhändiger Unterschrift sowie seinem Wachssiegel. Ausschlaggebend ist indessen die original handschriftliche Signatur von Johann Andreas Stein: „J. Andr. Stein Orgel u. Claviermacher in Augsburg, 1762“, die auch in dem publizierten Schreiben Carl Mozarts erwähnt wird.

Über dieses bedeutende Musikinstrumentendenkmal werden wir noch weitere und ausführlichere Mitteilungen veröffentlichen.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM EGY XVIII. SZÁZADI SZEKRÉNYE

A Magyar Nemzeti Múzeum bútorgyűjteménye 1962-ben egy XVIII. századi intarziás szekrény megvásárlásával jelentős darabbal gyarapodott. A szekrényt a svéd királyi követség ajánlotta fel megvételre, eredetéről azonban csak annyi felvilágosítást tudtak adni, hogy a bútordarab már a második világháború előtt is a követség tulajdonában volt. Az 1944/45 telén a főváros területén lejátszódott katonai események következtében a Gellérthegyen levő követség épülete, s benne a szekrény is, komoly károkat szenvedett. Helyreállítása nem történt meg, sőt a felszabadulást követő két évtized alatt állaga tovább romlott, s amikor a vételi tárgyalások megindultak, a szekrény már úgyszólván teljesen romos állapotban volt. Ez magyarázza a devizahatóság engedélyével kifizetett mérsékelt vételárat.¹

Időrendben legelső tennivaló a szekrény restaurálása volt. A helyreállítási munkák közben és befejezése után feleletet igyekeztünk keresni a szekrény korának, készítőjének és a készítés körülményeinek kérdésére.

A helyreállított szekrény első pillantásra is kétségtelenné teszi — közepen oromzatos barokk párkányzatával, lábazatával, össztömegével és formájával —, hogy a német—osztrák területen honos, s így természetesen főleg Nyugat-Magyarországon is gyakori, kastélyainkban divatos bútorról van szó. Teljes magassága 225 cm, szélessége 153 cm, mélysége 57 cm. A méretek megválasztásával a szekrény készítője szerencsés kézzel komponálta meg a bútor tömeghatásának legalapvetőbb tényezőit, mert a praktikus szükségletek kielégítésével együtt — ruházat tárolása — össztömegét tekintve kecses, arányaiban harmonikus darabot alkotott. A gyakorlati célokat és a kecsességet ötvöző szekrény felépítésében alapjában véve a későbarokk szerkezeti követelményei érvényesülnek. Itt is megtaláljuk az architektonikus elvnek megfelelően a talpazat, párkányzat, az ajtók és oldallapok hangsúlyozott tagozódását. Ugyancsak általános a barokk szekrényeknél a szekrénytestek tagolása három pilaszterrel függőleges irányban, általában a lábaknak megfelelően, amelyek közül a középső a két ajtószárny találkozásánál rendszerint az ütköző szerepét tölti be.

Mindezek a szerkezeti elemek ennél a szekrénynél is világosan megtalálhatók, de beilleszkedésük harmóniája a bútor egészébe jelzi, hogy az architektonikus elv már feloldódóban van. A két szélső pilaszter már alig érzékelhető, kiemelkedik ugyan valamelyest a szekrénytest tömegének egészéből, de a rajtuk végigfutó intarzia ugyanakkor el is mossa e szerkezeti elemek különállását. A két pilasztert a szekrény készítője 45°-ban elfordította, s ezzel a szekrénytest oldalélein szélesebb mezőket kapott. A középső, az ütköző szerepét betöltő pilaszter pedig egyszerű,

¹ A szekrény leltári száma: 1962. 33. Megvétele elsősorban az akkori svéd kultúrattasé, Jan Ludvik úrnak köszönhető.

bár nemesen megmunkált és profilált szegélyléccé egyszerűsödött, amely a párkányzatot lezáró és a párkányzat egészétől egyszerűségében és faanyagában is hangsúlyozottan elütő szegélyhez csatlakozik. Ugyancsak higgadt, mondhatni hűvös egyszerűségű a talapzat vonala is. A szekrény egész tömegében a legmozgalmasabb a párkányrész tört vonalú és tagolt oromzata (124. ábra).

A szekrény mestere magas fokú szakmai felkészültséget és az átlagosnál magasabb szintű érzéket árukt el a fanemek megválasztásánál és összeállításánál. Tudatosan élt az egyes fafajták anyaghatásával, nemcsak a színével, hanem a fényével, anyagának mélységével; a szálirány megválasztásával, változtatásával pedig a mezőknek szükség szerint adott mozgalmas vagy nyugodt keretet és hátteret. Minthogy a figurális intarziák — amint rögtön látni fogjuk — későbbi utánmunkák, a szekrény faanyagának hatását tulajdonképpen nélkülük kell néznünk. És ebben az esetben méginkább uralkodóvá válik a fafajták kiválasztásának, összehangba állításának, elrendezésének nemes egyszerűsége. A szerkezeti elemek harmóniája mellett ez adja a szekrény szépségének, nemességének másik alaptényezőjét. Az intarzia vizsgálata alapján a berakásokat két csoportra kellett elkülönítenünk: a Mária Terézia stílusnál szokásos, geometrikus vezetésű szalagintarzia a bútorral egyidőben készült, az alapfurnírozáshoz tartozik. Az oldallapokat, az oldaléleket és az ajtókat citromfával szegélyezett ébenfa kerettel határolt mezőkre osztotta a mester. Az ajtókon kialakított $2+2$ mezőt a fekete keret-intarzián belül elhelyezkedő citromfa szegélyű puszpáng szalagintarzia szűkíti, amely szintén geometrikus vezetésű, a külső kerettel részben összefonódva. Az így kialakult négy belső mezőt rombusz alakú diófa lemezek díszítik.

A szekrény készítőjét vagy készítési helyét nem ismerjük, minderre legfeljebb következtetni tudunk. Ehhez egyik kiindulási támpontunk a felhasznált különböző tropikus és hazai faanyagok: az alsó lábazat bükkfa, a felső párkányzat cseresznye és dió, a borítás zöme kaukázusi dió, a szalagintarziák anyaga paliszander, puszpáng és citrom. Mindezen fafajták a XVIII. század második felében hazánkban általánosan használtak, vagy megszerzethetők voltak, különösen a Bécshez közel eső területeken. Az oldallapokat és ajtókat tagoló mezők megszerkesztésében kétségtelenül mutatkozik bizonyos aszimmetria és pontatlanság, amiből talán arra következtethetünk, hogy a szekrény készítője elsősorban nem hasonló darabok előállításával foglalkozott, s amikor ilyen kiemelkedő bútor elkészítését végezte, kiderült, hogy nincs elég gyakorlata. Az ajtókat kitöltő négy mező mérete pl. a következő eltéréseket mutatja: a két felső mező mérete (balról jobbra): 67×42 , ill. 66×43 cm, a két alsóé pedig: 62×42 , ill. 65×43 cm. Az oldallapokon és éleken az eltérések kisebbek, de ott is megtalálhatók. Mindez azonban nem rontja a szekrény képének összehatását, mert csak tüzetesebb vizsgálat esetén tűnik ki.

Ha a szekrényt összevetjük a MNM gyűjteményében levő hitelesen magyar készítésű XVIII. századi darabokkal,² talán nem minden alap nélkül következtethetjük: az általunk ismertetett szekrény Magyarországon, minden bizonnyal valamelyik nyugat- vagy észak-magyarországi városban készült, természetesen erősen érezhető rajta az osztrák ízlés hatása. Sajnos, XVIII. századi bútorművességünk története részben még feltáratlan, nem ismerjük még a kiemelkedőbb mestereket

² Dévényi J.-né, A Történeti Múzeum XVIII. századi bútorai. (Bp. 1960).

124. ábra

125. ábra

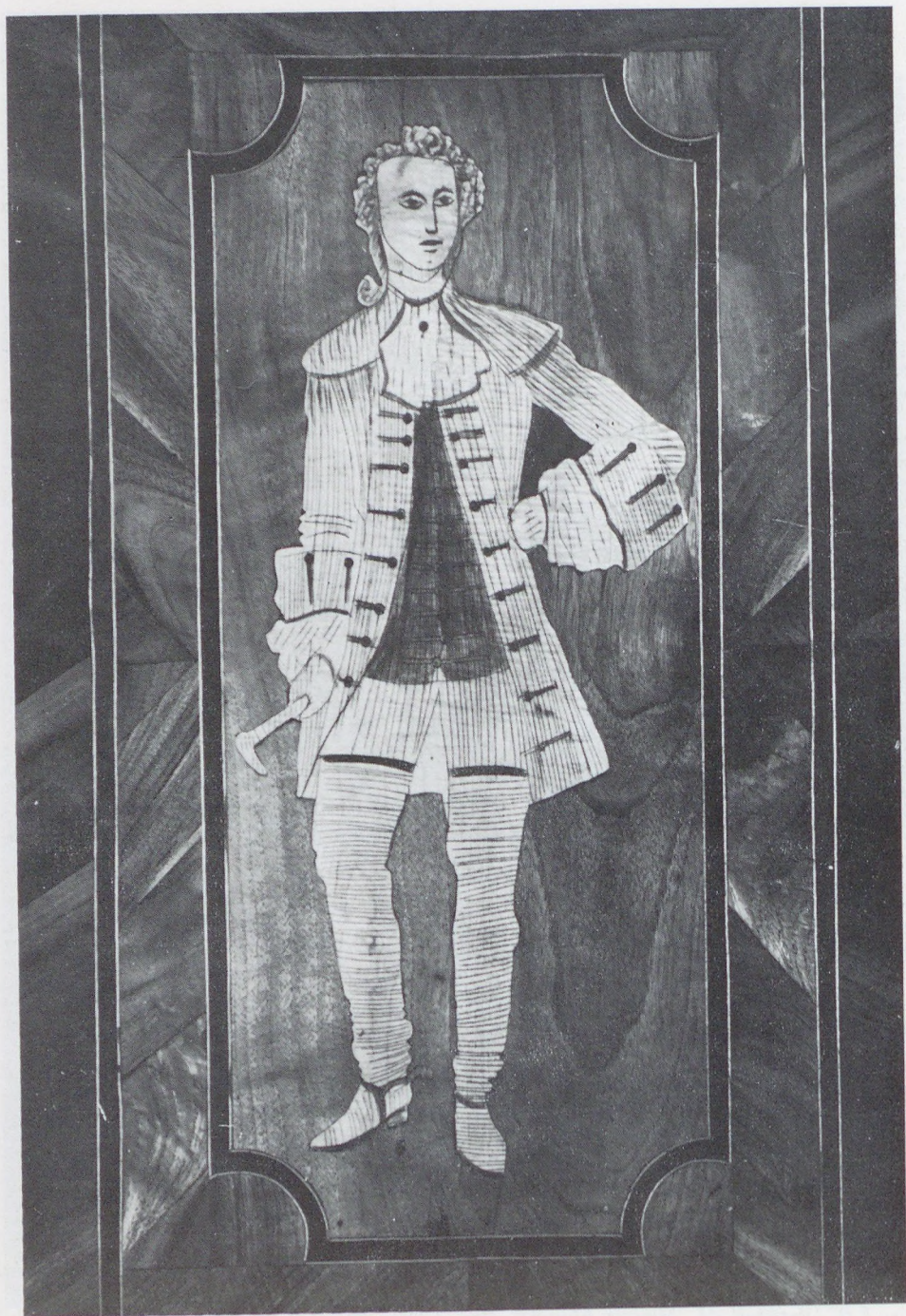
126. ábra

sem, nem tudjuk meghatározni az egyes jelentősebb bútorkészítési központokat, irányzatokat, stb.³

A szekrény értékét fokozzák azok a figurális intarziák, amelyek a két oldallapon és oldalélen, az ajtókon és az oromzat alatti mezőben helyezkednek el. A restaurálás folyamán kétséget kizáró módon megállapítottuk, hogy ezek a berakások utólag kerültek rá a szekrényre, mert készítőjük a már kész, sima borításra rákarcolta a figurális díszek kontúrjait, majd a borítást felvéste és helyükre beillesztette a díszeket. A jávorfából karcollással és vízfestéses tempera nyomait mutató technikával készült figurális berakások színvonala, rajza és kiviteli technikája alatta marad a szekrény egészét jellemző színvonalnak, minden bizonnyal dilettáns kezek munkája. Talán a szekrény tulajdonosa töltötte ki ezzel a munkával üres óráit.

A figurák vizsgálata közelebb visz minket a tulajdonos meghatározásához. Az oldallapokon és oldaléleken látható virág- és állatdíszes berakások természete-

³ B. Oberschall M., Magyar bútorok. (Bp. 1944); Szabolcsi H., Régi magyar bútorok. (Bp. 1954); Voit P., Régi magyar otthonok. (Bp. 1943); Kaesz Gy., A bútorstílusok. (Bp. 1962) irodalommal.

127. ábra

128. ábra

sen kevésbé jelentősek, de már többet mond az oldaleleken kétszer is megjelenő, férfin lovagló nő alakja (125. ábra), valamint a térdeplő vadász figurája (126. ábra). Ezek azonban bármely területen készülhettek: Ausztriában éppúgy, mint Magyarországon; akárcsak az oldallapokon látható egzotikus, kínai vagy japán figurák és a kardos-pajzsos római katona alakja.

A jobboldali és baloldali oldallap felső mezejét kitöltő berakás polgári ruhás, sétapálcás, térden felüli csizmát viselő fiatal férfit ábrázol (127. ábra). Vitathatatlanul magyar viseletben vannak azonban az ajtókon szereplő alakok: a felső két mezőben egymással szemben, tükörképszerűen álló két huszár, kivont karddal — a baloldali mezőben levő huszár a szimmetria kedvéért bal kezében tartja a kardot (128. ábra). Az alsó két mezőben csizmás, magyaros ruházatú férfi és nő látható, a férfi vállán puská, jobb kezében bot, a nő kezében kosarat tart (129. ábra).

Viselettörténeti szempontból a figurák különböző korokat képviselnek. A polgári ruhás fiatalember viselete a XVIII. század második felének divatjára emlékeztet, a férfin lovagló nő ruhája empire, az ajtókon levő figurák viselete kétségtelenül az 1840-es évekre mutat. Így nyilvánvalóan ezeket az éveket tarthatjuk a figurális intarziák elkészítési időpontjának, ami szintén utólagos beillesztésük mellett szól.

A szekrény kvalitását, kivitelét tekintve minden bizonnyal jómódú földbirtokos kastélyában, nem pedig szerény nemesi kúriában vagy polgárházban állott. A figurális intarziák elkészítője is ebből a rétegből kerülhetett ki, akinek ízlését külföldi, bécsi és magyar hatások formálták.

Beszállításkor a szekrény teljesen szétázott, szerkezetileg erősen deformálódott állapotban volt. A párkányzat kb. 20%-a pótlásra, ill. kiegészítésre szorult. A sima felületek, oldalak és ajtók kb. 90%-a felázott, táskaodott. A szegélyek furnírja és a berakások kb. 20%-a hiányzott s pótlásra várt. Az ajtók 80 mm-es légcsavar formájú deformálódást szenvedtek. Hátlapja hiányzott. A lábak szintén hiányoztak, s ezért ott teljes pótlásra volt szükség. Bár szű és egyéb féreg kártevését nem tapasztaltuk, a szekrény állagának védelmét mégis 100%-os DDT oldattal, majd lenolaj beeresztéssel biztosítottuk.

A fentiek mutatják, hogy a szekrény állapota a megvásárláskor szinte teljesen reménytelennek tűnt, mégsem mondtunk le megmentéséről. A mintegy négy hónapig tartó aprólékos, sok türelmet igénylő munka azonban meghozta gyümölcsét; sikerült megmenteni és újjávarázsolni a XVIII. századi magyarországi bútorművésznek ezt a reprezentatív darabját, s ezzel együtt a Magyar Nemzeti Múzeum elsőrangú kiállítási darabbal gazdagodott. Összegezve megállapítható, hogy az anyagi és munka ráfordítást értékben sokszorosan felülmúló műtárgy lett a munka eredménye.

A restaurálás folyamán az elsődleges munkát a szekrény szerkezeti elváltozásainak, az ajtók és oldallapok deformálódásainak és torzulásainak kiküszöbölése adta. Megállapítottuk, hogy a sík lapok alakváltozásainak alapvető oka a régi bútorkészítő technológiában keresendő. Az akkori eljárásnál ugyanis az alapfának (jelen esetben fenyő) csak a külső lapját borították lemezzel s ennek következtében a fa szerkezetében egyoldalú húzóerők léptek fel, ami párosulva a víz hatásával, a sík lapok deformálódását okozta. Ezt az egyoldalú feszültséget a vetemedett lap belső felületének többirányú befűrészelésével küszöböltük ki. A szerkezeti forma

129. ábra

helyreállítása és rögzítése után került sor a külső felületek (intarziák, párkányzat és lábazat) helyreállítására. Ennél a munkánál szintén a legnagyobb gondossággal jártunk el: a pótlandó részek faanyagát gondosan egyeztettük az eredetivel, s kiegészítéshez csak ott folyamodtunk, ahol az feltétlenül szükséges volt (teljes hiány, vagy tönkrement faanyag esetén).

Végezetül a szekrény megvásárlása, helyreállítása és tanulmányozása után azt a következtetést vontuk le, hogy múzeumainknak még a legrosszabb és legreménytelenebb állapotban levő bútordarabokat is be kell gyűjteniök, mert így szakszerű, szívós munkával nem egy esetben a magyar bútortörténet kiemelkedő darabjai menthetők meg.⁴

BÁNKUTI IMRE — HEGEDŰS LÁSZLÓ

⁴ A 124—129. ábrák felvételeit *Holics Gyula* fotoművész készítette.

EIN SCHRANK AUS DEM 18. JAHRHUNDERT IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM

Das Ungarische Nationalmuseum erwarb 1962 von der schwedischen Gesellschaft einen in überaus schadhaftem Zustand befindlichen Schrank. Der Schrank wurde sorgfältig restauriert. Nach eingehender Untersuchung wurde folgendes festgestellt: das Möbelstück stand aller Wahrscheinlichkeit nach in einem west- oder nordungarischen Schlosse. Sein in konstruktiver Hinsicht ausgezeichneter Aufbau, die Auswahl der verschiedenen Holzarten, die Gliederung der Seitenplatten und der Türen, die Bandintarsie von geometrischer Linienführung, dies Alles ergab ein zierliches, edel maßvolles, doch elegantes Möbelstück. Der Hersteller dürfte ein fähiger Meister mit gutem Geschmack gewesen sein, der seine Fachkenntnis vermutlich im Ausland — der Zeugenschaft des Möbels nach in Österreich — erworben oder zumindest vertieft hatte. Wir konnten feststellen, daß die figuralen Intarsien um vieles später appliziert wurden und zwar der technischen Ausführung nach von Dilettantenhänden. Die Tracht der abgebildeten Gestalten spiegelt mehrere Zeitalter wider, von der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts angefangen, — wie z. B. die Figur des jungen Mannes in bürgerlicher Kelidung — über das Empire hinaus bis zu den 1840-er Jahren, wie die zwei Husaren und die Paare in den unteren Feldern. Wir vertreten die Ansicht, daß die nachträgliche Applikation der figuralen Intarsien in diesen Zeitraum zu setzen ist.

Abschließend werden die technischen Probleme der Restaurationsarbeiten behandelt.

AZ 1885. ÉVI ORSZÁGOS KIÁLLÍTÁS LENGYEL LÁTOGATÓI

Fényképgyűjteményünk a közelmúltban olyan csoportképpel gazdagodott, amely felhívta figyelmünket az 1885-ös kiállításra és a vele kapcsolatos eseményekre. A felvétel a kiállítást látogató lengyeleket ábrázolja, s mivel ugyanennek a társaságnak a megérkezését bemutató kép is birtokunkban van, a kettő együtt lehetővé teszi, az azóta eltelt nyolc évtized pedig indokoltá, hogy a képeket a rövid történeti keret ismertetésével közzé tegyük.

1885 tavaszán rendezték meg Budapesten, a Városligetnek erre a célra kijelölt területén (130. ábra) az első, országos jellegű kiállítást, amely Magyarország kapitalizmus kori fejlődését kívánta szemléltetni. A magyar ipari és mezőgazdasági termékek a múlt század második felében már világkiállításokon vettek részt és nyertek díjakat, együttesen közszemlére téve, azonban hazai környezetben most voltak először. A korabeli sajtó a túlárado nemzeti önérzet hangján ismerteti a készülő kiállítást, majd annak ünnepélyes megnyitását, melyet a haladás valóságos ünnepeként üdvözöltek a kortársak.¹ A polgári Magyarország ünnepelte első gazdasági sikereit, ebben az ünneplésben megelégedve a kiállítási tárgyak alkotóiról.

A kiállítást külföldön is nagy propaganda előzhette meg, s az érdeklődés a külföldi látogatók nagy tömegeit vonzotta a fővárosba. Több ország kisebb-nagyobb csoportjait fogadta Budapest népe a megnyitás napját (május 2.) követően s a kiállítás egész ideje alatt (november 4.). Az első hetek látogatói a szomszédos országokból érkeztek, majd augusztusban az első francia csoport, amelyet szeptemberben követett a második. Ugyancsak szeptemberben került sor a lengyel csoport látogatására is.

Budapest akkori, félmillió felé közeledő lakosságának tömegei lelkes ovációval fogadták az érkezőket. A fogadtatások légkörében azonban a sajtó visszhangja alapján is érezhetők a fokozatok, a fogadtatások politikai színezetét mutató érzelmi különbségek. Nem véletlen, hogy az első nagyobb öröm-megnyilvánulás a franciáknak szólt, s az sem tekinthető véletlennek, hogy ez a lengyel csoportnál, amelynek már a megérkezését is a legnagyobb várakozás előzte meg, meghatványozódott.

A sajtónak gazdag anyagot szolgáltatott a külföldiek érkezése. Színes riportok számolnak be a fogadtatásokról és a vendégekkel kapcsolatos napi eseményekről. A fővárosi lapok, szinte kivétel nélkül,² már júniusban hírül adják a lengyelek készülődését. A krakkói és lembergi községtanács ugyanis ekkor határozta el,

¹ Gellért M., Budapest a kiállítás alatt. (Bp. 1885).

² A sajtóban kivételt képez a Népszava, amely a kiállítással is csak annyiban foglalkozik, amennyi a munkásság szempontjából értékelhető, így elsősorban mint munkaalkalommal. A látogatásokra, vagy ezek politikai visszhangjára nem reagál, vagy lényegtelen kommentárokat közöl.

130. ábra

hogy meglátogadják az Országos Kiállítást. A két községtanács úgy döntött, hogy együttesen jönnek és a kirándulás módozatainak megbeszélése céljából Slachtowski krakkói polgármester Lembergbe utazott.³ Ezt követően a sajtó figyelemmel kíséri a lengyelek készülődését megérkezésükig. Közben egyre jobban felkelti, illetve ébren tartja az érdeklődést a lengyelek iránt. Hasábos cikkek ismertetik a történelmi lengyel–magyar kapcsolatok alakulását az Árpád-kortól a jelenkorig, különösen kiemelve az 1848/49-es magyar szabadságharcot, mint amelynek zászlói alatt legtöbben a lengyelek küzdöttek az idegen nemzetek fiai közül. Az ismertetések persze óvatosan kerültek az 1849 utáni időszakot. Hallgattak 1863-ról, a nemzeti felszabadító felkelésről Lengyelországban, amikor a magyarok legjobbjai fordultak rokonszenvvel a lengyel nép felé. Hallgattak 1867-ről, a kiegyezéssel létrejött új helyzetről, amelyben a lengyel nemzetnek is egyik elnyomójával egyezett meg a magyar uralkodó osztály, illetve annak előnyeit hangoztatva, igyekeztek példaképpül állítani. A hivatalos sajtó nem akart ünneprontó lenni, a két nép változatlanul fennálló rokonszenvét idézgették legtöbbször, s ebben sok igazság volt. Az Országos Kiállítás által adott lehetőség ennek a rokonszenvnek a megnyilvánulására is alkalmat nyújtott, s mindkét oldalon kifejezésre jutott.

A lengyel csoport magyarországi fogadtatásának előkészítése a felfokozott várakozás jegyében ment végbe. Ez a várakozás azonban nem találkozott a magyar kormányservek egyértelmű helyeslésével. Ugyanis olyan hírek terjedtek el köz-

³ VU 1885. 25.

vetlenül megérkezésük előtt, hogy a kormány politikai tüntetésektől tartva, nem jó szemmel nézi ezt a látogatást, sőt tudni vélték, hogy Török János budapesti rendőrfőkapitány a magyar belügyminisztertől határozott utasítást kapott minden intézkedésre, amellyel a politikai tüntetéseknek elejét vegye. A hírt, amely zavar-keltés célját szolgálta, a polgármester megcáfolta.⁴ Ha ezek a híresztelések el is terjedtek lengyel körökben, sokakat nem riasztottak vissza az utazástól. A közel 400 tagból álló társaság (270 fő Lembergől, 120-an Krakkóból) a legnagyobb külföldi csoport volt, amelyik a kiállítást meglátogatta. Vezetését E. Mochnadski lembergi polgármester vállalta. Vele jött felesége és leánya, Slachtowski krakkói polgármester, dr. Zoll, a krakkói egyetem rektora, W. Bielanszky, a krakkói bizto-sító intézet lembergi igazgatója a csoport nevesebb tagjai. Rajtuk kívül földbirto-kosok, jogászok, törvényszéki elnökök, írók és nagy számban nők tartoztak a társasághoz.

A csoport összetétele alapján is nyilvánvaló, hogy a kormány óvatosságának nem volt semmi alapja. A lengyel nemesség és értelmiség képviselőiből álló vendég-sereg, az általános rokonszenv tüntetésektől eltekintve, nem keltett zavart, látogatásuk nem jelentett veszélyt a „közrendre”.

A lengyelek két városból érkezett csoportja szeptember 6-án találkozott Hatvanban. Sokan a fővárosból is ide érkeztek fogadtatásukra. Innen Budapestig vezető útjuk valóságos diadalmenet. Minden állomáson megállította vonatjukat a „lengyel-szeretet”, úgy hogy délután 4 óra helyett háromnegyed hétkor futott be szerelvényük a Központi Indóházba, az 1884-ben megnyitott, későbbi Keleti pályaudvarra.

A csoport budapesti fogadtatása minden addigit felülmúlt. Vasárnap lévén, már a kora délutáni órákban több ezer ember tolongott az indóház környékén. És a tömeg egyre nőtt. Megteltek a környező házak ablakai, a tér fái és a várakozó bérkocsik teteje. A rendet részben lovas rendőrök, részben csikós jelmezbe öltözött ferencvárosi banderisták próbálták fenntartani. A pályaudvaron tolongás, kívül áttörhetetlen sokaság a vendégek és a kocsik között.⁵

Az érkezőket Ráth Károly, Budapest főpolgármestere fogadta, a lengyelek részéről a két polgármester válaszolt az üdvözlésekre. Azután megindult az ünne-pélyes bevonulás a hullámlzó sokaság közepette a Rottenbiller utcán és az Andrássy úton át a Gizella (Vörösmarty) térig. „A Damjanich utcánál torlódás, az Operánál meg kellett állni az emberek sűrű tolongása miatt. A tömeg sokszor tört ki lelke-sedésben” — írják fogadtatásukról a riporterek. Hozzáfűzik, hogy a franciák ittlétekor is nyilvánult meg hódolat, itt azonban „egybefolyt minden, egy barát-ságos, sorsüldözött nép iránti rokonszenv nyilvánításában”.

A hivatalos látogatás két napra szólt és zsúfolt programmal indult. Még aznap este ismerkedési estélyen vettek részt az Európa szálló termében. Másnap délelőtt a kiállítást tekintették meg, délután a főváros által rendezett lakomán vettek részt, este a vendégek közül többen színházakat látogattak meg. Szeptember 8-án útjuk a Kerepesi temetőbe vezetett, ahol a Deák mauzóleumra és a szabadságharc lengyel vértanújának, Woranieczky herceg sírjára helyeztek koszorút, utána a Petőfi téren a költő szobrát koszorúzták meg.

Ezzel a kétnapos látogatás véget ért, de lengyel vendégeink közül csak keve-

⁴ Uo. 36.; Képes Néplap és Politikai Híradó 1885. 36.

⁵ Fővárosi Lapok 1885. szept. 8.; VU 1885. szept. 13.

131. ábra

sen utaztak el. A következő napon (9-én) még csoportosan meglátogatták a kiállítás egyes pavilonjait a főpolgármester és Zichy Jenő kalauzolása mellett. Majd a fővárosi pavilon előtt gyülekeztek és a magyar vezetőkkel együtt csoportban fényképeztették le magukat.

Ennek a fényképnek egyik eredeti példánya, amely Klösz György, a főváros neves fényképészének munkája, 1963-ban került a Stippek-gyűjteménnyel a Nemzeti Múzeumba⁶ (131. ábra). Erősen megsárgult, 35,5 × 47,5 cm méretű fénykép. A pavilon lépcsőzetén álló, mintegy 200 főt számláló csoport első soraiban nemzeti viseletbe öltözött lengyelek állnak, és itt helyezkedett el a nők többsége is.

A nemzeti viseletre vonatkozóan is értesülést szerezhetünk a leírásokból, ahonnan megtudjuk, hogy a társaság nagyobb része elhozta magával díszruháját, — amelyet közülük sokan már Hatvanba érkezve felöltöttek, — „az ünnepélyek fényének emelésére”. Mint a képen is látható, a társaságnak elég sok tagját jellemezte a nemzeti érzésnek ez a külsőségeiben való kifejezése. Voltak, akik egész pesti tartózkodásuk alatt minden alkalommal vörös bársony, vagy kék selyem

⁶ Ltsz. 971/1964 fk.

132. ábra

általvetőt viseltek, bő lengyel bugyogót, magas szárú, sárga csizmát, fejükön prémes kalpagot fehér kócsagtollal, oldalukon az „ősi” kardot.

Hogyan került a kép a Stípek-gyűjteménybe, nehéz lenne ma már kideríteni. A legváltozatosabb emlékeket gyűjtő józsefvárosi kispolgár ismerhette a kép dokumentum értékét, esetleg nála is a „lengyel-szeretet” játszhatott közre a kép megőrzésében. Sarkain levő szeg-nyomok maradványai alapján megállapítható, hogy falon függött, és hogy hosszabb ideig, arra a kép fakultsága enged következtetni. A kissé rongált állapotban levő kép még így is értékes dokumentuma a nyolc évtizeddel ezelőtt lezajlott eseménynek.

Ezt a csoportképet jól kiegészíti a fényképgyűjteményünkbe még 1958-ban került másik fénykép, amelyik a lengyelek megérkezését örökítette meg.⁷ A kép festményről készült reprodukció (132. ábra), eredetije ismeretlen. Nem kvalitásos festő műve s a róla készült fényképfelvétel is eléggé elhalványult. Az alakok még jól kivehetők, főleg az előtérben állók, a háttér elmosódott. A kép tömegével és mozgalmasságával még így is hű képét nyújtja a nevezetes eseménynek. Szemléltetően eleveníti meg az utcai jelenetet, a fogadtatásnak az előbbieken vázolt hangulatát közvetlenül a megérkezés után, a pályaudvar előtti térségben.

A 14×23-as méretű reprodukció alatt a következő olvasható: „Szeredniczky Nándor festette Újpesten”. A kép alatt kétnyelvű nyomtatott szöveg: „Przyjście Polaków w Budapeszcie. Dnia 6 Wrzesnia 1885. — A Lengyelek Fogadtatása Budapesten. 1885. Szeptember 6-án.” A nyomtatott szövegű, kartonra ragasztott reprodukció emléklapnak készülhetett, bizonyára több példányban.

A feltehetően lengyel származású Szeredniczky festő és fényképész volt egy időben, de neve egyik minőségében sem vált ismertté. Egyetlen korábbi ismert

⁷ Ltsz. 4162/1958 fk.

munkája Rulikovszky Kázmér lengyel kapitány 1849-es kivégzését ábrázoló ceruzarajza.⁸ A rajz Nagyváradon készült 1870-ben, amikor ott Rulikovszkynak síremléket állítottak.⁹ Szeredniczkynek 1883-ban már Újpesten volt fényképész műterme és ebben a minőségében több éven át működött ott.¹⁰ Bizonyosra vehető, hogy a lengyel csoport érkezésének szemtanúja volt, személyes élménye alapján festette meg az eseményt, és ennek fényképreprodukcióját terjesztette is. E két munkája — a Rulikovszkyról készült rajz és a lengyelek érkezéséről készített festménye — azt mutatja, hogy figyelemmel kísérte az olyan eseményeket, amelyek egyrészt honfitársaival kapcsolatosak, másrészt alkalmat nyújtanak a két nép baráti gesztusainak megörökítésére. Jellemző a lengyelek fogadtatásáról készült képére, hogy nem a pályaudvaron történt hivatalos aktust vázolta, hanem a néptömegek lelkesedését az utcán.

A kép gyenge minősége ellenére is beszédes bizonyítéka a vázolt eseménynek, és alkalmas arra, hogy a két nép kapcsolatához szerény adalékul szolgáljon.

SZAKÁCS MARGIT

⁸ A rajzot Rózsa György publikálta az Új Világ 1953. szept. 3.-i számában, és szíves volt erre felhívni a figyelmemet.

⁹ A Nép 1870. 46.

¹⁰ Újpesti Közlöny 1883. 4.; Újpest és Vidéke 1886. 33.

LES VISITEURS POLONAIS DE L'EXPOSITION NATIONALE DE 1885

La première exposition de caractère national a été ouverte à Budapest le 2 mai 1885. L'exposition présentant au public des produits industriels et agricoles a éveillé l'intérêt de bon nombre d'étrangers. Les deux groupes de visiteurs les plus nombreux sont venus de la France et de la Pologne. Les habitants de Budapest ont réservé un accueil très chaleureux avec des manifestations de sympathie au groupe polonais comptant près de 400 personnes, qui est arrivé le 6 septembre. Les deux représentations réalisées à l'occasion du séjour des Polonais à Budapest font aussi preuve de l'intérêt porté à ce groupe de visiteurs.

Une photo d'ensemble prise par George Klösz, illustre photographe de la capitale, devant le pavillon municipal est l'une des deux représentations. La photographie très jaunie, aux dimensions de 35,5 × 47,5 cm est conservée au Musée National Hongrois depuis 1963, dans le cadre de la collection Stippek.

L'autre pièce qui fait partie de notre collection depuis 1958, est la reproduction d'une peinture exécutée sur l'arrivée des Polonais. Les dimensions de la reproduction: 14 × 23 cm avec un texte imprimé, en polonais et hongrois: «Przyjecie Polakow w Budapeszcie. Dnia 6 Wrzesnia 1885. — Accueil réservé au Polonais à Budapest, 1885. le 6 septembre.» Le peintre était Ferdinand Szeredniczky peintre et photographe, tout probablement d'origine polonaise, qui avait un atelier à Ujpest en 1883. L'unique composition antérieure connue de Szeredniczky est un dessin à la pierre noire représentant l'exécution en 1849 du capitain polonais Casimir Rulikowsky, qu'il fit en 1870 à Nagyvárad.

Nous ne connaissons ce tableau que de la reproduction. D'après celle-ci il semble être aussi acquis que le peintre était témoin oculaire de l'accueil réservé aux Polonais et qu'il voulait rendre sur la toile ses impressions. Malgré la qualité inférieure du tableau, celui-ci apporte une preuve éloquente des événements relatés et contribue à l'histoire des rapports des deux peuples.

Felelős kiadó Nemes Iván
Műszaki szerkesztő Gellért Andor
Készült az MSZ 5601-59 szabvány szerint
B/5 alakban, 19,5 A/5 iv terjedelemben 1010 példányban

68.2438 — 100 éves az Athenaeum Nyomda, Budapest — Íves magasnyomás
Felelős vezető: Soproni Béla igazgató

